
TÜRK KÜLTÜRÜ
İNCELEMELERİ
D e r g i s i

The Journal of Turkish Cultural Studies

35

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi

Kültür Ocağı Vakfı (KOCAV) kuruluşu olan
KOCAV Yayıncılık Tanıtım, Araştırma, Eğitim Hizmetleri Ltd. Şti. yayınıdır.

Yayın Türü

İlmî ve Edebî

Dizgi-Mizanpaj

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi Dizgi Servisi

Baskı-Cilt

Çalış Ofset

Davutpaşa Caddesi No: 8

Topkapı/İstanbul

Sertifika No: 12107

Kapak Tasarım

Minyatür Ajans

ISSN 1302-4787

Yönetim Yeri/Address for Correspondence

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi

Süleymaniye Mah. Avnipaşa Sokak, Nr. 5

0089894 Fatih/İstanbul-TÜRKİYE

Tel: (0212) 519 99 70-1

Belgegeçer: (0212) 519 99 72

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Prof. Dr. Nihat ÖZTOPRAK

Teknik Sorumlu

Yard. Doç. Dr. Recep AHISHALI

ahishali@marmara.edu.tr

Tanıtım Sorumlusu

Nusret GEDİK

nusret.gedik@marmara.edu.tr

Abone İşleri/Subscribition

Yard. Doç. Dr. Nursel UYANIKER

nuyaniker@marmara.edu.tr

İbrahim BİZ

ibrahimbiz@hotmail.com

© *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*

Dergimizdeki yazılar kaynak gösterilerek iktibas edilebilir.

Yazıların her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

Sayı/Issue: 35 • 2016 GÜZ/AUTUMN

TÜRK KÜLTÜRÜ
İNCELEMELERİ
— D e r g i s i —

The Journal of Turkish Cultural Studies

35

HAKEMLİ VE ULUSLAR ARASI DERGİ

Bu dergi

MLA International Bibliography,

Turkologischer Anzeiger

isimli uluslar arası indeksler

ve

ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı

tarafından taranmaktadır

KOCAV
İstanbul 2016

KOCAV Adına sahibi

Dr. Ali ÜREY

aliurey@kocav.org.tr

EDİTÖRLER/EDITORS

Genel/Editor-in-chief

Prof. Dr. Nihat ÖZTOPRAK

noztoprak@marmara.edu.tr

Tarih/History

Doç. Dr. Yüksel ÇELİK

yukselcelik@hotmail.com

Edebiyat/Literature

Yard. Doç. Dr. Ümran AY

umran.ay@gmail.com

SEKRETERLER/SEKRETARIES

Tarih/History

Yard.Doç.Dr. Uğur DEMİR

ugur1768@gmail.com

Edebiyat/Literature

Yard. Doç. Dr. Nursel UYANIKER

nuyaniker@marmara.edu.tr

DANIŞMA KURULU/ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Ali AKYILDIZ (*Marmara Üniversitesi*)

Prof. Dr. Feridun M. EMECEN (*İstanbul Üniversitesi*)

Prof. Dr. Günay KUT (*Boğaziçi Üniversitesi*)

Prof. Dr. İlber ORTAYLI (*Galatasaray Üniversitesi*)

Prof. Dr. Kemal BEYDİLLİ (*Yeditepe Üniversitesi*)

Prof. Dr. Orhan BİLGİN (*Marmara Üniversitesi*)

Prof. Dr. Süleyman Hayri BOLAY (*Gazi Üniversitesi*)

Prof. Dr. Yahya AKYÜZ (*Ankara Üniversitesi*)

YAYIN KURULU/EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Zekeriya KURŞUN

Prof. Dr. Mustafa S. KAÇALIN

Prof. Dr. Sebahat DENİZ

Prof. Dr. Orhan SÖYLEMEZ

Prof. Dr. Muzaffer DOĞAN

Prof. Dr. Muhammet GÜR

Doç. Dr. Hakan TAŞ

Doç. Dr. Cengiz TOMAR

Yard. Doç. Dr. Ali KARACA

Yard. Doç. Dr. Recep AHISHALI

Prof. Dr. Cemal YILDIZ

Prof. Dr. Emel KEFELİ

Prof. Dr. Ahmet KANLIDERE

Prof. Dr. A. Haluk DURSUN

Prof. Dr. Mustafa KÜÇÜKAŞÇI

Prof. Dr. Erhan AFYONCU

Doç. Dr. Yüksel ÇELİK

Yard. Doç. Dr. M. Hanefi BOSTAN

Yard. Doç. Dr. Mehmet TAŞTEMİR

Yard. Doç. Dr. Ümran AY

İNGİLİZCE SORUMLULARI

Prof. Dr. Orhan SÖYLEMEZ

Zeynep AĞDAŞ

ANA DİLİ SORUMLULARI

Nusret GEDİK

Bünyamin AYÇİÇEĞİ

YURT DIŞI TEMSİLCİLERİ/CORRESPONDENTS ABROAD

A B D / U S A

Walter G. ANDREWS
2908 131st Pl. NE
Bellevue, WA 98005 USA

İ S K O Ç Y A / S C O T L A N D

Dr. Christopher FERRARD
8 Dublin Street EH 1 3 PP
Edinburgh/SCOTLAND
e-mail: ferrard@aol.com

J A P O N Y A / J A P A N

Dr. Nobuo MISAWA
TOYO University Department of Socio-Culture System
2-11-10, Oka, Asaka-shi
SAITAMA 35-0007 JAPAN
e-mail: misawa@toyonet.toyo.ac.jp

K I B R İ S / C Y P R U S

Dr. Kadir ATLANSOY
Doğu Akdeniz Üniv. Fen-Edebiyat Fak.
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Gazimağusa/KKTC Mersin 10 TR
e-mail: atlansoy@emu.edu.tr

K İ R G İ Z İ S T A N / K Y R G Y Z S T A N

Döölötbek SAPARALİYEV
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
Kırgızistan Bişkek
Tinçtik köçüsü, 56
720000 KIRGIZİSTAN

K U V E Y T / K U W A I T

Dr. Faisal ALKANDARI

Kuwait University

History Dept.

KUWAIT

e-mail: falkandari@yahoo.com

M A C A R I S T A N / H U N G A R Y

Prof. Dr. Géza DÁVÍD

ELTE Török Filológiai Tanszék

Budapest

Muzeum krt, 4/D

H-1088 HUNGARY

e-mail: davidgeza@hotmail.com

S U U D Í A R A B I S T A N / S A U D I A R A B I A

Dr. Mohammad M. AL-QURAINI

P.O. Box. 5074 Pin Code 31982

Al-Hassa/S. ARABIA

Y U N A N I S T A N / G R E E C E

Prof. Dr. Evangelia BALTA

Fondation Nationale de la Recherche Scientifique

48 av. Vass. Constantinou

11635 Athènes-GREECE

e-mail: evabalta@eie.gr

İÇİNDEKİLER

Tarih

Meral BAYRAK (FERLİBAŞ)

Makbul/Maktul İbrahim Paşa Vakfı: Selanik ve Kavala ile Diğer Yerlerde Bulunan Hayratı/The Waqf of Makbul/Maktul Ibrahim Pasha: The Charities in Thessalonica, Kavala And Other Places1-66

Meryem KAÇAN ERDOĞAN

Budin Beylerbeyi Sokullu Mustafa Paşa'nın Macaristan'daki Hayrat/The Charities of Mustafa Pasha of Sokolovich, the Governor of Budin, in Hungary 67-116

Davut HUT

Gertrude L. Bell'in Osmanlı Coğrafyasındaki Faaliyetleri ve Irak Krallığı'nın Kurulmasındaki Rolü/Gertrude L. Bell's Activities in the Ottoman Geography and the Role of Foundation of Iraq Kingdom117-166

Edebiyat

Esra EGÜZ

Erzurumlu Mustafa Darîr'in Eserlerinde Görme Duyusu ve Körlük / Sight and Blindness in Erzurumlu Mustafa Darir's Works167-194

Mustafa ÖZKAT

Trabzonlu Şâkir Ahmed Paşa (öl. H. 1234/1819) ve Dikkatlerden Kaçan Bir Eseri: Hulâsatü'l-Ahkâm / Shakir Ahmad Pasha From Trabzon (D. H. 1234/1819) And One Of His Studies Which is Unknown: Hulâsatü'l-Ahkâm / 195-246 195-246

Secaattin TURAL

TEDA Projesinden Önce İngilizceye Tercüme Edilen Türk Edebiyatına Ait Eserlerin Seçiminde Öne Çıkan Hususlar / Featured Issues At Selecting Turkish Literature Works For Translating Into English Before TEDA Project.....247-266

Yusuf ÇOPUR

Selim İleri'nin Aynalı Dolaba İki El Revolver Romanında Nahit Sırrı Örik Yansımaları / Selim İleri's Aynalı Dolaba İki El Revolver Nahit Sırrı Örik's Reflections 267-287

MAKBUL/MAKTUL İBRAHİM PAŞA VAKFI: SELANİK VE KAVALA İLE DİĞER YERLERDE BULUNAN HAYRATI*

*Meral BAYRAK (FERLİBAŞ)***

ÖZET

Osmanlı devlet adamları arasında ilginç yaşam öyküsü nedeniyle dikkat çeken isimlerden biri olan Makbul/Maktul İbrahim Paşa'nın Selanik ve Kavala ile diğer yerlerdeki vakıflarından bazıları bu makalenin konusunu oluşturmuştur. Bu makalede, 14-15 Mart 1536 gecesi ebediyete intikal eden paşadan geriye kalan ve bugüne kadar pek üzerinde durulmamış bazı yerlerdeki hayratı tanıtılmaya çalışılmıştır. Paşa'nın vakıflar yoluyla sunduğu hizmetlerin hatırlanması, adının yaşamasına vesile olan eserlerin tanıtılması gayesiyle yapılan çalışmada, 937/1530-1531 tarihli vakfiye ile kamunun hizmetine sunulan cami, mektep, medrese, imaret, tekke ve çeşme gibi vakıf eserler, vazifeliler, ifa ettikleri hizmetler, alacakları ücretler, vakfedilen gelir kaynakları ve bunların sarf edildiği yerlerden söz edilmiştir. Ayrıca tescilinden bir kaç asır sonra söz konusu vakıfların ne durumda olduğunu tespit etmek amacıyla muhasebe defterleri de değerlendirilmiştir. Selanik ve Kavala'daki külliyele, bağışlanan zengin gelir kaynaklarıyla sosyal ve kültürel ihtiyaçların karşılanmasına katkıda bulunmuştur. Balkan coğrafyasında Osmanlı egemenliğinin son bulmasıyla bu topraklar üzerindeki diğer tüm vakıflar gibi İbrahim Paşa'ya ait kurumlar da kaderine terk edilmiştir. Dolayısıyla Paşa'nın diğer vakıf eserleriyle vakfa ait taşınır ve taşınmazların akubeti hakkında herhangi bir bilgi edinilememiştir.

Anahtar Kelimeler

Makbul/Maktul İbrahim Paşa, Selanik, Kavala, Drama, Zihne, Marmara, Eğriboz, Külliye, Vakıf, Ayasofya

* Makalenin geliş tarihi:05.09.2016 / kabul tarihi: 22.09.2016.

İbrahim Paşa'ya ait vakfiye ve bu vakfiye ile hayata geçirilen Selanik, Kavala, Marmara ve Eğriboz'daki kurumların tanıtıldığı bir çalışma, "Makbul/Maktul İbrahim Paşa Vakfı: Rumeli Eyaleti'nde Bazı Sancak ve Kazalarda Bulunan Hayratı" başlığıyla *VIII. European Congress on Social and Behavioral Sciences, IASSR (International Association of Social Science Research)*, (September 3-6, 2015, Belgrade, Serbia)'da bildiri olarak sunulmuş, İngilizce olan bildiri özeti elektronik ortamda yayımlanmıştır, bkz. http://iassr2.org/rs/8_ab.pdf, s. 57. Makale olarak hazırlanan bu çalışmada ise detaylı bir şekilde incelenen vakfiye ile birlikte vakfın işleyişine yönelik verilere yer verilmiştir.

** Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü / mbayrak@ogu.edu.tr

Giriş

Mohaç Zaferi üzerine takdir ve sitayiş ifadeleriyle dolu bir mektup kaleme alarak “*güçün ve yiğüliğin leoparı, cesaret ormanının kaplanı, kutsal bir şevkle dolu kahraman, zafer arenasının Rüstem’i, toprak hâkimiyetinin tanziminin aslanı, tüm güçlerin denizlerinin değerli incisi, müminlerin savunucusu, Veziriazam Rumeli Beylerbeyi İbrahim Paşa*”¹ şeklinde kendisini tebci eden Kanuni Sultan Süleyman (hd.1520-1566), henüz şehzadeligi sırasında Manisa sancakbeyi iken Pargalı olduğu bilinen İbrahim’i hizmetine almıştı.² Kısa sürede güven duyup dost olarak gördüğü İbrahim’i cülus için İstanbul’a giderken yanında götürmüş ve sarayda nüfuzunu artıracak önemli görevler vermişti. Önce kapıağası, ardından has odabaşı ve iç şahinciler ağası olarak görevlendirdiği ağayı, daha sonra teamüllere aykırı bir şekilde veziriazamlığa getirmişti. Ayrıca Rumeli Beylerbeyliği görevini de verdiği İbrahim Paşa’ya on iki yıldan fazla sadaret makamını teslim etmişti. Bu süre zarfında Mısır beylerbeyi ve “serasker sultan” olarak da görev yapan ve pek çok başarıya imza atmış olan paşa, çeşitli nedenlerle gözden düşmüş ve bir Ramazan gecesi boğdurularak öldürülmüştü. Yukarıdaki ifadelerden anlaşılacağı

¹ Bu ifadeler, Hester Donaldson Jenkins, *Kanuni’nin Veziriazamı Pargalı İbrahim Paşa*, çev. Nilüfer Epeçli, İstanbul 2011, s. 94’ten aktarılmış olup yazarın, padişahın Paşa’yı yücelten bu sözlerini Kemalpaşazâde’nin Fransızca’ya çevrilmiş olan *Mohaçnâme* adlı eserinden (Kemalpaşazâde, *Histoire de la Campagne de Mohacz*, trans. by. Pavet de Courteille, Paris 1859, s. 145 vd.) naklettiği ve söz konusu mektubun, tercümenin sonunda yer aldığını belirttiği görülmüştür, bkz. H. D. Jenkins, *a.g.e.*, s. 93. Paşa’nın övüldüğü bu ifadelerin orijinal halini verebilmek amacıyla *Mohaçnâme*’yi de içine alan Kemal Paşa-zâde, *Tevârih-i Âl-i Osmân X. Dester*, yay. haz. Şefaettin Severcan, Ankara 1996, künyeli esere bakılmış, sözü edilen mektubun bu çalışmada yer almadığı anlaşılmıştır, bkz. Ş. Severcan, *a.g.e.*, s. XXXVI’da, Fransızca’ya çevrilen eserin TTK Kütüphanesi’nde bulunan nüsha olduğunu belirterek kendilerinin bu nüshayı Mohaç Seferi bölümü için karşılaştırma nüshası olarak kullandıklarını ifade etmiştir ki mektup sözü edilen çalışmada bu nedenle yer almamış olsa gerekir.

² İbrahim Paşa’nın yaşamının ilk yıllarına dair net bilgi bulunmaması I. Süleyman ile nerede ve nasıl karşılaştıkları konusunda farklı rivayetlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Şehzade Süleyman’ın Kefe sancakbeyi olduğu sırada ya da Manisa valiliği döneminde kendisine takdim edildiği ile ilgili farklı görüşler mevcuttur. Bu net olmayan bilgilere rağmen İbrahim’in, Şehzade Süleyman’ın Manisa’da bulunduğu dönemde hizmetine girmiş olduğu bilinmektedir (Feridun Emecen, “İbrâhim Paşa, Makbul”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, İstanbul 2000, XXI, 333).

üzere padişah nezdinde önemli bir yere sahip iken durum tersine dönmüş, makbulken maktul olup ebedi âleme göçmüştü.³

İbrahim Paşa ile ilgili çalışmalarda daha çok Kanuni Sultan Süleyman ile dostluğu, sıra dışı yükselişi, siyasi kariyeri, sanata düşkünlüğü vb. bahisler konu edilmiş, birden bire ortadan kaldırılmasının nedenleri⁴ üzerinde durulmuştur. Keza kendisi ve eşi Muhsine Hanım tarafından yaptırılan hayır kurumları ile bunların buldukları yerlerden söz edilmiş⁵

³ Paşa'nın -yaşamının ilk dönemi ile evliliğine ait farklı görüşleri de içeren- kısa biyografisi için bkz. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, yay. haz. Seyit Ali Kahraman, İstanbul 1996, III, 777-778; M. Tayyib Gökbilgin, "İbrâhim Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, V/II, 908-915; F. Emecen, *a.g.mad.*, s. 333-335; İ. H. Uzunçarşılı, "Kanunî Sultan Süleyman'ın Vezir-i Âzamı Makbûl ve Maktûl İbrahim Paşa Padişah Dâmâdî Değildi", *Belleten*, XXIX/114 (1965), 355-361; Çağatay Uluçay, "Kanunî Sultan Süleyman ve Ailesi İle İlgili Bazı Notlar ve Vesikalar", *Kanunî Armağamı*, Ankara 2001, s. 227-257.

⁴ Paşa'nın neden öldürüldüğüne dair yapılan yorumlar hakkında bkz. M. T. Gökbilgin, *a.g.mad.*, s. 914; F. Emecen, *a.g.mad.*, s. 334-335; H.D. Jenkins, *a.g.e.*, s.103-112; Aykut Can, *Pargalı'nın Ölümü*, İstanbul 2013, s. 102-107.

⁵ İbrahim Paşa'nın, makalenin konusunu oluşturan yerlerdeki hayratından başka Hezargrad, Galata, Kumkapı ve bazı kazalarda da vakıfları bulunmaktadır. Galata'da -arşiv belgelerinde Yağ Kapanı haricinde olduğu belirtilen- bir cami ile Kumkapı'daki cami ve zaviye, İbrahim Paşa adına eşi Muhsine Hanım tarafından yaptırılmıştır. M. T. Gökbilgin, *a.g.mad.*, s. 914'te, Paşa'nın Mekke'de de evkafı olduğundan söz etmiş, bu evkaf için düzenlenmiş olan 22 Muharrem 939/24 Ağustos 1532 tarihli vakfiyenin 7037 numarayla Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde bulunduğundan bahsetmiştir. Tarafımızdan arşivden talep edilen ancak onarıma muhtaç olduğu gerekçesiyle verilmeyen bu vakfiyenin arşivdeki özetinde "...*Mescid-i Haram kapılarından Bazan Kapısı karşısında altında dört dükkânı, dört mahzeni, dehlizleri olan üç büyük istirahat odasını ve geniş bir araziyi içeren hanenin 625 altın dinara satın alınıp Paşa'nın evkafına ilave edildiği*" belirtilmiştir. Mekke'de Paşa'nın hayratı olan bir vakıf eserin olmaması ve satın alınan hanenin de diğer vakıflara eklenmiş olması, vakıflarıyla ilgili olan tüm arşiv kayıtlarında buradan söz edilmemesinin nedeni olsa gerektir. Zira İbrahim Paşa'nın hayır kurumlarıyla ilgili yapılan araştırmalarda hiç bir arşiv kaydında Mekke'deki vakıf hakkında bilgi mevcut değildir. Arşivlerde yer alan belge ve defterlerde genellikle "...*Nezâret-i Evkâf-ı Hümâyûn'a mühlak evkâfdan Galata'da Kapan-ı revgan hâricinde ve Selanik ve Kavala ve Hezargrad'da vâki' müteveffâ Makbul İbrahim Paşa câmi-i şerifi ve imâret-i münîfi vakfından...*" [Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Evkaf (C.EV), nr.246/12298], denilerek Mekke dâhil diğer yerlerdeki evkafına yer verilmemiştir. Benzer ifadelerle aynı yerlerden bahseden bir kaç belge için ayrıca bkz. BOA, Cevdet Belediye (C.BLD), nr.51/2520; C.EV, nr.408/20660; Cevdet Maarif (C.MF), nr.101/5024; Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), Osmanlı Arşivleri (OA), Evkaf Başkitâbeti (EV.BKB), nr.00196.00017.

ancak bu konuda detaylı bilgi verilmemiştir. Paşa'nın vakıflarıyla ilgili ayrıntılı bir araştırmanın yapılmamış olması nedeniyle Selanik, Kavala, Marmara ve Eğriboz'daki hayratı bu makale kapsamında incelenip tanıtılmaya çalışılmıştır.

Makalede, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan İbrahim Paşa'ya ait 937/1530-1531 tarihli⁶ vakfiye esas alınarak kurulan vakıflar, bağışlanan mallar, kurumlarda istihdam edilecek kimseler ve bunlarla ilgili tüm şartlar hakkında bilgi verilmiş ayrıca bazı arşiv materyali incelenerek kurumların işleyişi değerlendirilmiştir. Böylece Makbul/Maktul İbrahim Paşa'nın -fazla üzerinde durulmamış hatta ihmal edilmiş- hayırseverliğine dikkat çekmeye gayret edilmiş, Paşa'nın hayat hikâyesiyle ilgili eksikliğin kısmen de olsa bu şekilde giderilmesi hedeflenmiştir.⁷

I. Vakfiyeye Göre Vakıf Eserler

İbrahim Paşa, 937/1530-1531 yılında tescil edilen vakfiyesine göre Selanik'te, Drama Kazası'nın Kavala Kalesi varoşunda, Zihne Kazası'na bağlı Marmara Köyü'nde ve Eğriboz Kazası'nda Kızılhisar'da, toplumun sosyal ve kültürel ihtiyaçlarını gidermek amacıyla bazı kurumlar yaptırmıştır. Buna göre Paşa, Selanik'te halk arasında Ayasofya olarak anılan, bulunduğu mahallenin de Ayasofya Mahallesi adıyla anılmasını sağlayan kiliseyi tamir ettirip vakit, Cuma ve bayram namazlarının eda edilebilmesi için camiye çevirmiş, etrafını da yaptırarak üç kapılı büyük bir harem (avlu) oluşturmuştur. Bu haremın ortasına bir fiskiye/şadırvan, camiin önüne bir gölgelik inşa ettirmiş ayrıca haremın etrafına, eğitim görecek öğrencilerin kalabileceği on adet hücre/oda yaptırmıştır. Camiın haremına bitişik olarak yetim ve fakir çocukların Kur'an-ı Kerim öğrenmeleri amacıyla bir de sıbyan mektebi inşa ettirmiştir. Bunlardan başka Selanik yakınındaki Lankaza adındaki dağdan su getirterek külliyedeki fiskiyeye bağlatmış, kalan suyun

⁶ Makalede, burada olduğu gibi hicrî yıl kastedildiğinde bu durumu belirten herhangi bir kısaltma kullanılmamış ancak Rûmî takvime göre kaydedilen yılları ayırabilmek için (R.) harfi mutlaka yıldan önce yazılmıştır. Bu durumda tüm metinde yer alan yıllar (R.) olmaksızın yazılmışsa bunların Hicrî takvim esasına göre kaydedildiği anlaşılmalıdır.

⁷ Aynı amaçla Paşa'nın Hezargrad'da yaptırdığı külliye, tarafımızdan hazırlanan bir bildiriye konu olmuş, IRCICA tarafından 21-23 Mayıs 2015 tarihleri arasında Sarajevo'da düzenlenen kongrede, "Makbul/Maktul İbrahim Paşa Vakfı: Hezargrad'da Bulunan Hayratı" başlığı altında sunulmuştur. Özeti yayımlanmış olup tam metin baskıdadır.

biri şehir dışında Lankaza yolu üzerinde, diğer altı tanesi de merkezde olmak üzere yaptırdığı çeşmelere⁸ dağıtılmasını sağlamıştır.⁹

İbrahim Paşa, Kavala'da kale dışında, ısınma imkânına sahip yani ocak veya sobası olan, önlerinde bir su kuyusu, arkalarında da beş adet tuvalet bulunan on iki oda, yine önünde su kuyusu bulunan bir mutfak, bir kiler, ambarıyla beraber bir fırın, ön kısımda bir su kuyusu, arkasında dört tuvaletiyle birlikte altmış zira¹⁰ uzunluğunda bir ahır ve gelip giden evli misafirlerin konaklaması için iki evden oluşan -vakfiyede eşi, benzeri görülmemiş denilerek tarif edilen- büyük bir imaret yaptırmıştır. Ayrıca imaret civarında beş vakit namaz ile Cuma ve bayram namazlarının kılınabileceği güzel bir cami, camiiin yakınına da Kur'an-ı Kerim öğretilmesi için bir sıbyan mektebi inşa ettirmiştir.¹¹

Paşa, Selanik ve Kavala'dan başka Zihne'ye bağlı Marmara Köyü'nde -vakfiyede meşhur bir mahalde denilen yerde- misafirlerin izinsiz ve ücretsiz olarak konaklamaları için bir ribât/tekke, Eğriboz Kazası'nda ise Kızıllı-sar'da yetim ve fakir çocukların Kur'an-ı Kerim öğrenmeleri amacıyla sıbyan mektebi yaptırmıştır.¹²

II. Vakfiyeye Göre Vakfedilen Menkul ve Gayrimenkuller

Vakıf eserlerin hizmetlerini sürdürebilmesi amacıyla bağışlanan menkul ve gayrimenkuller vakfiyeye iki bölüm halinde kaydedilmiş, burada da vakfiyedeki sıraya uygun olarak önce Selanik'teki külliye ardından da Kavala'daki hayrat için vakfedilenlere yer verilmiştir. Aşağıdaki tabloda Selanik'teki vakıf eserler için bağışlananlar listelenmiştir.

⁸ Şehir içinde olan çeşmelerden biri yalı kapısında taşra iskele denilen yerde, diğeri galle/tahıl pazarında, dört tanesi de Simkeş, Hacı Sinan, Suleris ve Ayapana mahallelerindedir (VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr.581, s. 77).

⁹ VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr.581, s. 77.

¹⁰ Bir uzunluk ölçüsü birimi olup dirsekten orta parmak ucuna kadar olan kısmı ifade eder. Ortalama olarak bir zira 65 cm. olarak kabul edilir [Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, İstanbul 2004, s. 663; Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, İstanbul 1990, s. 79].

¹¹ Vakfiyede vakıf eserlerin sınırları diğer mülklere, vakfa ait başka yapılara, Kavala'da kale duvarına ya da ana yol veya kaleye giden yola göre tarif edilmiş, buldukları konum hakkında bilgi verilmiştir. Bu veriler külliyelerin ve külliyelerdeki kurumların yerleşimini göstermesi bakımından önemli olmakla birlikte makalede bu detaylara yer verilmemiştir. Sınırlarla ilgili olarak bkz. VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr.581, s. 77.

¹² VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr.581, s. 77.

Tablo I
Selanik'teki Kurumlar İçin Vakfedilenler¹³

<i>Akarât</i>	<i>Bulunduğu Yer</i>	<i>Özellikleri</i>
Büyük bir ev ¹⁴	Selanik'te Ayasofya Mahallesi'nde	İki katlı olup otuz beş odalıdır. İçinde beş su kuyusu ve üç tuvaleti bulunan büyük bir bahçesi mevcuttur.
Büyük bir ev	Selanik'te Ayasofya Mahallesi'nde	Filibe evi denilen ev iki katlı olup üstte üç oda, alt katta ise dokuz oda mevcuttur. Ayrıca bir ahır, bir su kuyusu, fırın ve üç tuvalet bulunmaktadır.
Üç adet ev	Selanik'te Ayasofya Mahallesi'nde	Evlerden ilki iki katlı olup etrafı çevrili ve müstakildir. Üst katta iki oda, altta bir oda, odunluk, fırın, tuvalet ve su kuyusu mevcuttur. Diğer evlerin de etrafı çevrilidir. Bunlardan biri, bir tanesi virane olan dört odalıdır. Ayrıca su kuyusu, fırın ve tuvaleti vardır. Üçüncü evin ise fırını, tuvaleti ve su kuyusu bulunmaktadır.
Büyük bir ev ile arazi	Selanik'te Ayasofya Mahallesi'nde	Yukarıda söz edilen üç evin yaklaşık olarak yüz zira kadar yakınında bulunan arazi boş durumdadır. Aynı yerdeki ev ise müytab karhanesi olarak kullanılmaktadır.
Ev	Selanik'te Ayasofya Mahallesi'nde	İki katlı olup üst katta iki, altta bir odası mevcuttur. Etrafı çevrili olan evin su kuyusu, fırını ve tuvaleti bulunmaktadır.
Ev	Selanik'te Ayasofya Mahallesi'nde	Sıbyan mektebi civarında bulunan iki katlı ve etrafı çevrili olan evin üstte üç, altta dört odası olup kuyusu, fırını ve tuvaleti mevcuttur.
Büyük bir ev	Selanik'te Ayapana Mahallesi'nde	Etrafı çevrili olan evde bir bezhane, sekiz tanesi kış odası olmak üzere on bir oda, fırın, su kuyusu ve tuvalet mevcuttur.
Büyük bir ev	Selanik'te Ayapana Mahallesi'nde	Malaki evi olarak anılan bu ev katlı olup yirmi dokuz odaya sahiptir. Etrafı çevrili ve bahçe içindedir. Bahçede bir su kuyusu, fırın ve üç tuvalet bulunmaktadır.

¹³ VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr.581, s. 78.

¹⁴ Bu evin ve vakfedilmiş olan diğer tüm gayrimenkullerin sınırlarına vakfiyede ayrıntılı olarak yer verilmiş, bağışlanan her taşınmaz kaydedildikten sonra dört tarafında ne varsa belirtilmiştir. Vakıf malı haline getirilen akarın sınırları bu şekilde net olarak belirlenerek herhangi bir sorunun ortaya çıkma ihtimali önlenmek istenmiştir. Makalenin hacmini artıracaklığı düşüncesiyle sınırlarla ilgili bilgilere bu çalışmada yer verilmemiştir.

Büyük bir bahçe, sabunhane, bezirhane, masara ve ev	Selanik'te Ayapana Mahallesi'nde	Dolâbî evi denilen yer sabunhane olup karşısında Paşa'nın yeniden inşa ettirdiği bezirhane ve keten yağı çıkarılan masara bulunmaktadır. Bezirhanenin batı tarafında yer alan iki katlı evin üst katta üç, altta iki odası, fırını, su kuyusu ve tuvaleti mevcuttur.
Doksan dokuz adet dükkân	Selanik'te Ayasofya Mahallesi'nde	Camiin kuzey ve batısında karşılıklı olup birbirine bitişik durumdaki dükkânlar yeniden inşa ettirilmiştir ki önceden mevcut oldukları anlaşılmaktadır.
Bahçe	Middes'de (?)	Bulut bahçesi olarak bilinen yer iki dükkân arsasıyla sınırlıdır. Bu arsaların 75 akçe yıllık mukataası bulunmaktadır.
Kırk adet oda ile Yirmi adet dükkân	Selanik'te Ayasofya Mahallesi'nde	Paşa, odaları ve birbirine bitişik olan dükkânları yeniden inşa ettirmiştir ki bunların önceden mevcut olduğu ve yenilenecek vakfedildiği anlaşılmaktadır.
Dükkân	Selanik'te Mumcular Çarşısı'nda	Beddasi dükkânı adıyla anılmaktadır.
Dört adet dükkân	Selanik'te Yeni Hamam yakınında	Birbirine bitişik olan dükkânlar Yıldırım Bayezid Han Vakfı'na ait Yeni Hamam'a yakındır. Bu dükkânların arsasının yıllık 348 akçe mukataası bulunmaktadır.
Bakkal dükkânı	Selanik'te Galle Pazarı'nda	Bu dükkân arsasının senelik 14 akçe mukataası mevcuttur.
Ev	Selanik Kalesi İçinde	Kale kapılarından biri olan Vardar Kapısı içinde yer alan evin beş çardağı, su kuyusu, ekmekçi fırını ve tuvaleti bulunmaktadır.
Mezra	Selanik'te Kelemerye Nahiyesi yakınında	Aleksandr mezrası olarak bilinen bu yer Akdeniz sahilinde olup miri tuzla yanındadır.
İmaret buzluğu ve geniş bir arsa	Selanik yakınında Hortaç Dağı'nda	Buz ve kar konulması için bağışlanan arsa, buzluk önünde olup düz ve geniştir. Her yıl 20 akçe mukataası mevcuttur.
200.000 dirhem ¹⁵ nakit	-	İşletilmek üzere vakfedilmiştir.

¹⁵ Dirhem, İslam devletlerinde gümüş sikke karşılığı olarak kullanılmıştır. Şer'î dirhem 2,97 gr. ağırlığında olup daha hafif veya ağır olanları mevcuttur. Osmanlı Devleti'nde şer'î dirhem ağırlığı esas alınmamış ve gümüş para birimi için dirhem yerine akçe sözcüğü kullanılmıştır. Arapça olan hukuki belgelere gümüş para anlamında dirhem yazılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Halil Sahillioğlu, "Akçe", *TDVİA*, II, 224-227; Halil Sahillioğlu, "Dirhem", *TDVİA*, IX, 368-371.

Selanik'te İbrahim Paşa'nın eseri olan cami, medrese ve sıbyan mektebinden oluşan külliye ile çeşmelerin varlıklarını ve hizmetlerini sürdürdürebilmesi için vakfedilen -yukarıdaki tabloda belirtilen- menkul ve gayrimenkuller değerlendirildiğinde, beş tanesi -oda sayılarının fazla olması nedeniyle- büyük olarak nitelenen genellikle bahçe içinde yer alan veya etrafı çevrili olan, su kuyusu, tuvaleti ve fırını bulunan toplamda yüz dokuz odalı on iki evin mevcut olduğu tespit edilmiştir. Bu yapıları tamamlayan su kuyularının on beş, fırınların on, tuvaletlerin de on yedi adet olduğu, bir ahır ile bir odunluğun evlerden ikisine ait müştemilat arasında bulunduğu saptanmıştır. Ayrıca mûytâb kârhanesi denilen büyük evlerden biri kıl dokuyan ticarethane olarak vakıf malı haline getirilmiş, on bir odalı diğer büyük evde ise başka bir imalathane olan bezhane hayata geçirilmiştir. Bunların dışında bir bahçe içinde yer alan sabunhane, yağ çıkarılan bezirhane ve keten yağı üretilen masara vakfa dahil edilmiştir. Yine vakfa kira geliri sağlayacak -doksan dokuz adedi camiiin yanında olup külliyei tamamlayan- toplam yüz yirmi beş dükkân ile kırk oda, bir kaç bahçe, arazi, arsa, mezra ve buzluk vakfedilmiştir. Tüm bu taşınmazlardan başka, işletilerek nemalandırılması amacıyla 200.000 akçe de vakfın gelir kaynaklarına eklenmiştir.

Aşağıda Kavala'daki hayrat için vakfedilenler gösterilmiştir.

Tablo II
Kavala'daki Kurumlar İçin Bağışlananlar¹⁶

<i>Akarât</i>	<i>Bulunduğu Yer</i>	<i>Özellikleri</i>
Seksen bir adet dükkân	Kavala Kalesi varoşunda	Drama kapısından Karasu Yenicesi kapısına kadar iki taraflı yani karşılıklı ve yeni olarak yaptırılmıştır.
Çifte hamam, ¹⁷ dolap ve arsa	Kavala Kalesi varoşunda	Önceden var olduğu anlaşılan hamam yeniden yaptırılmış, önünde bulunan dolap ve hamama ait olan boş arsa ile beraber vakfedilmiştir.
Üç adet oda	Kavala'da çifte hamam yakınında	Etrafi çevrilidir.
Dört adet oda	Kavala'da çifte hamam yakınında	Odalardan yan yana olup kuzey tarafında imaret mutfağının duvarı ile bitişik durumdadır.
Ev	Kavala Kalesi varoşunda	Vakıf dükkânların yanında olan etrafı çevrili evin iki kışık odası, önünde gölgeliği, sofası, fırını ve tuvaleti mevcuttur.
Hamam	Drama Kazası'nın Pravişte Kasabası'nda	Adı geçen kasabanın Pazar Mahallesi'nde yaptırılmıştır.
Hamam	Zihne Kasabası'nda Cami Mahallesi'nde	Vâkıf tarafından inşa ettirilmiştir.
Çifte hamam	Timurhisar Kasabası'nda Pazar Mahallesi'nde	Vâkıf tarafından yaptırılmıştır.

¹⁶ VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr.581, s. 78-80.

¹⁷ Bir tarafı hanımlar, diğer tarafı da erkekler için kullanılan, aynı planın iki kere tekrar edilmesiyle oluşan hamamlardır [Filiz Yenişehirlioğlu, "Balkanlar'da Osmanlı Mimarisi", *Tarih Çeşmesi*, XI (1994) 33].

Maşkolor Köyü ve dokuz yüz bâb dükkân	Fener Kazası'nda	Köyün a'şâr ve rûsumunun vakfa ait olduğu belirtilerek köyde inşa ettirilen dokuz yüz dükkânın yılda bir kere birkaç gün için köye gelip büyük pazarda toplanan tüccara kiraya verilmesi şart koşulmuştur.
Mezra	Fener Kazası'nda	Yaklaşık olarak 100 dönüm kadardır.
Mezra	Fener Kazası'nda	100 dönüm kadar olduğu tahmin edilmektedir.
Mezra	Fener Kazası'nda	Yüzölçümü hakkında bilgi verilmemiştir.
Mezra	Fener Kazası'nda	Tahminen 80 dönüm kadardır.
Maşkolor tarlaları	Kalikon Orman'nda	Maşkolor reayasına ait yerler olup yüzölçümü belli değildir.
Sofataş Köyü	Fener Kazası'nda	Köy batı ve kuzey yönlerinde Maşkolor Köyü ile sınırdadır.
200.000 dirhem nakit	-	İşletilmek üzere bağışlanmıştır.

Yukarıda ilk konu başlığı altında sayıları belirtilen evler, odalar, su kuyuları, tuvaletler, mutfak, kiler, ambar, fırın ve ahırdan oluşan imaret ile cami ve sıbyan mektebini kapsayan, İbrahim Paşa tarafından hayata geçirilen külliye için vakfedilen gelir kaynakları, tablodan da görülebileceği gibi başta Kavala olmak üzere beş farklı kaza veya kasabada bulunmaktadır. Kavala'da külliye tamamlanacak nitelikte, vakfa gelir sağlayacak olan çeşitli mesleklerin icra edileceği veya ticareti yapılacak ürünlerin alınıp satılacağı seksen bir dükkân, yedi oda, iki odası, gölgeliği, sofası, fırını, tuvaleti bulunan bir ev, su dolabı ve arsası ile bir çifte hamam vakfedilmiş, Pravişte, Zihne ve Timurhisar'da ise birer hamam inşa ettirilerek vakfın gelir kaynakları arasına dahil edilmiştir. Vakıfla ilgisi bulunan son kaza olan Fener'de toprağa dayalı gelir kaynakları vakıf malı haline getirilmiş, kazaya bağlı iki köy, üzerinde gelir sağlayan bütün unsurlarıyla ve köylerden birinde bulunan dokuz yüz dükkânıyla vakfedilmiştir.¹⁸ Aynı kazada orman içinde kalan tarlalar ve iki yüz seksen dönümden fazla olan dört parça mezra da vakfın gelir kaynaklarına eklenmiştir. Ayrıca Selanik'teki külliye için bağışlanan nakit para kadar Kavala'daki hayrat için de vakfedilmiş, bu meblağın yine işletilmesi istenmiştir.¹⁹

Kurumların hizmetlerinin devamı için ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik vakfedilenlere bu bölümde Kızılhisar'daki gelir kaynağını da eklemek gerekir. Vakfiyede, vakıf eserlerden söz edilen kısımda verilen bu bilgi, Eğriboz'a bağlı Kızılhisar'da inşa ettirilen sıbyan mektebi için

¹⁸ Önemli bir köy olan Maşkolur'da her yıl büyük bir panayır kurulduğu için çok sayıda dükkân vakfedilerek panayıra gelen tüccara kiralanması istenmiştir. Maşkolur Panayır hakkında ayrıntılı bilgi veren Suraiya Faroqhi, "Balkan Panayırlarının Eski Tarihi", *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, çev. Emine Sonnur Özcan, Ankara 2006, s. 176-177'de, İbrahim Paşa'nın vakıf tesisi etrafına bir duvar ördürdüğünü ve yaklaşık bin kadar dükkân inşa ettirdiğini belirterek duvarın panayır alanına giriş-çıkış sırasında ödenecek vergilerin toplanmasını kolaylaştırmak amacıyla yapılmış olabileceği ihtimalinden bahsetmiştir. Yazar, dükkân sayısının bin olduğunu 179. sayfada tekrarlamış ve -zaman belirtilmemekle birlikte muhtemelen XVI. yüzyıl sonlarında- bir dükkân kirasının ortalama 20 akçe civarında olabileceğini ifade etmiştir. Yukarıda belirtildiği gibi vakfiyede söz edilen dükkân sayısı gerçekte dokuz yüzdür. Dolayısıyla ortalama dükkân kirası da 21,5 akçenin üzerindedir. Maşkolur'un nüfusu, zirai ürünleri, panayırdaki ticari faaliyetler vs. hakkında daha fazla bilgi için bkz. S. Faroqhi, *a.g.e.*, s. 169-175.

¹⁹ VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr.581, s. 78-80.

yaptırılan hamam ile ilgilidir. Hamamdan elde edilen gelirden mektep muallimine günlük olarak üç, halifesine bir akçe ödenmesi şart koşulmuştur. Kalan meblağın, kaza kadısıyla mütevellinin nezaretinde mektebin ihtiyaçlarına sarf edilmesi bildirilmiştir.²⁰

İbrahim Paşa gerek Selanik gerekse Kavala'daki hayrat için zengin gelir kaynakları bağışladığı ve Kızılhisar'daki mektep için hamam yaptırdığı halde, vakıf eserler arasında sayılan Marmara Köyü'ndeki ribâtnun ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik herhangi bir menkul veya gayrimenkul vakfetmemiş, mevcutlardan elde edilen gelirden tahsis etme yoluna da gitmemiştir. Vakfiyede, söz edilen köyde böyle bir kurum yaptırıldığından bahsedilmekle yetinilmiş, bir daha ribât ile ilgili malumat verilmemiştir. Dolayısıyla bu kurumun ihtiyaçlarının hangi kaynak veya kaynaklardan, nasıl karşılanacağına dair bilgi edinilememiştir.

II. 1. Gelirin Kullanımına İlişkin Şartlar

İbrahim Paşa, vakfettiği menkul ve gayrimenkullerden elde edilen gelirden, öncelikle tamire muhtaç olan vakfa ait tüm yapıların ve akarın onarılmasını, sonra gerekli alet-edevâtın alınmasını, vakıf çalışanlarına, hizmetlerine karşılık ücretlerinin verilmesini ve Selanik'teki Ayasofya Camii ile külliyesi için bağışladığı gelir kaynakları arasında bulunan mukataalı arsaların zemin bedellerinin her yıl düzenli olarak ödenmesini istemiştir. Ayrıca olası bir doğal afet durumunda vakıf zarar görüp geliri azalırsa ihtiyaç sırasına göre onarımın yapılmasını yani en fazla gerekli olanın önce, diğerlerinin de sırayla tamir ettirilmesini talep etmiştir.²¹ Bunların dışında vâkıf, vakıf eserler için gerekli olan kandil, kandil yağı, mum, hasır, kilit, anahtar gibi ihtiyaç maddelerinin temin edilmesini fakat israf edilmemesini belirterek konaklayan misafirlere, görevlilere ve fakirlere sunulmak üzere imarette hazırlanacak olan yemeğin masraflarının da bu gelirden karşılanmasını talep etmiştir.²²

İbrahim Paşa, Selanik ve Kavala'da bulunan hayrat için yine herhangi bir onarım gerektiğinde, mevcut gelir kaynaklarından elde edilen gelirin

²⁰ VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr.581, s. 77.

²¹ VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr.581, s. 80, 81-82.

²² VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr.581, s. 78, 80.

tamirat masraflarını karşılamada yetersiz kalması durumunda ihtiyaç olan tarafa diğer vakıftan yardım edilmesini hatta kendisine ait -vakfiyede nere-lerde olduğu belirtilmemekle birlikte- başka yerlerde bulunan veya daha sonra kurulacak vakıflarından bütçesi müsait olan vakfın, geliri yetmeye-ye para aktarmasını istemiştir.²³ Bu şekilde hayata geçirdiği kurumların işlevselliklerini yitirmelerini engellemeye, hizmetlerini aksatmadan sürdürmelerini sağlamaya çalışmıştır.

Vakıf gelirlerinin fazla olması yani masraflar karşılandıktan sonra artması halinde, bu meblağın ya kâr getirecek şekilde şer'i muamele ile istirbah ettirilmesini ya da münasip akar bulunarak satın alınmasını talep eden Paşa, vakfın gayrimenkullerini ve gelirlerini artırmaya yönelik şartlar ileri sürmüştür. Daha da önemli bir şartı vakfiyeye ekleyen Paşa, vakıfların gelir fazlasının büyük bir yekûna ulaşması durumunda, ihtiyaç duyulduğu zaman kullanılmak üzere korunmasını istemiştir. Vakfiyede ayrıntılı bir şekilde bu talebine yer vererek her iki vakıf için geçerli olmak üzere 40.000 dinarlık²⁴ meblağ elde edildiğinde, bu büyük birikimin harcanmamasını, kesinlikle işletilmemesini, vakıfların karşılaşabilecekleri çeşitli afetler sonucu büyük hasara uğramaları ihtimaline karşı dönemin mütevellileri, kadıları, vezirleri, kazaskerleri ve defterdarları marifetiyle ya Selanik'te kalede ya da İstanbul'da Yedikule'de güvenli bir yerde mühürlenerek saklanmasını bildirmiştir. Vakfın teminatı olarak görülen bu paranın kullanılması, gerektiğinde yani mevcut gelirlerin ihtiyacı karşılayamaz hale gelmesi durumunda aynı görevlilerin parayı Divân'a sunmalarını, Divân üyeleri tarafından mührün zarar görüp görmediğine dair kontrolünün yapılmasını, mühürle ilgili bir problemin olmadığına kanaat getirildikten sonra tüm görevlilerin huzurunda açılmasını, padişahın izni ile gerekli meblağın alınmasını ve yeniden mühürlenerek saklandığı yere konulmasını istemiştir. Keza ilk fırsatta, eksilen meblağın vakıf gelirlerinden tamamlanmasını, yedekte tutulan 40.000 dinarın veya bu değerdeki yabancı altının mutlaka korunmasını şart koşmuştur.²⁵

²³ VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr.581, s. 83.

²⁴ Yavuz Sultan Selim zamanında Suriye, Mısır ve Hicaz'ın Osmanlı egemenliğine girmesinden sonra buralardaki darphanelerde basılan altın paralara, "Dinar-ı Sultanî" veya yalnızca "Sultanî" denilmiştir. Bu altınlar bazen "Eşrefî" olarak da anılmıştır (Nuri Pere, *Osmanlılarda Madenî Paralar*, İstanbul 1968, s. 17).

²⁵ VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr.581, s. 82-83.

İbrahim Paşa'nın bu başlık altında söz edilmesi gereken bir arzusu da hayır işlerinin artırılmasıyla ilgilidir. Paşa, vakıfların teminatı olan paranın kullanılmasına gerek kalmadan vakfedilen menkul ve gayrimenkullerden elde edilen gelirle tüm ihtiyaçlar karşılanıp ödemeler yapıldıktan sonra yine de gelirin artması söz konusu ise yani vakıf fazlası varsa bu meblağın -vezirler ile kazaskerlerin bilgisi dâhilinde- mütevellî marifetiyle hayrat ve meberrâta sarf edilmesini istemiştir.²⁶ Paşa'nın tüm bu talepleri, tesis ettiği vakıfların kuruluş amaçlarına uygun hizmet etmelerine hatta bunun da ötesinde daha iyi seviyelere gelerek, büyüyerek ve gelişerek hizmetlerini arttırmalarına yöneliktir.

II. 2. Vakfedilen Para İle İlgili Şartlar

Selanik ve Kavala'daki vakıf eserlere gelir sağlamak amacıyla toplam 400.000 akçe bağışlayan İbrahim Paşa, bu paranın “onu on bir hesabıyla” işletilmesini şart olarak ileri sürmüştür, Selanik için tahsis edilen meblağın dışarıya verilmeyip sadece Selanik'te, Kavala'ya ayrılan paranın da İstanbul'da nemalandırılmasını istemiştir. Vakfiyede bu muamelenin Selanik için orada yaşayan küçük mütevellî, Kavala için ise İstanbul'da bulunan bütün vakfın tevliyet görevini üstlenen büyük mütevellî tarafından ya da mütevellîlerin vekilleri aracılığıyla yapılacağını belirterek, işletilecek meblağın kesinlikle şehir dışına çıkarılmasına izin verilmemesi gerektiğini ifade etmiştir. Vakıf parayı korumaya, zarara uğramasını engellemeye yönelik istekler bununla sınırlı olmayıp, işletilmek üzere verilecek parayı alacak şahısların dikkatle seçilmesini, doğru ve dürüst olduklarının tahkik edilmesini, paranın geri dönüşü garantiye alınmadıkça yani parayı işletecek kimse karşılık/teminat ve kefil getirmediğçe verilmemesini ayrıca talep etmiştir.²⁷

Yukarıda işaret edildiği üzere onu on bir hesabı üzerinden işletilecek olan her 200.000 akçenin yıllık 20.000 akçe neması olacağına dikkat çeken İbrahim Paşa, her yıl elde edilecek olan 20.000 akçenin ana parayla birlikte 500.000 akçeye ulaşması durumunda bu meblağın 200.000 akçesiyle vakıf için akar getiren bir mülk satın alınmasını, şayet uygun bir taşınmaz

²⁶ VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr.581, s. 83.

²⁷ VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr.581, s. 80.

bulunmazsa bulununcaya kadar paranın korunmasını şart olarak ileri sürmüştür. Kalan 300.000 akçenin de daima işletmek üzere muameleye verilmesini, aynı şekilde nemalarla 500.000 akçelik meblağa ulaşıldıkça yine 200.000 akçe ile vakfa gelir sağlayacak gayrimenkul satın alınmasını istemiştir.

Hem Selanik hem de Kavala için geçerli olmasını istediği bu muameleleri yürütecek küçük ve büyük mütevellilerin, vakfı zarara uğratacak girişimlerden kaçınmaları gerektiğini önemle vurgulayan İbrahim Paşa, mütevellilerin vakfın büyümesine gayret etmelerini, bu çabalarının karşılığında kâr, her vakıf için 50.000 akçeye ulaştığında tevliyet ücretlerinin haricinde birer akçe fazla ücret alabileceklerini belirtmiştir ki böylece tevliyet görevini sürdürenlerin işlerine daha fazla özen göstermelerini sağlamaya çalışmıştır.

İbrahim Paşa bu konudaki taleplerine, herhangi bir afetten dolayı işletmeye verilen 300.000 akçenin eksilmesi durumunda akar getiren bir mülk satın alınmak için ayrılmış olan 200.000 akçelik meblağdan eksikğin kapatılması ve istirbah ettirilen 300.000 akçenin kesinlikle noksan bırakılmaması yönündeki isteklerini de eklemiştir. İşletilecek para ile ilgili titiz tutumunu sürdüren Paşa, 50.000 akçe kâr sağladığını belirten her mütevellinin hesaplarını, dönemin hâkiminin kontrol etmesini, hile yapıp yapılmadığını incelemesini özellikle istemiştir. Tüm bu işleri vezirlerle kazaskerlerin nezaretine havale eden Paşa, paranın işletilmesiyle elde edilen 50.000 akçeyi kendi mühürleriyle mühürleyip koruma altına almalarını, kullanılabileceği zaman da onaylarıyla mütevelliyeye teslim etmelerini belirtmiştir. Her türlü hileden kaçınılmasını, mütevellilerin istirbah ettirilen parayı nemalandırmada gayret içinde olmalarını, vakıf şartı gereği birer akçelerinin ödenmesini ancak daha sonra gelirden düşme görülürse önceden verilen bir akçenin geri alınmasını hatta vakıf malını kendi lehlerine kullanmışlarsa tazmin etmelerini isteyen Paşa,²⁸ yukarıda da söz edildiği gibi vakfın gelirlerini artıracak çabaları teşvik etmeye, başarıyı ödüllendirmeye, aksi durumda ise bir çeşit cezalandırmaya yönelik uygulamayı hayata geçirmiş, bu şekilde vakıf gelirlerini daima artırmayı hedeflemiştir.

²⁸ VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr.581, s. 82.

II.3. Külliyyelerde ve Bazı Gayrimenkullerde Kullanılmak Üzere Bağışlananlar ve İlgili Şartlar

Selanik ve Kavala'da vakıflar kurup toplumun ihtiyaçlarını gidermeyi amaçlayan İbrahim Paşa her iki yerdeki camide, Kavala'daki imarette ve vakıflara ait bazı dükkânlarda-buraları kiralayan zanaat erbabı tarafından kullanılmak üzere Kur'an-ı Kerim, çeşitli kitaplar, eşyalar, kap-kacak gibi menkul de bağışlamış, vakfiyede bunlar ve kullanılacağı yerler hakkında açıklamalar yapılmıştır. Aşağıdaki tablolarda önce Selanik ardından Kavala için bağışlananlar listelenmiştir.

Tablo III
Selanik'teki Külliye (Vakıf Eserlerde ve Dükkânlarda)
Kullanılmak Üzere Bağışlananlar²⁹

<i>Nereyle ve Ne İle İlgili Olduğu</i>	<i>Menkulün Türü</i>	<i>Adet</i>	<i>Özellikleri</i>
<i>Camide Bulunanlar</i>	Kur'an-ı Kerim	2	Her ikisi de ciltli ve büyüktür.
	Kur'an-ı Kerim cüzleri	30	Her biri ciltli olup bir sandık içinde muhafaza edilmektedir.
	En'am Suresi	41	Her biri ciltli olup bir sandık içinde muhafaza edilmektedir.
	Kitab-ı Sadrü's-Şerî'a	1	-
	Kitab-ı Vikâye	1	Tam metindir.
	Kitabü'l-Kifâye fî Şerhi'l-Hidâye	1	Eserin birinci cildir.
	Kitab-ı Muhtasar-ı Ma'ani lî's-Şârihi et-Teftâzânî	1	-
	Halı	4	Halılardan iki tanesi siyah renkli olup diğer ikisi eskidir.
	Halı	1	Nakışlı olup eskidir.
	Halı	6	Hepsi de Halep halısı olup nakışlıdır.
	Çuha nihâli/kilim	1	Ortasında kaplan derisi mevcuttur.
	Seccade	9	Hepsi de halıdır.
	Kandil	5	-
	Şamdan	1	-
Kazan	1	Büyük olup boya kazanı olarak kullanılacaktır.	

²⁹ VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr.581, s. 83.

<i>Şerbetçi Malzemeleri</i>	Kazan	2	Kazanlardan biri küçüktür, diğeri şerbet kazanı olarak kullanılacaktır.
	Tas	30	Taslardan on tanesi büyük, yedisi orta büyüklükte, on tanesi küçük, üçü de miniktir.
	Kova	42	Kovalardan altı tanesi kapaklı, on sekizi orta büyüklükte, on tanesi küçük, sekizi de normaldir.
	Su kabı	2	Her ikisi de büyük olup kapaklıdır.
<i>Aşçı Malzemeleri</i>	Kazan	4	Kazanlardan biri yeni olup hepsi de yemek kazanı olarak kullanılacaktır.
	Tava	2	Tavalardan biri püryan, diğeri şiş kebab tavası olarak kullanılacaktır.
	Tencere	2	-
	Kepçe	2	-
	Kevgir	2	-
	Sini	1	-
	Şiş kebab taşı	1	-
<i>Börekçi Dükkânındaki Aşçı Malzemeleri</i>	Kazan	1	Börek yağı eritmek için kullanılacaktır.
	Tava	3	Tavalardan iki tanesi püryan, biri şiş kebab tavası olarak kullanılacaktır.
	Tepsi	10	-
	Tas	1	Yağ tası olarak kullanılacaktır.
	Satır	1	-
	Kazan	4	Kazanlardan biri büyük, üç tanesi küçük olup kelle pişirmek için kullanılacaktır.
	Tencere	2	-
	Tas	2	Her ikisi de büyüktür.

<i>Kelleci Malzemeleri</i>	Kepçe	3	-
	Kevgir	2	-
	Yahni-keş	3	-
<i>Tekne Malzemeleri</i>	Kazan	1	Büyüktür.
	Kebab demiri	8	-
	Küp	3	-
	Tekne	3	Hepsi de ağaçtır.
<i>Ekmekçi Malzemeleri</i>	Kazan	2	Her ikisi de ekmek kazanı olarak kullanılacaktır.
	Küp	1	-
	Tekne	1	Ağaçtan imal edilmiştir.
	... ve fırın küreği	50	-

İbrahim Paşa, -tabloda yer alan- vakfettikleriyle ilgili bazı açıklamalar yaparak isteklerde bulunmuş, böylece vakfın zarara uğramasını engellemeye çalışmıştır. Örneğin; Ayasofya Camii'nde kullanılması için bağışladığı Kur'an-ı Kerimler, cüzler, En'amlar ve kitapların yanmayacak, yırtılmayacak, çalınmayacak şekilde güvenli bir yere konulmasını, bunları okumak isteyenlere engel olunmamasını talep etmiştir. Selanik'teki bazı dükkânların demirbaşı olan alet-edevatın, ilgili mesleği icra edenler tarafından kullanılmasını, bunların korunmasıyla ilgili olarak üst mevkideki görevlilerden birinin sorumlu tutulmasını istemiştir. Gerek bu dükkânları gerekse diğerlerini kiralayacak olan esnafa, kefilsiz ve rehinsiz kesinlikle verilmemesini özellikle belirtmiştir.³⁰

Benzer şartları Kavala'daki külliyesi için de ileri süren Paşa'nın bağışladıklarına aşağıdaki tabloda yer verilmiştir.

³⁰ VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr.581, s. 84.

Tablo IV : Kavala'daki Külliyyede Kullanılmak Üzere Vakfedilenler³¹

<i>Nereyle ve Ne İle İlgili Olduğu</i>	<i>Menkulün Türü</i>	<i>Adet</i>	<i>Özellikleri</i>
<i>Camide Bulunanlar</i>	Kur'an-ı Kerim cüzleri	30	Her biri ciltli olup bir sandık içinde muhafaza edilmektedir.
	Kandil	2	Her ikisi de büyüktür.
	Halı	3	Hepsi de büyüktür.
	Seccade	2	Her ikisi de halıdır.
<i>İmarette Bulunanlar</i>	Döşek	12	Deri olup imaretteki on iki odada kullanılacaktır.
	Yastık	12	Deri olup imaretteki on iki odada kullanılacaktır.
	Zerli kilim	6	-
	Halı	6	-
	Kandil	12	-
<i>İmarette ve Mutfakta Bulunanlar</i>	Kazan	2	Her ikisi de büyüktür.
	Kazan	4	Hepsi de küçüktür.
	Tencere	4	-
	...	1	-
	Tava	1	-
	Bakraç	3	-
	Sacayağı	3	-
	Güğüm	1	-
	Kepçe	4	-
	Kevgir	4	-
	Tas	50	-
	Sini	24	-
	Sahan	35	Hepsi de yuvarlaktır.
	Tepsi	50	Tepsilerin yirmi tanesi yuvarlak, otuzu sade çekiç işidir.
Sahan	70	Hepsi de sade çekiç işidir.	

³¹ VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr.581, s. 83-84.

Vakıf eserlerde kullanılmak üzere tablolarla yer alan bazı eşya ve alet-edevatı vakfeden İbrahim Paşa, bunların eskimesi ve tamire muhtaç hale gelmesi durumunda hangi vakfa ait ise o vakfın gelirinden harcanarak onarılmasını, bakır olanların kalaylanarak yenilenmesini şart koşmuş, çalınmasını ve kaybolmasını engellemek için bu malzemeleri kullanacak olan kimselerin daima uyarılması gerektiğine dikkat çekmiştir. Camilere konulan Kur'an-ı Kerimler, kitaplar ve diğer eşyanın muhafazası için kayyımların görevli olacağını belirtmiş, bunları koruyamadıkları takdirde zararı tazmin etmek durumunda kalacaklarını bildirmiştir. Ayrıca Kavala'daki imaret odalarının tefrişi için bağışladığı eşyaları imaret şeyhinin, imarete kullanılacak kap-kacağı kilercinin korumasını ifade eden Paşa, aşçıların da mutfakta kullanacakları malzemeleri kilerciden teslim alıp koruyup kollamalarını istemiştir.³² İbrahim Paşa vakfın zarar görmesini önlemeye yönelik bu tür tedbirlerle -tüm vakıflarda olduğu gibi- sunulan hizmetlerin kesintisiz ve sürekli olmasını hedeflemiştir.

III. Vakfiyeye Göre Vakıf Görevlileri ve İlgili Şartlar

Kurumlarda istihdam edilecek hizmetliler, vakfiyede Selanik ve Kavala için ayrı bölümler halinde kaydedilmiştir. Her iki külliyyede benzer görevleri yürütecek olan bazı görevlilerin sayıları ile hizmetlerine karşılık ödenecek ücretlerdeki farklılıklar dikkat çekicidir. Aşağıdaki tablolara yansıyan bu durum, Selanik'teki külliyyede Ayasofya Camii adıyla anılan mabedin, Kavala'da ise imaretin vâkıf tarafından daha fazla önemsendiğini göstermektedir. Bu bölümde tüm vakıf çalışanları ve bunlarla ilgili olarak vâkıfın istekleri hakkında bilgi verilmeye çalışılmıştır.

III. 1. Vakfın Yönetimi ve Yönetici Kadronun Yükümlülükleri

İbrahim Paşa yaşadığı sürece vakfın idaresinin yani tevliyet görevinin kendisinde olacağını belirtmiş, tüm harcamalara ve görevli atamalarına dair yetkinin yine kendisine ait olduğunu ifade ederek nazırlığını da yürüteceğini

³² VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr.581, s. 84.

bildirmiştir. Vefatından sonra ise nesli kesilinceye kadar kendi soyundan olan erkek çocukların en reşidi tarafından vakfın yönetilmesini istemiştir. Gelecekte bu durum gerçekleşir de nesli son bulursa, tevliyetin ahlak ve takva bakımından en yüksek mertebedeki azatlı kölesine ve onun neslinden gelenlerin yine aynı nitelikleri haiz olanına verilmesini belirtmiş, azatlı kölenin neslinin devam etmemesi durumunda ise dönemin hâkimi yani kadısı tarafından bu görevi layıkıyla yapabilecek bir kimsenin atanmasını, diğer azatlı kölelerin çocuklarının göreve talip olması halinde de yabancı biri yerine, talep edene verilmesini vakfiye şartı olarak ileri sürmüştür.³³

İstanbul'da görevini sürdüreceği ve vakfın tamamından sorumlu olacak "Büyük Mütevellî" namıyla anılacak olan bu şahsa, Selanik'teki vakfın idaresi de bırakılmıştır. Kavalâ'daki vakfın yönetimi ise Selanik'te yaşayan ve "Küçük Mütevellî" denilen kimseye havale edilmiştir. Bir başka küçük mütevellî de vâkıfın, -vakfiyesi o dönemde henüz tescil edilmemiş olan- Hezargrad'daki vakfını³⁴ yönetmekle görevlendirilmiştir. Birbirlerini denetlemekle yükümlü olan küçük mütevellîler, büyük mütevellîye karşı sorumlu tutulmuş ve yılda bir kere büyük mütevellî huzurunda yapacakları toplantıda vakıfları hakkında bilgi vermeleri şart koşulmuştur. Büyük mütevellînin denetlenmesi ise dönemin hâkimine bırakılarak vakfın tüm hesaplarını incelemekle sorumlu tutulmuştur.³⁵ Bu şekilde iyi bir kontrol mekanizması oluşturulmaya çalışılmış, vakfın ve gelirlerinin zarara uğramasını engellemeye yönelik tedbirler alınmıştır.

Büyük mütevellînin, hastalık haricinde kimseye bu görevi havale etmemesi belirtilen vakfiyede, vakfın öngörüldüğü şekilde idaresi için mütevellî, kâtip ve diğer görevlilerin her yıl bir veya iki defa kadı huzurunda bir araya gelerek vakfiyeyi baştan sona kadar okumaları, şartları hatırlayıp buna göre hareket etmeleri, orada bulunamayan görevlilere bu şartları bildirmeleri, bunları kesinlikle ihmal etmemeleri şart koşulmuş, görevlilerin

³³ VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr.581, s. 81.

³⁴ İbrahim Paşa'nın Hezargrad'da inşa ettirdiği külliyyeye ait vakfiyenin tescil tarihi Evâil-i Rebi'ülevvel 940/20-30 Eylül 1533 olup makaleye konu olan Selanik ve Kavalâ'daki hayratın vakfiyesinden -ki bu vakfiyenin gün, ay, yıl olarak tescil tarihi tam olarak kaydedilmediğinden- iki veya üç yıl kadar sonradır. Hezargrad'daki vakfa ait vakfiye için bkz. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA), *D.*, nr.7029.

³⁵ VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr.581, s. 83.

hizmetlerini istekli bir şekilde dürüst ve kusursuz olarak yapmaları, ihmalkâr davrananların olması halinde azledilip layıkıyla sorumluluğunu yerine getirenlerin atanması gerektiği özellikle ifade edilmiştir.³⁶ Ayrıca her yılbaşında vakfın mütevellisi, kâtibi, câbîsi ve diğer görevlilerinin toplanarak vüzerâ ve kazaskerin bilgisi dâhilinde vakfa dair hesapları görüşmeleri, gelir-gider kontrollerini titiz bir şekilde yapmaları, ihmali görülenlerin -her kim olursa olsun- zarar tazmin edildikten sonra azledilmesi, yerine ehil ve layık birinin getirilmesi belirtilmiştir.³⁷

III. 2. Vakıf Çalışanları ve Görevleri

İbrahim Paşa vakfiyesinde, toplum yararına yaptırdığı kurumların faaliyetlerini sürdürebilmesi için hizmet verecek personel ile ilgili bilgilere de yer vermiş, bu görevlilerin yapacakları işleri ve karşılığında alacakları ücretleri ayrıntılı olarak belirtmiştir. Aşağıdaki tabloda Selanik'teki külli-yede istihdam edilecek olanlar gösterilmiştir.

³⁶ VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr.581, s. 81, 82.

³⁷ VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr.581, s. 81.

Tablo V
Selanik'teki Vakıf Görevlileri³⁸

<i>Görevliler</i>	<i>Görevli Sayısı</i>	<i>Kişi Başına Ödenen Günlük Ücret (Akçe Olarak)</i>	<i>Görev Tanımı</i>
Büyük Mütevelli	1	30	İbrahim Paşa'ya ait tüm vakfın sorumlusu olup İstanbul'da yaşar ve Selanik'teki vakfı yönetir.
Atlı câbî	1	6	Büyük mütevellinin yanında hizmet eder, vakıf gelirlerini toplar.
İmam, ayrıca nazır	1	8+4	Selanik'teki camide imamet hizmetini yerine getirir. Ayrıca sermahfil, mahfil hafızları ve eczahânlarla nezaret eder, görevini ihmal edenleri müteveliye bildirir.
Hatip	1	10	Camide hitabet hizmetini yerine getirir.
Müezzin	2	5	Beş vakit namaz ile Cuma ve bayram namazlarında nöbetleşerek müezzinlik yaparlar.
Müezzin	2	2	Salâ müezzini olarak görevlendirilerek Cuma günleriyle bayramlarda ezan ve salâ okuyup diğer müezzinlere yardım ederler.
Hafız	4	3	Mahfil hafızı olarak Kur'an-ı Kerim okurlar.
Öğrenci hafız	2	2	Diğer hafızların yanında mahfilde Kur'an-ı Kerim okurlar.
Muarraf	1	3	Mahfilden sorumlu olup dua eder.
Muvakkit/Saatçi	1	4	Namaz vakitlerini tayin eder.
Kayyim	2	4	Gece ve gündüz olmak üzere -mutlaka bir tanesi camide bulanacak şekilde- nöbetleşerek hizmet ederler. Gündüz camiin kapılarını açık tutup bakımını yaparlar.
Kandilci	1	3	Kandilleri ve muamları yakar.

³⁸ VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr.581, s. 80, 83.

Kandilci	1	100 (Yıllık)	Ramazan ayı boyunca minare ile kubbeye kandilleri yakar. (Görevi Ramazan ayı ile sınırlı olduğundan ay sonunda hizmetine karşılık 100 akçe ödenir.)
Kürsühân	1	2	Camideki kürsüde öğle ve ikindi namazlarından sonra aşır okur.
Cüzhân	30	2	Her gün camide sabah namazından sonra birer cüz okuyup hatim eder ve hatim duası yaparlar. İçlerinden biri cüzleri dağıtma görevini yerine getirir. (Bu hizmeti için ayrıca aylık 10 akçe verilir.)
Ferraş	1	3	Camiin haremını, tuvaletleri ve Perşembe günleri fiskiyeyi temizler, haremdeki hücreleri kullananlara nezaret eder, boş odaları kontrolünde tutar ve yatsı namazından sonra haremın kapılarını kapatıp sabah olunca açar.
Ferraş	1	0,5	Vakıf dükkânların tuvaletlerini temizler.
Tamirci	1	2	Külliyedeki yapıların tamiratından sorumludur.
Suyolcu	1	3	Suyollarının onarımını ve ıslah işini yerine getirir.
Suyolcunun yardımcısı	1	1	Daima ustasına hizmet edip işi öğrenmesi halinde takdir edilen ücreti alır.
Muallim	1	5	Haremdeki hücrelerde kalan öğrencilere belirli günlerde nahiv, sarf, fıkıh vs. öğretir.
Muallim	1	5	Mektepte öğrencilere Kur'an-ı Kerim öğretir.
Mektep halifesi	1	2	Sıbyan mektebi muallimine yardım eder.
Saka	1	15 (Aylık)	Ramazan ayı boyunca camiin sofasında minare kapısı önünde duran su küpünü doldurur, akşam ve yatsı vaktinde bu küpün boş kalmaması için gayret sarf eder. (Bu hizmeti Ramazan ayı ile sınırlı olup günlük 0,5 akçe ödenir.) Ramazan'ın yaz aylarına geldiği dönemde suyu soğutmak için küpe buz ve kar ilave eder. Bu iş için günlük 4,5 akçe tahsis edildiğinden yarısı akşam, diğer yarısı da yatsı vaktinde harcanır.

Tablodan da anlaşılacağı üzere Selanik'teki vakıf eserlerde hizmet vermek için elliden fazla kimsenin görevlendirilmesi istenmiş, her birinin sorumlu oldukları işler tek tek vakfiyede belirtilmiştir. Tabloda ifade edilmeye çalışılan görev tanımlarının dışında bazı çalışanlara ilave sorumluluklar verilmiş, örneğin; hatip, imam, mahfil hafızları ve onların yardımcısı olan öğrencilerin kendi görevlerinden başka cüzhânlarla birlikte her gün Kur'an-ı Kerim'den birer cüz okumaları talep edilmiştir.³⁹ Bu durumda zaten vakıf görevlisi olan sekiz kişi cüzhân olarak da hizmet verecek, bu iş için takdir edilen günlük 2 akçeyi kendi ücretleriyle birlikte alacaklardır. Böylece Kur'an-ı Kerim okumak için otuz cüzhân yerine yirmi iki kişi istihdam edilmiş olacak, bu işi yapmaya muktedir olan vakıf görevlilerinin geliri daha da artacaktır. Çalışanlar yararına alınmış olması muhtemel bu kararın gerçekte uygulanıp uygulanmadığı maalesef tespit edilememiştir. Tespit edilemeyen bir başka husus, vâkıfın tamirat işleri için görevlendirilecek şahsın eğer yeterli ise su yolcu olarak da çalıştırılmasına⁴⁰ ve böylece iki göreve ait ücretin aynı kişiye ödenmesine yönelik isteğinin gerçekleşip gerçekleşmediği meselesidir. Paşa yine bu şekilde tek görevlinin daha iyi ücretle iki görevi bir arada yürütmesini istemiş olsa gerektir. Aşağıdaki tabloda Kavala'daki vakıf eserlerde görevlendirilecek olanlara yer verilmiştir.

³⁹ VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr.581, s. 80.

⁴⁰ VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr.581, s. 80.

Tablo VI
Kavala'daki Vakıf Görevlileri⁴¹

<i>Görevliler</i>	<i>Görevli Sayısı</i>	<i>Kişi Başına Ödenen Günlük Ücret (Akçe Olarak)</i>	<i>Görev Tanımı</i>
Küçük mütevellî	2	15	Bu yöneticilerden biri Kavala'daki, diğeri de Hezargrad'daki vakfı idare eder.
İmam	1	7	Kavala'daki camide imamet hizmetini yerine getirir.
Hatip	1	6	Camide hitabet hizmetini yerine getirir.
Müezzin	2	4	Beş vakit namaz ile Cuma ve bayram namazlarında nöbetleşerek müezzinlik yaparlar.
Hafız	2	2	Mahfilde Kur'an-ı Kerim okurlar.
Sermahfil	1	3	Mahfil hafızları ve eczahânlara nezaret ederek görevini yerine getirmeyenleri mütevellîye bildirir.
Kandilci	1	2	Kandilleri ve mumları yakar.
Kayyim ve ferraş	1	3	Sabah ve akşam cami in kapısını açıp kapayarak temizliğini yapar, malzemesini korur.
Cüzhân	30	2	Her gün sabah namazından sonra birer cüz okuyup hatim eder ve hatim duası yaparlar. İçlerinden biri cüzleri dağıtma görevini de yürütür. (Bu hizmetine karşılık ayrıca aylık 10 akçe verilir.)
Aşırhân	1	1	Camide öğle namazından sonra Kur'an-ı Kerim'den aşır okur.
Muallim	1	5	Sıbyan mektebi öğrencilerine Kur'an-ı Kerim öğretir.
Mektep halifesi	1	2	Mektepte muallime yardım eder.
İmaret şeyhi	1	7	İmaretin yönetiminden sorumlu olup her türlü işine nezaret eder.
Vekilharç	1	5	İmaret için gerekli her türlü yiyecek-içecek vs. alımını gerçekleştirir.

⁴¹ VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr.581, s. 80-81, 83.

İmaret kâtibi	1	5	İmarete ait yazı işlerinden sorumludur.
Kilerci	1	4	İmaret için satın alınmış olan yiyecek ve içecekten sorumludur.
Ambarcı	1	2	İmaret için gerekli olan hububatın ambarda saklanmasını sağlar.
Nakib	2	2,5	Bu görevlilerden biri yemeği, diğeri ekmeği kontrol edip bunlarla ilgili vakfiyede belirtilen şartların yerine getirilmesini sağlar.
Aşçı	2	4	Vakfiyede belirlenmiş şartlara uygun olarak yemekleri hazırlarlar.
Aşçı yamağı	2	1	Aşçılara yardım ederler.
Habbâz	2	4	Vakfiyede belirtilen şartlara göre ekmek yapımından sorumludurlar.
Habbâz yamağı	2	1	Ekmeğin hazırlanması ve pişirilmesine yardım ederler.
Münakkih	2	1	Pirinç ile buğdayı ayıklayıp temizlerler.
Gendümküb	1	2	Buğday döver.
Bulaşıkçı	1	0,5	Kirli kapları yıkar.
Ferraş	2	2	İmaretin temizliğinden sorumludurlar.
Ferraş	1	2	Tuvaletlerin temizliğinden sorumludur.
Saka	1	2	Mutfakta su ihtiyacını karşılar.
Saka	1	1,5	Haremde bulunan su küpünü doldurur.
Ahır sorumlusu	1	1,5	İmaretteki ahırdan sorumlu olup temizliğini de yapar.
Bevvab	1	2	İmaret kapıcısı olup kapının açılıp kapatılmasından sorumludur.
Diğer kandilci	1	2	İmaretteki odaların her birine her gece bir mum verir.
Câbî	1	4	Vakfa ait dükkânlar ile hamamların aylık kiralalarını tahsil eder.
Diğer câbî	1	5	Vakfa ait köylerin yıllık gelirlerini tahsil eder.
Tamirci	1	2	Her türlü tamirattan sorumludur.

Kavala'daki kurumlar için istihdam edilecek olanlar, Selanik'te görevlendirileceklerden epeyce fazla olup sayıları yetmişin üzerindedir. Bunlardan yirmi sekiz kadarı imarette, diğerleri ise cami ve mektepte hizmet verecektir. Vâkıf, görev dağılımıyla ilgili olarak Selanik'te görevlendirileceklerle ilgili bazı özel taleplerde bulunduğu gibi benzer istekleri Kavala'dakiler için de tekrarlamıştır. Vakfiyede iki ayrı görev olarak belirtilen imamet ve hitabet hizmetlerinin mümkünse birleştirilmesini, yani her iki görevi yürütebilecek birinin olması halinde 13 akçe yevmiye ile imam ve hatip olarak görevlendirilmesini istemiş, ayrıca her gün sabah namazından sonra okunacak cüzleri, cüzhânlarla birlikte imam, hatip, muallim, halife, mahfil hafızları ve müezzinlerin de okumasını, cüzlerin yabancılara verilmemesini özellikle talep etmiştir.⁴²

İbrahim Paşa, gerek Selanik gerekse Kavala'daki camide imam ve hatip olarak görevlendirileceklerin imamet ve hitabet şartlarını bilen, hizmetlerini aksatmayan, temizliğine dikkat eden kimselerden olmasını şart koşmuş, müezzinlik hizmetini sürdüreceği olanların da mübarek gecelerin seher vaktinde Allah'ı temcid, tebcil, tesbih ve tehlil etmelerini, Hz. Muhammed'i övmelerini, görevlerini eksiksiz yapmalarını istemiştir. Her iki camide hafız olanların ise Kur'an'ı acele etmeden usulüne göre okumalarını, nihayet ecrini başta Hz. Muhammed olmak üzere Osmanlı padişahlarıyla kendi ruhuna bağışlamalarını ve hayır dua etmelerini talep etmiştir. Sıbyan mekteplerinde görev yapacak muallimler ile Selanik'teki medresede görevlendirilecek eğitmenin kusursuz şekilde hizmetlerini yürütmelerini, her ders sonunda yine kendisi için dua etmelerini, çocuklarla medrese talebelerinin âmin diyerek salat ü selam ile Fatiha'yı okumalarını, sonunda Hz. Muhammed'e dua ederek dağılmalarını istemiştir. İmaret şeyhinin dindar ve takva sahibi olmasını, imaret görevlilerinin hizmetlerini en iyi şekilde yapmalarını sağlamasını ve konukların doyurulmasını özellikle belirtmiştir. Kâtip olanların muhasebe ve hesap işlerini iyi bilenlerden, câbilerin ise güvenilir kimselerden atanmasını şart olarak ileri süren Paşa, vakfiyede yazılanların dışında fazladan hiç kimsenin görevlendirilmemesini, bütün görevlilerin adaletli ve dindar olmalarını, görevlerini eksiksiz yapmalarını ayrıca istemiş, vakfiye şartlarını ihlal edenlerin Allah'ın gazabına uğramalarını dilemiştir.⁴³

⁴² VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr.581, s. 80-81.

⁴³ VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr.581, s. 82, 83.

IV. Vakfedilenler, Vakıf Eserler ve İstifade Edeceklerle İlgili Şartlar

İbrahim Paşa, oldukça ayrıntılı olarak düzenlenmiş vakfiyesinde hayata geçirdiği kurumlar, bunlar için bağışlananlar ve hayrattan faydalanacak olanlarla ilgili pek çok şarta yer vermiş, böylece vakfın kuruluş amacı doğrultusunda hizmetlerini sürdürmesini sağlamaya çalışmıştır.

IV. 1. Mektep ve Medrese Öğrencilerine Sunulacak Hizmetler

İbrahim Paşa, eğitim kurumlarına ve buralarda yetiştirilecek öğrencilere yönelik düzenlemelerini vakfiyede iki bölümde ele almış, önce Selanik'teki mektep ve medrese sonra da Kavala'daki mektep ile ilgili taleplerini sıralamıştır. Selanik'teki külliyyede bulunan hücrelere bir veya iki hasır serilmesini, her yıl bu hasırların yenilenmesini, buralarda kalan öğrencilere her gece bir mum verilmesini isteyerek her oda için ayda 20 akçe ödenmesini talep etmiştir. Beher oda için 20 akçe öngören Paşa, odalarda birden fazla öğrenci olması durumunda 20 akçenin bunlar arasında eşit olarak paylaştırılmasını, bu öğrenciler için verilecek aylığın -on adet hücre bulunduğu için- toplamda 200 akçeyi geçmemesini bildirmiştir.⁴⁴ Selanik'teki sıbyan mektebinin hasır, ibrik, testi, bardak, kış günleri için odun vb. ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla da -vakfiyede belirtilmemekle birlikte muhtemelen günlük olarak- bir akçe tahsis etmiştir. Yine mektepte öğrenim gören yetimlerden on beşine Ramazan ve Kurban bayramlarında birer kaftan, gömlek, takke, pabuç, kuşak alınıp giydirilmesini, her çocuk için 100 akçe olmak üzere toplamda her yıl 1.500 akçe sarf edilmesini istemiştir. Muhtaç çocukların sayısının on beşten az olması halinde ise her yıl için tahsis edilen 1.500 akçenin mevcut çocukların giyim-kuşamına harcanmasını belirtmiştir.⁴⁵

Kavala'daki mektep için de benzer isteklerde bulunan Paşa, Selanik'e göre buraya daha az tahsisat ayırmıştır. Buranın o dönemde küçük bir yerleşim yeri olması, dolayısıyla Selanik'e göre daha az nüfusu barındırması bunun nedeni olsa gerektir. Paşa, mektebin hasır, ibrik, odun ve bunun gibi

⁴⁴ VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr.581, s. 80.

⁴⁵ VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr.581, s. 80.

ihtiyaçlarının temin edilmesi için -muhtemelen günlük olarak- bütçeden 0,5 akçe ayrılmasını istemiştir. Ayrıca Selanik'te olduğu gibi Kavala'daki mektebine devam eden on bir yetim çocuğun, bayramlarda 100'er akçelik giysi alınarak giydirilmesini talep etmiştir. Bu amaçla her yıl harcanacak olan 1.100 akçenin çocukların sayısının on birden az olması durumunda tıpkı Selanik'teki gibi mevcut olanlar için kullanılmasını bildirmiştir.⁴⁶

Paşa'nın kendi kurumlarına devam eden öğrencilerin hem eğitimleriyle ilgili hem de şahsi ihtiyaçlarını gidermeye yönelik bu girişimleri arasında, her iki merkezdeki öğrencilerden ekonomik durumu iyi olmayanlara verilmesi amacıyla vakfın gelirinden Kur'an-ı Kerim ve Kur'an cüzleri alınması için yapılan düzenlemelerini de saymak gerekir. Öğrencilerin bu ihtiyaçlarının giderilmesi için bütçeden pay ayrılmasını isteyen Paşa, Kur'an-ı Kerim veya cüzlerden talep eden herkese verilebilmesi gayesiyle fazladan satın alınmasını da önermiştir. Hatta tamire muhtaç hale gelen yani yenilenmesi gerekenlerin yerine kullanılması için yedekte bulundurmak üzere daha da fazla alınmasının gerektiğini belirtmiştir.⁴⁷

IV. 2. Kavala'daki İmaret İle İlgili Şartlar

Kavala'yı mamur hale getirme gayretlerinin bir sonucu olarak inşa edilen İbrahim Paşa'ya ait külliye ve kurumlarından biri olan imaret ile ilgili vakfiyede ilginç detaylar bulunmaktadır. İmaret sadece vakfın kurulduğu dönemde Hristiyan nüfusun yarısı kadar olan Müslümanlar⁴⁸ için değil, din ve mezhep ayırımı gözetilmeksizin herkese hizmet vermek gayesiyle tesis edilmiştir. Vakfiyede imaretle ilgili şartlardan biri olan bu özelliğin yürürlükte olduğunu, 1555 yılında Kavala'ya gelen Fransız Seyyah Pierre Belon, Kavala'dan söz ederken "...Yahudi, Hristiyan, putperest veya Türklerin üç gün iâşe ve ibâtesinin sağlandığı imaretin bulunduğu..."⁴⁹ şeklinde teyit eder. Bu ifadede doğru olmayan tek bilgi, imareten faydalanma süresinin üç gün ile sınırlı olduğudur. Zira Paşa, vakfiyesinde bizzat bu konuya temas etmiş ve imaretine kimsenin gelişinin engellenmemesini, alt veya üst mevkiden

⁴⁶ VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr.581, s. 81.

⁴⁷ VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr.581, s. 83.

⁴⁸ Machiel Kiel, "Kavala", *TDVİA*, XXV, 61.

⁴⁹ M. Kiel, "Kavala", s. 61.

kim olursa olsun, kâfir veya Müslüman olsun burada konaklayabileceğini, üç gündен fazla kalanın dahi yemeğinin verilmesini, âdet üç gündür deyip gönderilmemesini özellikle ifade etmiştir.⁵⁰

Öncelikli hizmetin konuklara sunulacağı anlaşılan imaret ile ilgili diğer detaylar şu şekildedir; -vakfiyede kuruluş amacı olarak açıkça ifade edildiği şekilde- gelen misafirlerin, vakıf görevlilerinin, hizmetlilerin ve fakirlerin yemek ihtiyaçları karşılanacak, yemek aynı sırayla yani önce misafirlere ve sırasıyla diğerlerine ikram edilecektir. Tüm bu hizmetlerin -aşağıda söz edileceği biçimde- usulüne göre yapılmasına özen gösterilecektir.⁵¹

Yemek sabah ve akşama doğru olmak üzere günde iki defa hazırlanacak, biri hazırlığın hemen ardından sabah, diğeri de akşam namazından sonra sunulacaktır. Hazırlanacak yiyecekler için kullanılacak malzemenin 1/3'ü sabah, 2/3'ü akşam yemeğine ayrılacaktır. Her gün 50 vukıyye/kıyye⁵² et kullanılacak, her kıyye et altı eşit parçaya bölünecektir. Bir tanesi 100 dirhem⁵³ ağırlığında olan 700 adet ekmek yapılacaktır. Bir buçuk kile⁵⁴ pirinçten sabah, yine bir buçuk kile buğdaydan akşam çorbası hazırlanacaktır. Misafirler için her gün bir, çeyrek (1,25) kile pirinçten, Cuma, kandil ve Ramazan geceleriyle aşure günlerinde ise beş kileden dane/pılav pişirilecek, her kile pirinç için üç kıyye sadeyağ kullanılacaktır.

⁵⁰ VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr.581, s. 82.

⁵¹ VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr.581, s. 81, 82.

⁵² 400 dirheme eşit olan, okka olarak da bilinen 1.282 kg. tutarındaki ağırlık ölçüsüdür (Said Öztürk, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Siyakat Yazısı ve Tarihi Gelişimi*, İstanbul 1996, s. 480; Ali Himmet Berki, *İstilah ve Tâbirler*, Ankara 1966, s. 32, 53).

⁵³ Dirhem, hem gümüş para birimi hem de ağırlık ölçüsü olarak kullanılmıştır. Kıyye veya okkanın 1/400'ü olan dirhem'in gram cinsinden değeri bölge ve zamana göre değişiklik göstermiştir. Bir dirhem karşılığı olarak, 3,086 gr. ile 3,207 gr. arasında değişen farklı değerler kullanılmıştır. Ağırlık ölçüsü olarak gram kullanılmaya başlamadan önce İstanbul'da bir dirhem 3,207 gr. olarak kabul görmüştür [M. Z. Pakalın, *a.g.e*, I, 454; W. Hinz, *a.g.e*, s. 6; Şinasi Acar, "Arşından Metreye, Dirhemden Grama", *Eskişehir Ticaret Odası Dergisi*, S:109 (Mart-Nisan 2008), 68-70. Ayrıca bkz. Şinasi Acar, *Osmanlı'da Günlük Yaşam Nesnelere*, İstanbul 2011, s. 31-41].

⁵⁴ Yer ve zamana göre farklılık gösteren, hububat ölçüğü olan kilenin standart bir değeri yoktur. Bir İstanbul kilesi, zahirenin cinsine göre 18-20 okka, ortalama 25 kg. olarak kabul görmüştür (M. Z. Pakalın, *a.g.e*, II, 281. Bazı dönemlere ve yerlere göre değeri hakkında ayrıca bkz. Fehmi Yılmaz, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul 2010, s. 350).

Bir başka çeşit olarak hazırlanması istenen zerde de iki kile pirinçten pişirilecek, bunun için on dört kıyye bal ve iki kıyye sadeyağ tüketilecektir.⁵⁵

Yemeklerin lezzetli ve güzel olmasını sağlamak için tuz, soğan, nohut, un, çeşitli sebzeler, ekşiler, turşular kullanılacak, mevsime göre uygun olan ne varsa temin edilerek yemeklere katılacaktır. İmarette zerde, ekşi aş ve zirbaç (paça çorbası) pişirilmeye devam edilecek, bu üç yiyecekten birisi her gün diğerleri dönüşümlü olarak hazırlanacaktır. İmarete devlet erkânından ve kadı, müderris, ilim erbabı gibi ulemadan gelen olması halinde müteveli ile imaret şeyhinin görüşleri alınarak günlük yemeklerin yanında ilave yemek hazırlanacaktır. Tüm misafirlere önce yeteri kadar bal, peynir ve ekmeğe ikram edilecektir. Sofralar dört kişilik hazırlanacak, her sofraya dört tas yahni, sekiz ekmeğe konulacaktır. Eşraftan olanların her birine özel, tek sofraya düzenlenecektir. Bir kepçe yemek ve bir parça et, iki ekmeğe birlikte imarettten faydalanan tüm şahıslara verilecektir.⁵⁶

Belirtilen esaslar çerçevesinde faaliyetlerini sürdürdüğü tahmin edilen imaret acaba bir günde ortalama kaç kişinin yemek ihtiyacını karşılamıştır? Kimler bu kurumdan yararlanmıştı? Her iki sorunun da net olarak cevabını vermek mümkün değildir. Tüm vakıf çalışanları, kurumdan faydalananlar arasındadır ancak onların dışında kimlere hizmet verilmiştir, bilinmemektedir. Arşivlerde İbrahim Paşa'nın vakıflarıyla ilgili yüzlerce kayıt olmasına rağmen bu sorulara yanıt olabilecek bilgi mevcut değildir. Bir hayır kurumu olarak imarette yedirilip içirilen kimselerin, bir başka ifadeyle yapılan iyiliğin kaydı tutulmamış, kurumun kapıları kuruluş amacına uygun olarak herkese açık bırakılmıştır.

IV. 3. Diğer Şartlar

Vakıf müessesesiyle toplumun sosyal ve kültürel ihtiyaçlarını gideren hayır kurumları, sonsuza dek hizmet etmek amacını taşır. Bu nedenle vakıfların kurucuları tesis ettikleri kurumların olası sıkıntılar, afetler ve bunun gibi öngörülemeyen durumlar karşısında faaliyetlerine devam edememeleri tehlikesine karşı önlemler almaya, bunları vakfiyelerine kaydettirerek uygulanmasını sağlamaya çalışmışlardır. İbrahim Paşa da vakıflarının

⁵⁵ VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr.581, s. 81.

⁵⁶ VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr.581, s. 81, 82.

ilelebed yaşaması ve toplumsal ihtiyaçları karşılaması arzusunda olduğundan, yukarıda ifade edildiği gibi vakıf gelirlerinden pay ayrılarak güvenli bir yerde saklanmasını, beklenmeyen tehlikelere maruz kalındığında kullanılmasını, dolayısıyla vakıfların tekrar canlandırılmasını istemiştir. Paşa, vakfa ait tüm binaların zamanla yıkılıp yok olması söz konusu olursa tekrar yapılmasını, ikinci defa yıkılırsa yeniden onarılmasını, bunun dördüncü defaya kadar tekrarlanmasını belirtmiş, şayet vakfa ait gayrimenkuller yıkılıp yok olur ve vakıf eserler yeniden yapılamazsa o zaman işe yarayan enkazın hayrat ve hasenâta sarf edilmesini talep etmiştir.⁵⁷

V. Vakfın İşleyişine İlişkin Verilerin Değerlendirilmesi

İbrahim Paşa, Selanik'te yerel bir anlaşmazlık nedeniyle 927/1520-1521 yılında devlet tarafından el konulan Ayasofya Metropolitan Kilisesi'ni,⁵⁸ bir süre sonra 930/1523-1524 yılında 1.000 duka altını karşılığında Hristiyan rahiplerinden satın alıp camiye çevirerek⁵⁹ etrafına külliye oluşturmuş ve diğer

⁵⁷ VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr.581, s. 83.

⁵⁸ Machiel Kiel, "Selânik", *TDVİA*, XXXVI, 355.

⁵⁹ BOA, Rumeli Müfettişliği Selanik (TFR.I.SL), nr.39/3827. Meropi Anastasiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik (1830-1912)*, İstanbul 2014, s. 48'de, Ayasofya bazilikasının 1524 yılında camiye dönüştürüldüğünden söz eder. Semavi Eyice ise bu dönüşümün 934/1527-1528 yılında olduğundan bahseder, bkz. Semavi Eyice, "Ayasofya Camii", *TDVİA*, IV, 221. Doğrusu yukarıda belirtildiği gibi arşiv belgesinde de ifade edildiği şekilde 930/1523-1524 olmalıdır. Anastasiadou, *a.g.e.*, s. 49'da, yapının camiye dönüştürülmesinden sonra iç mekanı süsleyen Bizans mozaiklerine pek dokunulmadığından söz eder. M. Kiel, "Selânik", s. 355'te, yapıya parlak mermerden çok güzel bir minber, ondan daha güzel bir kürsü, sütunlu bir sayaban ve yüksek bir minare eklendiğini belirtir. Eyice, *a.g.mad.*, s. 222'de, yekpare yeşil Tesalya somakisinden yontulmuş ve işlenmiş Bizans vaaz kürsüsü olan parçanın camide de kürsü olarak kullanıldığını, bu değerli eserin 1905 yılındaki onarım sırasında İstanbul Arkeoloji Müzesi'ne getirildiğini ve halen müzede bulunduğunu ifade eder. Evliya Çelebi'nin, "...câmi' içinin sol tarafında yek-pâre yeşil somâkiden yine kendüden altı ayak nerdübân ile çıkılır bir zümürred gibi mücellâ yeşil kürsü var kim bu cihânda misli yokdur..." (*Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, yay. haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı-Robert Dankoff, VIII. Kitap, İstanbul 2003, s. 68) diyerek tarif ettiği bu kürsü, 1890 yılındaki Selanik yangınında büyük zarar gören Ayasofya Camii'nin kullanılamaz hale gelmesinden sonra "*âsâr-ı atîka*"dan olduğu belirtilerek müze-yi hümayûna nakledilmiştir. Bu konuyla ilgili bkz. BOA, Bâbiâlî Evrak Odası (BEO), nr.2355/176566; BOA, Dahiliye Nezareti Mektûbî

unsurları da ekleyip vakfını kurmuştu. Kavala'da ise devletin burayı canlandırmak için aldığı tedbirlere paralel olarak kalenin dış kesimindeki düzlük alanda kubbeli bir cami inşa ettirip etrafına yaptırdığı diğer kurumlarla külliyesini oluşturmuştu.⁶⁰

Paşa'nın oldukça ayrıntılı hazırlanmış vakfiyesinde yer alan bilgilerin aktarılmasına çalışılan makalenin bu bölümünde, vakfın nizamnamesi durumundaki vakfiye esaslarının uygulanıp uygulanmadığı sorusuna cevap aranmıştır. Bunun için Paşa'nın vakıflarıyla ilgili arşivlerdeki yüzlerce kayıt arasında bulunan her iki vakfa ve XVIII. ile XIX. yüzyıllara ait birkaç muhasebe bilançosu değerlendirilmiştir. Öncelikle Selanik'teki, ardından da Kavala'daki vakfın evkaf kayıtlarına yansıyan muhasebe verilerine aşağıdaki tablolarda yer verilmiştir.

Kalemi (DH.MKT), nr.865/84; BOA, Şurâ-yı Devlet (ŞD), nr.2048/27; BOA, TFR.I.SL, nr.39/3827.

⁶⁰ VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr.581, s. 77; M. Kiel, "Kavala", s. 61.

Tablo VII
İbrahim Paşa'nın Selanik'teki Vakfı'na Ait
1187/1773-1775⁶¹ ile 1249/1833-1835⁶² Yılları Gelirleri

1187/1773-1775 Dönemi			1249/1833-1835 Dönemi		
Gelirin Türü	Ait Olduğu Dönem	Elde Edilen Gelir (Akçe Olarak)	Gelirin Türü	Ait Olduğu Dönem	Elde Edilen Gelir (Akçe Olarak)
Ev, oda, dükkân, imalathane gibi yerlerin kirası	1187/1773-1774	37.200	Ev, oda, dükkân, imalathane gibi yerlerin kirası	1249/1833-1834	40.920
Âb-ı cedid adıyla anılan vakıf sudan elde edilen kira geliri	Belirtilen yılbaşından (Muharrem/Mart) Receb/Eylül-Ekim ayına kadar	26.000	Vakıf sudan elde edilen kira geliri	1249/1833-1834	36.480
Dalyan geliri	Rûmî takvime göre belirtilen yılbaşından (1 Mart 1187/12 Mart 1774) sonuna kadar (28 Şubat 1187/11 Mart 1775)	19.200	Dalyan geliri	Rûmî takvime göre belirtilen yılbaşından (1 Mart 1249/13 Mart 1834) sonuna kadar (28 Şubat 1249/12 Mart 1835)	720.000
Selanik'teki Kapıcılar Mezrası	Rûmî takvime göre belirtilen yılbaşından (1 Mart 1187/12 Mart 1774) sonuna kadar (28 Şubat 1187/11 Mart 1775)	4.350	Kapıcılar Mezrası	Rûmî takvime göre belirtilen yılbaşından (1 Mart 1249/13 Mart 1834) sonuna kadar (28 Şubat 1249/12 Mart 1835)	72.000
-	-	-	İntikâlât-ı tezkere akçesi	1249/1833-1834	13.000
Toplam		86.750	Toplam		882.400 ⁶³

⁶¹ İlgili muhasebe defterinde vakfa ait gelirlerin bir kısmı Hicrî bir kısmı da Rûmî takvime göre verilmiştir. 1187 yılı Hicrî takvime göre 1773-1774, Rûmî takvime göre ise 1774-1775 yıllarına denk geldiğinden söz edilen yılın Milâdî karşılığı 1773-1775 olarak gösterilmiştir (BOA, *Evkaf Haremeyn Muhasebeciliği Defteri (EV.HMH.d.)*, nr.5886).

⁶² Vakfın muhasebe kayıtlarını içeren arşiv belgesinde gelirlerin bir kısmı Hicrî bir kısmı da Rûmî takvim esas alınarak kaydedilmiştir. 1249 yılı Hicrî takvime göre 1833-1834, Rûmî takvime göre ise 1834-1835 yıllarına denk geldiği için söz edilen yılın Milâdî karşılığı 1833-1835 olarak gösterilmiştir (VGMA, OA, Evkaf Zimmet Halifeliği (EV.ZMT), 00043.00020).

⁶³ İlgili vakıf defterinde gelirler toplamı kuruluş olarak da ifade edilmiş, -bir kuruluş 120 akçe hesabıyla- 882.400 akçenin 7.353 kuruluş 23 paraya eşit olduğu kaydedilmiştir (VGMA, OA, EV.ZMT, 00043.00020).

XVIII. yüzyılın son çeyreği ile XIX. yüzyılın ilk yarısına ait olan - yukarıdaki tabloya yansıtılan- vakıf kayıtlarına göre gelir kaynakları vakfiyede belirtilen akarât ile karşılaştırıldığında epeyce farklılık göstermektedir. Vakfiyeye göre bağışlanan evler, dükkânlar, odalar ve imalathaneler, söz edilen belge ve deftere ayrı ayrı kaydedilmemiş, "*icarât-ı musak-kafat*" olarak toplu halde yazılıp bu gayrimenkullerden sağlanan gelirin tamamını bir arada verilmiştir. Bu nedenle vakfa ait yapıların neler olduğu, vakfiyede belirtilenlerin varlıklarını koruyup koruyamadıkları başka bir deyişle gelir getirmeye devam edip etmedikleri tespit edilememiştir. Ancak vakfın kuruluşunun üzerinden, tarafımızdan değerlendirilen ilk muhasebe verilerine göre yaklaşık olarak iki yüz kırk yıldan, ikincisine göre ise üç yüz yıldan fazla zaman geçmesine rağmen vakfa gelir sağlayan bu tarz akarâtın hâlâ mevcut olması vakıf mallarının korunmuş olduğunu düşündürmektedir.⁶⁴ Vakfiyede sıralanan taşınmazlar arasında bulunan mezranın da vakfa gelir sağlamaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Muhasebe bilançolarına Kapıcılar Mezrası adıyla kaydedilen bu mezranın, vakfiyede Kelemerye Nahiyesi yakınında olduğu belirtilen yer olduğu zannedilmektedir.

Tabloda ikinci sırada yer alan âb-1 cedîd denilen sudan sağlanan kira ile üçüncü sıradaki dalyandan elde edilen gelir, vakfın gelirleri arasına sonradan dâhil edilmiş olmalıdır. Zira vakfiyede suyun kiralananmasıyla ve dalyanla ilgili herhangi bir açıklama mevcut değildir. İbrahim Paşa tarafından ihya edilerek külliyedeki şadırvana ve yaptırdığı çeşmelere gelen, âb-1 cedîd olarak anılan suyun sonradan talep edenlere kiralanarak vakfa gelir sağlanmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. 1 Cemâziyelevvel 1165/17 Mart 1752 tarihli bir arşiv kaydında, İbrahim Paşa'nın şehre getirttiği bu suya ait suyoluna, o sırada yeniçeri zabiti olan Deli Balta, Ahmed Çavuş ve Çınar isimleriyle anılan hayır sahiplerinin de buldukları farklı suları dâhil edip her birinin ihtiyacı olan mahallere çeşmeler yaptırdıklarından söz edilmiş, Selanik'te yeniçeriler için Yahudiler tarafından dokunan çuhanın temizliğinin yapılması amacıyla Yahudi mahallesindeki meydana da sonradan bir çeşme yaptırıldığından bahsedilmiştir. Devamında, bu çeşmeye vakıf sudan

⁶⁴ XIX. yüzyılın ilk yarısında Selanik'teki meslek gruplarından olan peştamalcıların İbrahim Paşa'nın vakfına ait dükkânlarda mesleklerini icra ettikleri bilinmektedir, bkz. Anastasiadou, *a.g.e.*, s. 305-306.

beş masura⁶⁵ su verildiği ifade edilerek batandan çıkan yeniçeri çuhalarının temizliğinde kullanılmasının yanında mahalle halkının su ihtiyacının da buradan karşılandığı belirtilmiştir. Hem vakıf suyun kullanımına hem de vakfın durumuna dair bilgiler içeren bu arşiv belgesinde, zamanla su kaynaklarıyla, suyolunun bakıma muhtaç hale gelmesinden ancak vakfın bu işi yaptıracak parası olmadığından, yeniçeri zabiti olan Turnacıbaşı Hacı İbrahim'in 1164/1750-1751 yılında imece usulüyle bölge halkını seferber ederek Ayasofya Camii şadırvanına kadar bütün suyolunun bakım ve onarımını yaptırdığından söz edilmiş, daha sonra o dönemde müteveli vekili olan Feyzullah Efendi'nin, Yahudi mahallesindeki çeşmenin suyunu satma girişiminden dolayısıyla yeniçeri çuhalarının temizlenmesi işini engellemek istemesinden bahsedilmiştir. Bunun üzerine çuha mübaşirinin durumu merkeze bildirdiği ve Feyzullah Efendi'nin uyarıldığı belirtilmiştir.⁶⁶ Yukarıdaki tabloda yer verilen ilk muhasebe kaydından yaklaşık yirmi iki yıl öncesine ait olan bu belgeden vakfın amacı doğrultusunda hizmetini sürdürmesi için çaba sarf edildiği, vakıf şartı dışında hareket eden müteveli vekilinin engellendiği görülmektedir.

Bu süre zarfında yani yirmi iki yılda vakıf gelir açısından acaba daha fazla darlık yaşadığı için mi vakıf suyun kiralınması yoluna gidilmiştir, bilinmemektedir. İçeriği aktarılan belgede vakfın gelir açısından iyi bir durumda olmadığı belirtildiğine göre bu ihtimal dâhilindedir. Yüzyılın sonlarına doğru vakıf suyun yine vakfın yöneticileri tarafından satıldığı bilinmektedir. 19 Rebiülâhır 1206/16 Aralık 1791 tarihli bir arşiv belgesinde, vakfı idare edenlerin beş, on seneden beri camiin şadırvanına ait olan suyu masura masura sattığından, bu nedenle suyun yetersiz hale geldiğinden, cemaatin yeterli su bulamadığı için bundan duyduğu rahatsızlıktan ve vâkıfın şartına aykırı olan bu uygulamanın önlenmesinden bahsedilmiştir. Vakfa ait suyun satılması kazanç yolu olarak görülmüş olmalı ki vakfı yönetenler vakfiye şartlarının dışında hareket etmekten çekinmemiş, kendi nam ve hesaplarına gelir sağlama derdine düşmüştür. Nitekim şikâyet konusu olan bu durumun önlenmesi için gerekli tedbirler alınmıştır.⁶⁷

⁶⁵ Suyun taksimi için kullanılan birim olup bir buçuk dirhem ağırlığındaki kurşunun girebileceği delikten geçen suya denir (F. Yılmaz, *a.g.s.*, s. 400; Hatice Aynur-Hakan T. Karateke, *III. Ahmed Devri İstanbul Çeşmeleri (1703-1730)*, İstanbul 1995, s. 259).

⁶⁶ BOA, C.BLD, nr.73/3636.

⁶⁷ BOA, C.BLD, nr.89/4402.

Vakıf gelirleri arasına "mahsûl-i dalyan-ı mâî" olarak kaydedilen dalyanın da nasıl ve ne zaman vakıf malı haline getirildiği tespit edilememiştir. Vâkıfın, vakfın gelirlerinin artması durumunda vakfa gelir sağlayacak akarât satın alınmasına yönelik talebi doğrultusunda dalyanın gelir kaynakları arasına alındığı düşünülebilir.

Tabloda görüldüğü gibi 1249/1833-1834 yılına ait belgede son olarak "İntikâlât-ı tezkere akçesi" denilen bir gelir kaleminden söz edilmiştir. Bu meblağın intikal harcı yani vakfın gayrimenkullerinin el değiştirmesi sonucu alınan bir çeşit vergi olduğu, Evkaf Nezareti'nin kurulmasından sonra uygulanmaya başlandığı, bundan dolayı 1187/1773-1774 yılına ait gelirler arasında bulunmadığı anlaşılmaktadır. Paşa'nın vakıflarıyla ilgili tarafımızdan inceleme imkanı bulunamayan, Başbakanlık Osmanlı Arşivi ile Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde yer alan çok sayıdaki kaydın değerlendirilmesiyle burada belirsiz bırakılan veya açıklanamayan durumlar netlik kazanacaktır. Arşivlerde farklı tasniflerde yer alan pek çok kayıt net olarak cevaplandırılmayan sadece yukarıda söz edilenleri değil Paşa'nın kurumlarıyla ilgili bilinmeyenlerin de açıklanmasını sağlayacaktır. Örneğin; tevcihat kayıtları, vakıf çalışanlarını ve aldıkları ücretleri tespit etmek için önemli bilgiler içermekte olup bu kayıtların değerlendirilmesiyle kronolojik olarak kurumlarda görev alanlar büyük ölçüde açığa çıkarılacaktır. Vakfa dahil kurumların tarihsel süreç içerisindeki durumlarını her yönüyle incelemeye imkan sağlayacak olan arşiv kayıtlarını değerlendirmek bir makalenin sınırlarını fazlasıyla aşacağı için örneklendirme yöntemiyle vakfın son iki yüzyılına ait verilerden bilgiler aktarılmaya ve yorumlamaya çalışılmıştır.

Aşağıdaki tabloda Kavala'daki vakfın gelir durumu gösterilmiştir.

Tablo VIII

İbrahim Paşa'nın Kavala'daki Vakfı'na Ait R.1160/1747-1748⁶⁸ ile R.1261-1267/1845-1852⁶⁹ Yılları Gelirleri

<i>1 Mart-29 Şubat 1160/12 Mart 1747-11 Mart 1748 Dönemi</i>			<i>R.1261-1267/1845-1852 Dönemi</i>			
<i>Gelirin Türü</i>	<i>Ait Olduğu Dönem</i>	<i>Elde Edilen Gelir (Akçe Olarak)</i>	<i>Gelirin Türü</i>	<i>Ait Olduğu Dönem</i>	<i>Elde Edilen Yıllık Gelir (Kuruş Olarak)</i>	<i>Yedi Yıllık Gelir (Kuruş Olarak)</i>
Maşkolur Mukataası	R.1160/1747-1748	162.000	Ev, oda, dükkân gibi yerlerin kirası	R.1261-1267/1845-1852	149,5	1.046,5
Kavala'daki dükkânlar ile hamamın kira ve mukataa geliri	1160/1747 ⁷⁰	35.846	Külliyedeki odaların kirası	R.1261-1267/1845-1852	300	2.100
Timurhisar'daki hamam, ... ve değirmen kirası	R.1160/1747-1748	3.160	Hamam kirası	R.1261-1267/1845-1852	175	1.225
İkiye bölünerek kiralanan bir vakıf dükkânının birinin peşinatı	R.1160/1747-1748	6.360	Drama ve Timurhisar'dan gelen kiralalar	R.1261-1267/1845-1852	16,5	116,5 ⁷¹
Üçe bölünerek kiralanan bir vakıf dükkânının birinin peşinatı	R.1160/1747-1748	3.000	Zuhûrât geliri	R.1261-1267/1845-1852	41,5	290,5
-	-	-	Maşkolur ve Sofataş Mukataası	R.1261-1267/1845-1852	7.000	49.000
			Vakfa ödenmiş olan muaccelat	R.1261-1267/1845-1852	-	2.340
			Vakfın önceki yıllardan alacağı olan mukataa geliri	R.1261-1267/1845-1852	-	59.761 krş. 30 para
Toplam		210.366	Toplam		7.682,5	115.879,5 krş. 30 para

⁶⁸ BOA, *EV.HMH.d.*, nr.4604; VGMA, *OA, EV.HMH.d.*, nr.4604.⁶⁹ BOA, *Evkaf Defteri (EV.d.)*, nr.12487; VGMA, *OA, EV.d.*, nr.12487.⁷⁰ Gelirin elde edildiği dönem Hicri takvime göre 1 Muharrem-29 Zilhicce 1160 olarak belirtilmiştir (BOA, *EV.HMH.d.*, nr.4604; VGMA, *OA, EV.HMH.d.*, nr.4604). Milâdi karşılığı 13 Ocak 1747-1 Ocak 1748'dir.⁷¹ Yedi yıllık toplam kira geliri 115,5 kuruş olduğu halde yanlış hesaplanmış olmalı ki bir kuruş fazla olarak kaydedilmiştir.

Vakfın kuruluşunun üzerinden iki yüz on beş yıldan fazla zaman geçmiş olmasına rağmen XVIII. yüzyıl ortalarına ait ilk muhasebe verilerine göre gayrimenkullerin bir kısmı vakfa gelir sağlamaya devam etmiştir. Maşkolur Köyü ile köye bağlı yerler Hacı Süleyman adındaki bir şahsa iltizama verilmiş, -net anlaşılammakla birlikte- Kavala'da bulunan hamam da bir mültezim tarafından işletilmiştir. Vakfiyeye göre seksen bir adet olan, muhasebe defterinde sayı belirtilmediği için kaç adet olduğu bilinmeyen Kavala'daki dükkânlar ile Timurhisar'daki hamam kiraya verilerek gelir elde edilmiş, dükkânlardan bir kısmı daha küçük mekânlara bölünerek kiralanma yoluna gidilmiştir. Evkaf defterinde diğer gelir kaynaklarının durumu hakkında bilgi olmadığı için onların korunamadıkları akla gelebilir. Ancak vakfın yüzyıl kadar sonraki muhasebe kaydında ilkinde bulunmayanlardan bazılarının varlığı, vakıf için gelir sağlamayı sürdürdüklerini göstermektedir. Özellikle imarete bulunan kışık olarak tarif edilen odalar ile Sofataş Köyü'nün gayrimenkuller arasında yerini koruduğu ve köyün Maşkolur gibi iltizama verildiği anlaşılmaktadır. Her iki evkaf defterinde söz edilmeyen Fener Kazası'ndaki mezarlardır. Ayrıca işletilerek gelir sağlamak amacıyla bağışlanan 200.000 akçe de yine her iki kayıta yer almamaktadır. Bu meblağın Selanik'e ait gelirler arasında da bulunmaması iki merkezde birden zâyi olduğunu düşündürmektedir.

İbrahim Paşa'nın Selanik ve Kavala'daki vakıflarının işlevselliği hakkında fikir sahibi olabilmek için harcamalarını da incelemek gerekir. Gelirlerin aktarıldığı son iki yüzyıla ait belge ve defterlerde kaydedilmiş olan masraflar bu konuda fikir verebilir. Vakıfların durumunu saptayabilmek amacıyla aynı kayıtlar esas alınarak yine önce Selanik ardından da Kavala'daki kurumların giderleri aşağıdaki tablolarda gösterilmiştir.

Tablo IX
İbrahim Paşa'nın Selanik'teki Vakfı'na Ait
1187/1773-1774⁷² ile 1249/1833-1834⁷³ Yılları Giderleri

1187/1773-1774 Yılı Giderleri				1249/1833-1834 Yılı Giderleri			
Görevliler	Aldıkları Günlük Ücret (Akçe Olarak)	Diğer Masraflar	Bedeli (Akçe Olarak)	Görevliler	Aldıkları Yıllık Ücret (Kuruş Olarak)	Diğer Masraflar	Bedeli (Kuruş Olarak)
İmam, mutemed, cüzhân, devrhân	18	Şirevgan ve yirmi adet sini	5.360	Hatip (Timur Osman Efendi)	305	Mum	45
Hatip, sermahfil, devrhân	18	Kandil ve şamandıra	700	İmam (Seyyid Osman Efendi)	45	Bal mumu ve üstâdiye	200
Müezzin, kayyım, câbî, devrhân	22	On iki kıyye şem'-i revgan	864	Cuma müezzini (Mehmed Efendi)	40	Tanesi 40 kuruştan 40 testi şirevgan	1.600
Cuma müezzini, kayyım, devrhân	11	Fitil için pamuk	36	Birinci müezzin (Süleyman Efendi)	186	Çerağ, şamandıra, pamuk vs.	45
Diğer müezzin, cüzhân, devrhân	10	Üstâdiye	600	İkinci müezzin (Hüseyn Efendi)	108	Kandil geceleriyle Kurban Bayramı'nda kullanılan şirevgan	100
Diğer Cuma müezzini, muarraf	8	On beş kıyye bal mumu	3.240	Cüzhân (Murad Efendi)	18	Medrese odalarındaki öğrenciler için ekmek	140
Sıbyan mektebi muallimi	7	Cami için ... kalemi	240	Cüzhân (Molla Mustafa)	18	Ramazan ayında imam, kayyım ve müezzinlere ödenen	300

⁷² BOA, EV.HMH.d., nr.5886.

⁷³ VGMA, OA, EV.ZMT, 00043.00020.

Vaiz, müderris	10	Çeşitli masraflar	1.380	Müderris (İlyas Efendi)	30	Pencere camları tamiri	50					
Kandilci	6	Muhasebe harcı	600	Kayyım (Mehmed)	180	Kandil kapakları tamiri	80					
Ferraş, cüzhân, devrhân	5	Kalemiyye	120	Büyük müteveli ve küçük müteveli	135	Kandil bedeli	150					
Suyolcu	5	İhzâriyye ve huddâmiyye	120	Suyolcu	15	Ramazan ayında tespih çekenlerle Kur'an okuyanlara verilen	200					
Muvakkit/Saatçi, cüzhân, devrhân	6	-	-	Tercüman	42	Teravîh imamına, taşradan gelen kürsü şeyhlerine ve cenaze yıkayanlara ödenen	250					
Saka, cüzhân, devihân	5			Kürsü şeyhi	99	Hahların temizliği için harcanan	19					
Cüzhân, devrhân	5			-	-	-	-	Muhasebe harcı, kalemiyye ve ihzâriyye	10			
Cüzhân (Yirmi beş kişi)	50							-	-	-	-	-
Duacı	5											
Büyük müteveli	30											
Küçük müteveli	15											
Kâtib, tamirci, cüzhân, devrhân	14											
Tercüman	4											
Toplam	254											

⁷⁴ Belgeye kaydedilmiş olan bu meblağ muhtemelen yanlış hesaplandığı için olması gerekenden 20 kuruş fazladır, doğrusu 3.189 kuruş olmalıdır.

Altmış yıl arayla tabloya aktarılan vakıf giderleri görevlilere yapılan ödemelerle diğer harcamalar olmak üzere iki grupta değerlendirilebilir. 1187/1773-1774 yılına ait muhasebe kaydında, çoğu birden fazla görevi üzerine almış olan görevlilerin vakfiyede öngörülen hizmetleri yerine getirdikleri anlaşılmaktadır. Diğer kayıta yani altmış yıl sonrasında görevli sayısında azalma olduğu görülmekte, vakfiyede yapılması istenen bazı görevler için atama yapılmadığı veya ihtiyaç kalmadığı düşünülmektedir. Örneğin; görevliler arasında muallimin olmaması sıbyan mektebinin faal durumda olmadığını akla getirmektedir. Ancak söz edilen yıldan üç yıl sonrasına ait vakıf görevlilerinin ücretlerinin yetersizliğinden ve bundan dolayı zam verilmesinden bahseden 25 Zilka'de 1252/3 Mart 1837 tarihli bir arşiv kaydında⁷⁵ hemen hemen altmış yıl öncesinde mevcut olan görevlilerin bulunduğu görülmektedir. Bu durumun üç yıl öncesine yansımamasının nedeni genellikle bir kişinin birden fazla görevi yerine getirmesi ve deftere kaydedilirken sadece tek görevinin yazılmasıyla yetinilmesi olabilir. Kayıt işinin ciddiyetle ve titizlikle yapılmamış olduğu da düşünülebilir. Kısaca altmış yıl arayla kaydedilmiş olan görevlilerle ilgili bilgiler büyük ölçüde birbiriyle örtüşmektedir. Hatta görevlilere ödenen ücretler de çoğunda eşittir. Ücretlerin ilkinde akçe, diğerinde kuruş olarak kaydedilmesi yine ilk defterde gün, ikincisinde yıl esasına göre ödeme yapıldığının belirtilmesi ilk bakışta bu denkliğin anlaşılmasına engel teşkil edebilir. Fakat basit bir hesaplama görevlilere verilen ücretlerin altmış yıl içinde değişmediği görülebilir. Örneğin; 1187/1773-1774 yılına ait kayıta, büyük mütevellinin 30, küçük mütevellinin 15 akçe yevmiye aldığı belirtilmiş, 1249/1833-1834 yılı muhasebe bilançosunda ise iki müteveliye yıllık 135 kuruş ödeme yapıldığı kaydedilmiştir. İlk deftere göre mütevellilere günlük toplam 45, yıllık (360×45) 16.200 akçe ödenmiştir. Bu meblağ kuruş cinsinden ifade edildiğinde, bir kuruş 120 akçe hesabıyla (16.200:120) 135 kuruş demektir. Benzer hesaplama suyolcu için yapıldığında her iki kayda göre bu görevi ifa edenlerin günlük 5 akçe, yıllık (360×5=1.800:120) 15 kuruş olmak üzere yine aynı ücreti aldıkları anlaşılmaktadır. Aslında bazı görevler için yapılan ödemeler vakfın kurulduğu dönemden itibaren değişmemiş, görevliler aynı

⁷⁵ VGMA, OA, Evkaf Kesedarlık (EV.KSD), nr.00013.00082. Bu arşiv belgesine göre hazırlanan, vakıf çalışanlarının aldıkları ücretler ile bazı görevler için yapılan zamları gösteren tablo Ek-I'de verilmiştir.

ücreti almaya devam etmiştir. Bazılarının ise ücretleri iyileştirilmiş⁷⁶ ayrıca devrhânlık, tercümanlık, kürsü şeyhliği gibi yeni görevler ihdas edilmiştir. Görevlilerle ilgili dikkat çekilecek olan son husus vakfa hizmet veren bir kimsenin birden fazla görevle sorumlu hale getirilmiş olmasıdır. Böylece üstlendiği tüm görevler için tahsis edilen ücretlerin tamamı bu şahsa ödenmiş dolayısıyla vakıf çalışanı daha iyi ücret almış, vakıf da az sayıda görevli çalıştırmıştır.

Vakfın görevlilere ödenen ücretlerden başka diğer masraflar başlığı altında tabloya yansıtılan harcamaları genellikle aydınlatma, tamirat giderleri ve harçlar olarak sınıflandırılabilir. Önemli kısmı aydınlatmada kullanılan çeşitli yağların alımı için epeyce harcama yapılmış, kandil, fitil, pamuk gibi aydınlatma malzemeleri de ihtiyaç oranında satın alınmıştır. İkinci kayda göre medrese öğrencilerinin ekmek ihtiyacını karşıladığı anlaşılan vakıf ayrıca Ramazan ayına özel harcamalara da ödeme yapmıştır. Küçük onarım giderleriyle verilen harçlar vakfın giderleri arasında yer almıştır. Tüm bu veriler Ayasofya Camii'nin faaliyette olduğunu, mabetle ilgili vakfiyedeki taleplerin büyük ölçüde yerine getirildiğini ve cami ile medresenin hatta yukarıda bahsedilen üç yıl sonraki kayda göre sıbyan mektebinin hizmet vermeye devam ettiğini gösteren önemli bilgilerdir.

Son olarak 1187/1773-1774 yılı ile 1249/1833-1834 yılı muhasebe bilançoları gelir-gider dengesi açısından değerlendirilebilir. Vakıf, 1187/1773-1774 yılında 86.750 akçe gelir elde etmiş, 88.569 akçe tutarında harcama yapmıştır. Bu meblağın 75.309 akçesi çalışanların hizmetlerine karşı ödenmiş,⁷⁷ 13.260 akçe de diğer masraflar için sarf edilmiştir.⁷⁸ 1.819 akçe açık veren vakıf söz edilen yılı borçlu olarak kapatmıştır. Giderleri karşılamada yetersiz kalan vakfın 1249/1833-1834 yılında gelir açısından daha iyi durumda olduğu anlaşılmaktadır. 7.353 kuruş 23 para gelir sağlanırken 4.430 kuruşluk masraf yapılmıştır. Görevliler için yapılan ödeme hariç ertesinin yılın

⁷⁶ Örnek vermek gerekirse büyük mütevelli için vakfiyede öngörülen 30 akçe yevmiye ödenmeye devam etmiştir. Ücreti artırılanlardan biri olan suyolcu, vakfiyede 3 akçe ödeme yapılacağı belirtildiği halde 5 akçe alır hale gelmiştir. Ne zaman zam verildiği tespit edilememekle beraber XVIII. yüzyıl ortalarında da günlük 5 akçe ödendiği görülmüştür (VGMA, *VGM. Defter*, nr.00456.00036, s. 53).

⁷⁷ Görevlilere günde 254 akçe ödeyen vakfın ayda 7.620, yılda 91.440 akçe ödemesi gerekmektedir. Neden 16.131 akçe eksik ödeme yapıldığı tespit edilememiştir.

⁷⁸ BOA, *EV.HMH.d.*, nr.5886.

yani 1250/1834-1835 yılının masraflarının da kaydedildiği muhasebe bilançosunda harcamalar toplamı 2.923 kuruş 13 para olarak belirtilmiş ve önceki yıla ait giderler toplamıyla birlikte 7.353 kuruş ödendiği, bunun da 1249/1833-1834 yılında elde edilen gelire denk olduğu bildirilmiştir. Yani 1249/1833-1834 yılının geliri hem söz edilen yılın hem de ertesi yılın masraflarını karşılamıştır. Yukarıdaki tabloda sıralanan 1249/1833-1834 yılına ait harcama kalemleriyle benzerlik gösteren 1250/1834-1835 yılı masrafları arasında 60 kuruş değerindeki bir buçuk testilik şirevğan (susam yağı) bedeli dikkat çekmektedir⁷⁹ ki Sinan Paşa Camii için satın alınan bu yağ ile vakfın başka bir vakfa destek sağladığı dolayısıyla gelirlerinin yeterli olduğu, darlık yaşamadığı anlaşılmaktadır.

Vakfın muhasebe kayıtları, gelir ve giderler hakkında bilgi edinme imkânı sunmakla birlikte satın alınan ürünlerin birim fiyatları, hangi üründen ne kadar kullanıldığı, ne gibi hizmetlerin alındığı, bu hizmetlere karşılık ne kadar ücret ödendiği ve çeşitli faaliyetler nedeniyle yapılan harcamalarla ilgili verileri de içermektedir. Bunlarla alakalı yukarıdaki tablodan örnek verilebileceği gibi R.1259/1843-1844 yılına ait vakfın sadece giderlerinin yer aldığı bir evkaf defteri⁸⁰ ile Mayıs 1262/Mayıs-Haziran 1846 dönemi masraflarının bulunduğu başka bir vakıf kaydından⁸¹ da çeşitli örnekler vermek mümkündür. Daha somut verilerin yer aldığı bu evkaf defterlerine göre Ayasofya Camii için her ay bir kıyye mum satın alınmış, kıyyesi 5,5 kuruştan alınan mum bedeli olarak yılda 66 kuruş ödenmiştir. Selanik Eyaleti miri sandığından karşılanan bu bedelin dışında her bir kandil gecesi ve Kurban Bayramı için 20'şer kuruştan bir yılda toplam 100 kuruş sarf edilmiş ayrıca okutulan mevlide 75 kuruşluk harcama yapılmıştır. Mayıs 1262/Mayıs-Haziran 1846'da camiin şadırvanı ile buraya gelen suyun yolu tamir edilmiş, bunun için altı kişi 6 kuruş yevmiye ile çalıştırılmış ve 36 kuruş ödenmiştir. Şadırvan ile suyollarının onarımı ve bunun için alınan malzemelere 209 kuruşluk masraf yapılmıştır.⁸² Vakfın gelirlerinden söz edilmeyen her iki deftere ve yukarıda bahsedilen evkaf kayıtlarına göre

⁷⁹ VGMA, OA, EV.ZMT, 00043.00020.

⁸⁰ BOA, EV.d., nr.12024.

⁸¹ BOA, EV.d., nr.12867.

⁸² BOA, EV.d., nr.12024; nr.12867.

örnekleri artırmak mümkün olmakla birlikte bu kadarla yetinilerek son iki defterin içeriği ekte tablolara yansıtılmıştır.⁸³

Gerek Selanik gerekse Kavala'daki vakıflarla ilgili arşivlerdeki her bir kayıt birer işletme durumunda olan kurumların işleyişine yönelik değerli ve önemli bilgiler sunmaktadır. Tamamını değerlendirme imkânı bulunmayan bu verilerden bir kaçıyla Selanik'teki vakfın durumu hakkında bazı bilgiler verildikten sonra Kavala'da bulunan külliye içinde durum tespiti yapılmaya çalışılmıştır. Vakfın gelirleriyle ilgili bilgi verilirken değerlendirilen evkaf defterlerine göre bu defa da harcamaları aşağıdaki tabloya aktarılmıştır.

⁸³ Söz edilen tablolar Ek-II ve Ek-III'te verilmiştir.

Tablo X
İbrahim Paşa'nın Kavala'daki Vakfı'na Ait R.1160/1747-1748⁸⁴ ile
R.1261-1267/1845-1852⁸⁵ Yılları Giderleri

<i>R.1160/1747-1748 Yılı Giderleri</i>		<i>R.1261-1267/1845-1852 Yılları Giderleri</i>		
<i>Harcama Kalemi</i>	<i>Sarf Edilen Meblağ (Akçe Olarak)</i>	<i>Harcama Kalemi</i>	<i>Sarf Edilen Yıllık Meblağ (Kuruş Olarak)</i>	<i>Sarf Edilen Yedi Yıllık Meblağ (Kuruş Olarak)</i>
Tüm vakıf çalışanlarına ödenen ⁸⁶	116.640	Büyük ve küçük mütevellinin ücreti	135	945
Cami için zeytinyağı	1.500	Vakıf görevlilerine ödenen ⁸⁷	1.050	7.350
Cami için şem-i revgan	700	Ekmek bedeli	249,5	1.747,5 ⁸⁸
Cami için balmumu	600	Camiin aydınlatılmasında kullanılmak için yağ	230	1677 ⁸⁹
Cami için alınan kandiller	300	Cami için bal mumu	86	602
Şamandıra	180	Vakfin günlük olaylarını kaydeden şahsa ödenen	45	315

⁸⁴ BOA, *EV.HMH.d.*, nr.4604; VGMA, *OA, EV.HMH.d.*, nr.4604.

⁸⁵ BOA, *EV.d.*, nr.12487; VGMA, *OA, EV.d.*, nr.12487.

⁸⁶ Vakıf defterinde görevlilere ayrı ayrı yer verilmemiş, "vezâif" biçiminde genel bir ifade kullanılarak ödenen toplam meblağ kaydedilmiştir (BOA, *EV.d.*, nr.12487; VGMA, *OA, EV.d.*, nr.12487). Bu nedenle hangi görevlerin ifa edildiği ve ücretlerin ne kadar olduğu tespit edilememiştir. Belirtilen tarihten yaklaşık çeyrek asır sonrasına ait bir arşiv defterinde vakıf çalışanlarının isimleri, görevleri ve aldıkları ücretler hakkında bilgi verilmiş, vakfiyede görev tanımları yapılarak atanması istenen görevlilerin pek çoğunun külliyedeki kurumlar için hizmet etmeyi sürdürdükleri ve bir kısmının hâlâ vakfiyede öngörülen ücretleri almaya devam ettikleri görülmüştür, bkz. VGMA, *Ariik Êsas Defteri (A.E.d.)*, nr.503, s. 49-54. 1186-1198/1772-1784 yılları arasında vakıfta görev alanlar ile görevlerinin ve aldıkları ücretlerin kayıtlı olduğu bu defterdeki veriler Ek- IV'te listelenmiştir.

⁸⁷ Evkaf defterine "vezâif-i hidemât" biçiminde kaydedilen görevlilerin kaç kişi olduğu veya hangi görevleri yerine getirdikleri saptanamamıştır.

⁸⁸ Bu meblağ 1.746,5 kuruş olmalıyken ilgili deftere bir kuruş fazla olarak kaydedilmiştir.

⁸⁹ Evkaf defterindeki kayda göre belirtilen yıllar arasında her yıl 230 kuruşluk yağ kullanılmış, yedi yıl için 1.610 kuruş yağ bedeli ödenmiştir. 67 kuruşluk yağ fazladan alındığı için bunun bedeli de toplama dahil edilmiştir.

Torba?	660	Vakıf kâtibine ödenen	20	140
Sıbyan mektebi için yapılan masraf	120	Mütevelli vekilinin ücreti	150	1.050
Suyolu için harcanan	660	Kandil, şamandıra ve saire masrafı	-	259
Hamam ve şadırvan için sarf edilen	3.056	Cami için hasır	-	170
Vakıf hizmetlileri için verile gelen üç aylık ekmek masrafı	18.000	Şadırvanın tamir masrafı	-	645,5
Büyük mütevellinin 1158-1160/1745-1748 dönemine ait üç yıllık ücreti	36.000	Nâzır için aba	-	150
Çukadar için harcırah	4.800	Vakfın gayrimenkulleri için muşamba	-	343
İstanbul'a giden mütevelliye harcırah	12.000	Harçlar	-	10.109,5
Vakfın önceki yıla ait borcu	76.724			
Kavala'daki kâtip? için çuka	1.800	-	-	-
Harçlar	1.320			
Toplam	275.060	Toplam		25.503,5

Tabloda yer alan verilerle ilgili değerlendirme yapmak gerekirse R.1160/1747-1748 yılında cami için satın alınan yağ, mum ve kandil giderleriyle sıbyan mektebine yapılan masraf dolayısıyla bu vakıf eserlerin hizmet sunmaya devam ettiklerini öncelikli olarak belirtmek uygun olur. Ayrıca hamam ve suyollarının bakımının yapılmış olması bu gelir kaynağının da faaliyette olduğunun göstergesidir. Zaten yukarıda vakfın gayrimenkullerinden elde edilen gelirler arasında hamamın kira gelirinden söz edilmiş, kullanılmaya ve gelir sağlamaya devam ettiği belirtilmiştir. XIX. yüzyıl ortalarına ait diğer muhasebe kaydında genelde camiye yapılan harcamalardan bahsedilmesi mabet dışında diğer kurumların çalışmadığını düşündürmektedir. Her iki kayıta külliye'nin önemli kurumlarından olan imaret hakkında bir bilginin bulunmaması da bu kurumun faaliyetlerini sürdürmediğini akla getirmektedir. Sadece vakıf çalışanları için ekmek üreten bir kurum olarak hizmet verdiği düşünülebilir. Zira her iki muhasebe bilançosunda vakıf giderleri arasında görevliler için ekmek bedelinin bulunması imaret tarafından üretildiği ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Nitekim yukarıda söz edilen Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki bir Atık Esas Defteri'nde 1186-1189/1772-1776 yıllarında görevlendirilmiş veya görevli olduğu halde belirtilen tarihler arasında kayda geçirilmiş imaret çalışanlarının, -özellikle yardımcılarıyla birlikte ekmekçi ve aşçıların- bulunması kurumun faaliyette olduğunun göstergesidir.⁹⁰ Bununla birlikte imaretin, vakfiyede belirtilen şartları yani her gün pişirilerek sunulması istenen yiyecekleri hem XVIII hem de XIX. yüzyılda hazırlayamadığı kuvvetle muhtemeldir. Çünkü vakfın giderleri arasında imaret için satın alınan herhangi bir ürün ve yapılan masrafa rastlanmamıştır.

Vakıf, R.1160/1747-1748 yılını 64.694 akçelik borçla kapatmıştır. Tabloda belirtildiği gibi önceki yılı da 76.724 akçelik borçla kapattığı düşünüldüğünde vakfın gelirlerinin masraflarını karşılayamadığı açıktır. Bu durumun ne zamandan itibaren sürdüğü ve ne kadar devam ettiği bilinmemekle beraber XIX. yüzyıl ortalarında böyle bir darlığın yaşanmadığı anlaşılmaktadır. Bu dönemde vakfın Evkaf Nezareti'ne bağlı olması bunda etkili olsa gerektir.

⁹⁰ VGMA, *A.E.d.*, nr.503, s. 51-53. Belirtilen yıllar arasında imarete görevlendirilenler için bkz. Ek-IV.

Bir kaç noktaya daha değinilerek bu bölüm bitirilebilir: Bunlardan ilki mütevellilere ödenen ücretlerle ilgilidir. Vakfiyede büyük mütevelliyeye Selanik'teki vakıftan küçük mütevelliyeye Kavala'dakinden ödeme yapılacağı belirtildiği halde iki müteveli için de her iki vakıftan ücret ödenmiştir. Mütevellilerin gelirini artıran muhtemelen de bu nedenle yapılan uygulama, aslında vakıf şartlarına aykırıdır; buna rağmen yani iki vakıftan ücret alan iki müteveli olduğu halde vakıflar vekaletle yönetilmiştir.⁹¹ Üzerinde durulacağı belirtilen ikinci nokta olarak söz edilen bu bilgi, hem Selanik hem de Kavala'daki vakıfların mütevelliler yerine birer vekil yani müteveli kaymakamı aracılığıyla idare edildiğini ifade etmektedir ki bu durum yukarıdaki tablodan görüldüğü üzere XIX. yüzyıl ortalarında vakıf için mütevellilere verilen ücretten daha fazlasının vekile ödenmesine neden olan ayrı bir masraf demektir. Son olarak tevliyet görevinin İbrahim Paşa'nın azatlı köle veya kölelerinin soyundan devam etmesiyle ilgili bilgi verilebilir. Yukarıda bahsedildiği üzere vakfiyeye göre bu görev öncelikle Paşa'nın kendi soyundan gelen erkek çocuklar tarafından, neslin son bulması halinde ise azat edilmiş kölelerin en uygun olanının neslinden gelenlerce yürütülecektir. Ancak İbrahim Paşa'nın tek erkek çocuğu olan Mehmed Şah'ın, -M.T. Gökbilgin'e göre- akıbetinin belli olmaması⁹² tevliyet görevinin Paşa'nın azatlı köle veya kölelerine devredilmiş olmasının büyük ihtimalle nedenidir. Üstelik sadece tüm vakfın tevliyeti değil Kavala'daki vakfın idaresinden sorumlu olan küçük mütevellilik de vâkıfın azat edilmiş köle veya kölelerinin soyundan devam etmiştir.⁹³

Makalenin bu bölümünde vakfa ait kurumların hizmet vermeye devam edip etmediğinin anlaşılmasına yönelik olarak yapılan değerlendirmeler,

⁹¹ Selanik'teki vakfın müteveli kaymakamı aracılığıyla idare edildiğini ifade eden, 1164/1750-1751 yılında vekilin Feyzullah Efendi olduğundan söz eden bir arşiv belgesi için bkz. BOA, C.BLD, 73/3636. Ayrıca 18 Safer 1168/4 Aralık 1754 tarihinde müteveli vekilinin Hakkı ... Halife Efendi olduğunu belirten başka bir arşiv kaydı için bkz. VGMA, *VGMA. Defter*, nr.00456.00036, s. 52.

⁹² M. T. Gökbilgin, a.g.mad., s. 914.

⁹³ 13 Cemâziyelevvel 1186/12 Ağustos 1772 tarihli bir kayıтта "*Abdullah veledes ve an evlâd-ı utekâ-yı vâkıf ber vech-i meşrûta-yı müteveli*" denilerek Paşa'nın azatlı kölesinin soyundan Abdullah'ın oğlunun vakfın mütevellisi olduğu belirtilmiştir. 12 Safer 1186/15 Mayıs 1772 tarihli başka bir kayıтта da "*Mehmed an evlâd-ı utekâ-yı vâkıf ber vech-i meşrûta-yı müteveli-i sagîr*" biçimindeki ifadeyle yine Paşa'nın azat ettiği kölesinin neslinden olan Mehmed'in küçük müteveli olarak hizmet ettiği bildirilmiştir (VGMA, *A.E.d.*, nr.503, s. 43, 54).

özellikle kuruluşundan bir kaç yüzyıl sonrasına ait arşiv materyaline dayanmıştır ki kurumların hayata geçirilmesinin üzerinden iki ve üç yüz yıldan daha fazla bir süre geçtiği halde faaliyetlerini büyük ölçüde sürdürdükleri, tamamı olmasa bile akarâtının gelir sağlamaya devam ettiği gösterilmeye çalışılmıştır. Bu durum XIX. yüzyıl sonlarına kadar sürmüş, bölgede Osmanlı egemenliğinin sona ermesinin ardından hem Selanik hem de Kavala'daki camiler kiliseye dönüştürülmüştür.

S o n u ç

İbrahim Paşa'nın yukarıda belirtildiği gibi Selanik ve Kavala'daki hayratı büyük ölçüde XIX. yüzyıl sonlarına kadar faaliyetlerine devam etmiş, her iki yerdeki mabedi bölgedeki Osmanlı hakimiyeti süresince hizmet vermiştir. Nitekim bugünkü Selanik'te aşağı şehirde, Vardar Caddesi'nin güneyinde, Yahudi Mahallesi'nin ortasında ve pazarın yakınında bulunan Ayasofya Camii'nin, Osmanlı egemenliği boyunca üç yüzden fazla ev ve dükkâna sahip olduğu⁹⁴ dolayısıyla buranın -ihtimaldir ki 15 Ağustos 1890 tarihinde Ortodoks Rumların Hz. Meryem'in göğe yükselişini kutladıkları sırada çıkan yangında büyük zarar görmesine ve kullanılamaz hale gelmesine kadar-⁹⁵ en zengin cami olarak varlığını devam ettirdiği bilinmektedir.⁹⁶ Kavala'daki vakfın da aynı şekilde idare edildiği, akarının korunmuş olduğu kuvvetle muhtemeldir.

Her iki camii de buraların Yunanistan'a dahil olmasıyla birlikte kiliseye çevrilmiştir. Selanik'teki mabet İbrahim Paşa'nın camiye tahvili öncesindeki gibi yine Ayasofya Kilisesi olarak adlandırılmış, Lozan Antlaşması (24 Temmuz 1923) sonrasında kilise haline getirilen Kavala'daki mabet ise Saint Nikolas Kilisesi adını almıştır.⁹⁷ Selanik'teki mabede ait iç ve dış mekândaki

⁹⁴ M. Anastasiadou, *a.g.e.*, s. 49.

⁹⁵ Alexandra Yerolympou-Vassilis Colonas, "Kozmopolit Bir Kentleşme", *Selanik 1850-1918*, der. Gilles Veinstein, İstanbul 2014, s. 206; M. Anastasiadou, *a.g.e.*, s. 114'te, büyük yıkıma neden olan yangının 1890 yılında 3 Eylül'ü 4 Eylül'e bağlayan gece çıktığını belirtir. Ortodoks Rumlar için kutsal olan bu olay günümüzde de 15 Ağustos tarihinde kutlandığından takvim farklılığı yoksa doğrusunun bu tarih olması gerekir. Ayrıca bkz. S. Eyice, *a.g.mad.*, s. 221.

⁹⁶ M. Anastasiadou, *a.g.e.*, s. 49.

⁹⁷ M. Kiel, "Kavala", s. 62.

Osmanlı dönemi izleri silinmiş, İslâmî unsurlar yok edilmiştir. Camiin sağ tarafına bitişik olan uzun gövdeli minare yıktırılmış, itinalı işçiliğin eseri olan mermer minber ortadan kaldırılmıştır. Aynı derecede ince işçiliğe sahip müezzin mahfili ise altındaki sütunlar kesilerek avlunun bir köşesine yerleştirilmiş ve toprak doldurulup çiçeklik haline getirilmiş, keza geniş kemerli avlu kapısı yıktırılarak yok edilmiştir. Sadece son cemaat yeri korunan yapının bu bölümü ise 1945 yılı sonrasındaki onarım sırasında varlığını yitirmiştir.⁹⁸ Benzer şekilde Kavala'daki cami de tadil edilerek kiliseye tahvil edilmiştir. Günümüzde bu haliyle kullanımı da sürmektedir.⁹⁹ Kervansaray olarak nitelenen Kavala'daki külliye ait olup konaklamak için kullanılan odalar ile müştemilatın, 1971 yılında eski şehir merkezinin yeniden inşası sırasında büyük bir bölümünün ortaya çıkması, kısa süre sonra da kaybolmasıyla ilgili tespit¹⁰⁰ dışında Selanik ve Kavala'daki diğer vakıf eserlerle gelir kaynaklarının akıbeti hakkında bilgi edinilememiştir.

942 yılında Ramazan ayının 22. gecesinde -Milâdî takvime göre 14-15 Mart 1536 tarihinde- aniden ortadan kaldırılmasından sonra Müslümanlığı, samimi bir Müslüman olup olmadığı sorgulanan Makbul/Maktul İbrahim Paşa'nın¹⁰¹ tüm hayratı onun İslamiyet'e gönül verdiğinin göstergesidir. Gerek kendi döneminde gerekse sonraki dönemlerde hatta yüzyıllar

⁹⁸ S. Eyice, *a.g.mad.*, s. 221-222.

⁹⁹ M. Kiel, "Kavala", s. 62.

¹⁰⁰ M. Kiel, "Kavala", s. 62.

¹⁰¹ H. D. Jenkins, *a.g.e.*, s. 104-105'de, paşa hakkında "*İslam'ı muhtemelen inanarak değil, yalnızca şekil olarak kabul etmişti*" diyerek kariyerinde zaman zaman onun itibarını daima zedeleyecek olan Hristiyan tercihlerin ortaya çıktığını belirtmiş ve Paşa'nın bu tutumunu yansıtan bazı olaylardan bahsetmiştir. Ayrıca anne ve babasının Hristiyan olarak kaldıklarını da ifade etmiştir. Buna karşın Nazım Tektaş, *Pargalı İbrahim Paşa*, İstanbul 2012, s. 169'da, Paşa'nın "*gâvur kalıp, Hristiyanlığını gizlediği*" meselesinin doğru olamayacağını, bütün hayatının rolden ibaret olmasının kabul edilemeyeceğini belirtmiştir. Böylesi bir durumun olması halinde "*bunu Kanuni'nin fark etmemesinin izahı nasıl yapılır*" diye sorarak Paşa'nın tam bir Müslüman olduğunu anlatmaya gayret etmiştir. Yazar ayrıca s. 172'de Paşa'nın babasının Müslüman olarak Yunus adını aldığını da kaydetmiştir. İbrahim Paşa'nın babasının İslamiyet'i kabul ederek Yunus adını almasıyla ilgili bilgi, M. T. Gökbilgin, *a.g.mad.*, s. 914 ve F. Emecen, *a.g.mad.*, s. 335'te de mevcut olup doğrudur. Zira bu çalışmanın konusunu oluşturan vakıfların kuruluş belgesi olan vakfiyede de "*... vezîr-i a'zam ve kâffe-i memâlik-i Osmâniyye'de serasker Hazret-i İbrahim Paşa bin Yunus Bey ...*" biçimindeki ifadeden 937/1530-1531 yılından önceki bir tarihte babasının Müslüman olduğu anlaşılmaktadır, bkz. VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr.581, s. 76.

sonrasında bölgede yaşayacak topluluklara hizmet gayesiyle kurulan vakıfları İslam inancının yansımasıdır. Bunun yanında toplumda büyük kabul gören vakıf kurma geleneği de Paşa'yı hayır kurumları inşa edip hayata geçirmeye sevk etmiş olmalıdır. Motivasyonları ne olursa olsun Makbul/Maktul İbrahim Paşa halis niyetle ve iyilik yapma arzusuyla siyasi kariyerinin en parlak döneminde zengin gelir kaynakları bağışlayarak toplumsal ihtiyaçları karşılamaya yönelik vakıflar tesis etmiş ve bunların yaşaması konusunda büyük bir çaba sarf etmiştir.

Ek I
25 Zilka'de 1252/3 Mart 1837 Tarihli
Arşiv Kaydına Göre Selanik'teki Vakıf Görevlileri,
Ücretleri ve Yapılan Zamlar¹⁰²

Görevin Türü	Ödenen Günlük Ücret (Akçe Olarak)	Ödenen Yıllık Ücret (Kuruş Olarak)	Teamül Gereği ¹⁰³ Yıllık Verilen (Kuruş Olarak)	Yapılan Zam (Kuruş Olarak)	Toplam Ödenen (Kuruş Olarak)	Görevlinin Adı
Hitâbet	30 ¹⁰⁴	90	-	110	200	Abdurrahman oğlu Timur Osman Efendi
İmâmet	8	24	21	255	300	Mustafa oğlu Seyyid Osman Efendi
Sermahfillik	15	153	-	-	153	Timur Osman Efendi
Devrhânlık	618					
Naathânlık						
Cüzhânlık						
Tarifhânlık/Muarriflik						
Dua etme	18					

¹⁰² VGMA, OA, EV.KSD, nr.00013.00082.

¹⁰³ İlgili arşiv kaydında bazı görevler için "*ber vech-i teamül-i kadim virilegen*" biçiminde ifade edilen bir ödeme yapıldığı belirtilmiştir. Eski bir uygulama olduğu anlaşılan bu ilavelerin ne zamandan itibaren verildiği, neden böyle bir ödeme yapıldığı, amaç ücretlerin iyileştirilmesi ise niçin tüm görevliler için uygulanmadığı tarafımızdan tespit edilememiştir.

¹⁰⁴ Tabloda yer alan bilgilerin aktarıldığı arşiv belgesinde görevlilere ödenen ücretlerin büyük bir kısmı günlük akçe, yıllık kuruş ile ifade edilmiştir. Örnek olması açısından ilk sırada yer alan hatibe yevmiye olarak verilen 30 akçenin 90 kuruşa eşitliği gösterilmek istenmiştir. Buna göre bir ay otuz gün hesabıyla (30×30) 900 akçe aylık, (900×12) 10.800 akçe yıllık ödenmiş, bu meblağ kuruşa çevrildiğinde -bir kuruş 120 akçe olduğundan- yılda (10.800:120) 90 kuruş verilmiştir. Aynı hesaplama yöntemi tabloda yer alan tüm ücretler için uygulanmış, belgedeki verilerin doğru olduğu yani akçe ve kuruş denkleminin bulunduğu görülmüştür.

Cuma günü Kur'an-ı Kerim okuma	-	60	-	-	60	Timur Osman Efendi
Cuma müezzinliği	10	60	26	34 ¹⁰⁵	120	Mustafa oğlu Süleyman
Devrhânlık	6			-		
Cüzhânlık	4			-		
Cibâyet	5	75	25	50 ¹⁰⁶	150	Mustafa oğlu Süleyman
Vakıf çalışanlarına nezaret etme	10			-		
Muvakkitlik/Saatçilik	10			-		
Tercümanlık	4	42	-	-	42	Ali oğlu Ahmed
Hücre nazırlığı	10					
Kayımlık	4	27	153	120	300	Süleyman oğlu Mehmed
Birinci müezzinlik	5					
İkinci müezzinlik	33	99	-	101	200	Mustafa oğlu Hüseyin
Devrhânlık						
Cüzhânlık						
...						
Kâtiplik						
Muallimlik						
Ferraşlık						
Aşırhânlık	2	45	26	49	120	Mustafa oğlu Hüseyin
Cüzhânlık	4					
Avlu ferraşlığı	5					
Kayımlık	4					

¹⁰⁵ Sadece Cuma müezzinliği görevi için zam verilmiştir.

¹⁰⁶ Sadece câbîlik için zam verilmiştir.

Müdürlük	5	15	-	105 ¹⁰⁷	120	Ahmed oğlu Hafız İlyas
Suyolculuk	5	15	-	-	15	Salih oğlu Abdullah ¹⁰⁸
İkinci müezzinlik ¹⁰⁹	-	76	-	24	100 ¹¹⁰	Osman oğlu Mehmed
Cuma günü ? ¹¹¹						Süleyman oğlu Murad
Cüzhânlık						Abdullah oğlu Mustafa
Toplam		1137 ¹¹²		743 ¹¹³		-

¹⁰⁷ İlgili arşiv kaydında "*tedrişe devam etmek üzere mukaddemce zam olunan*" biçiminde ifade edilerek ücretin -zamanı belirtilmemekle birlikte- daha önceden artırıldığı bilgisi mevcuttur, bkz. VGMA, OA, EV.KSD, nr.00013.00082. Bu nedenle yeni zam verilmediği anlaşılmaktadır.

¹⁰⁸ Muhtemelen bu şahsın babası da aynı vakfa suyolcu olarak hizmet vermiştir. 16 Şa'ban 1242/15 Mart 1827 tarihli bir arşiv kaydında vakfın suyolcusu olan Ömer oğlu Ali'nin bu iş için yetersizliğinden söz edilerek yerine Veli oğlu Mehmed Salih'in görevlendirildiği belirtilmiştir (BOA, C.EV, nr.9/418) ki -vakıflara ait görevler genelde babadan oğula devam ettiğinden- belgede bahsedilen Mehmed Salih, Abdullah'ın babası olan Salih olsa gerektir. On yıl arayla baba-oğulun vakıfta suyolcu olmaları kuvvetle muhtemeldir.

¹⁰⁹ İlgili arşiv belgesinde ikinci müezzinlik görevini yürüten şahıstan ve aldığı ücretten daha önce söz edildiği halde tekrar "*müezzin-i sâni*" biçiminde bir kayıt bulunması yanlış yazılmış olduğunu düşündürmektedir. Ancak orijinaline sadık kalmak için belgedeki bilgi aynen aktarılmıştır, bkz. VGMA, OA, EV.KSD, nr.00013.00082.

¹¹⁰ İlgili belgede söz konusu üç görevi yerine getirenler farklı kimseler olduğu halde ödenen yıllık ücret ve yapılan zam toplu biçimde kaydedilmiştir. Bir başka deyişle üç görevliden hangisine ne kadar ödeme yapıldığı belirtilmemiştir. Bu nedenle tabloya orijinalindeki hali aktarılmıştır, bkz. VGMA, OA, EV.KSD, nr.00013.00082.

¹¹¹ İlgili arşiv kaydında "*yevm-i Cum'a*" biçimindeki yarım bırakılmış ifadede neyin kastedildiği anlaşılamadığından görev tanımı tarafımızdan da yapılamamıştır. Sadece Cuma günleri bir görevi yerine getirmekle yükümlü olan bu görevlinin vazifesinin ne olduğu bilinmemektedir, bkz. VGMA, OA, EV.KSD, nr.00013.00082.

¹¹² İlgili kayıta bu toplama önceden müdürrise yapılmış olan zam da dahil edilmiştir.

¹¹³ İlgili belgede yapılan zamların toplamını gösteren bu meblağa müdürrise daha önceden verilmiş olan zam dahil edilmemiştir.

Ek II

Selanik'teki Vakfın R.1259/1843-1844
Yılına Ait Harcamaları¹¹⁴

<i>Harcama Kalemi</i>	<i>Sarf Edilen Meblağ (Kuruş Olarak)</i>
Cami görevlilerine ödenen ¹¹⁵	1.379
Mevlid Kandili için yapılan masraf	20
Mirâc Kandili için harcanan	20
Regaib Kandili'nde sarf edilen	20
Berât Kandili'nde harcanan	20
Kurban Bayramı geceleri için sarf edilen	20
On iki kıyye şem'-i revgan	66
Şirevgan	1.536
Mum	61,5
Kandiller ve kapaklar için harcanan	180
Şamandra	27
Süpürge	12
Fitil için alınan pamuk	15
... eşya ve saire	20
Yelpaze?	5
Cami hizmetlileri için yapılan masraf	310
Okutulan mevlid için harcanan	75
Sicim?	5
Toplam	3.791¹¹⁶

¹¹⁴ BOA, *EV.d.*, nr.12024.

¹¹⁵ Evkaf defterine, "*hidemât-ı câmi*" biçiminde kaydedilmiş, ödenen miktar da defterde toplu olarak belirtilmiştir. Dolayısıyla o dönemde kaç görevlinin bulunduğu ve her birine ne kadar ödeme yapıldığıyla ilgili bilgi edinilememiştir.

¹¹⁶ İlgili yıldaki tüm masrafların toplamı 3.791,5 kuruş olduğu halde muhtemelen yanlış hesaplandığından vakıf defterine 3.791 kuruş olarak kaydedilmiştir.

Ek III
Selanik'teki Vakfın
1-31 Mayıs 1262/13 Mayıs-12 Haziran 1846
Dönemine Ait Bir Aylık Masrafları¹¹⁷

<i>Harcama Kalemi</i>	<i>Sarf Edilen Meblağ (Kuruş Olarak)</i>
Cami için bir kıyye mum	5,5
Suyolları için күnk	135
Şadırvanı sıvamak için kullanılan üç kıyye lök	18
Demir çubuk	8
Kilit ve kapı için perde?	12
Üstâdiye (Altı amelenin yevmiyesi)	36
<i>Toplam</i>	214,5¹¹⁸

¹¹⁷ BOA, *EV.d.*, nr.12867.

¹¹⁸ Bu meblağın 209 kuruşu dönemin suyolcusu Süleyman tarafından Ayasofya Camii şadırvanının bakımı ve suyollarının tamiri için kullanılmış, yukarıda da belirtildiği gibi mum bedeli ile birlikte tüm masraf Selanik emval sandığından karşılanmıştır (BOA, *EV.d.*, nr.12867).

Ek IV
1186-1198/1772-1784 Yılları Arasında
Kavala'daki Kurumların Görevlileri¹¹⁹

<i>Görevlinin Adı</i>	<i>Görevi</i>	<i>Aldığı Günlük Ücret (Akçe Olarak)</i>	<i>Göreve Getirildiği veya Görevde İken Kayda Geçirildiği Tarih</i>
Ahmed Efendi'nin büyük oğlu	İmam	4	23 Zilhicce 1188/24 Şubat 1775
Şeyh Osman oğlu Ali Halife'nin biraderi	İmam ve hatip	12	11 Rebi'ülâhır 1192/9 Mayıs 1778
Ahmed Efendi'nin büyük oğlu	Cüzhân	2	21 Ramazan 1198/8 Ağustos 1784
Ali Halife'nin oğlu	Hatip	3	14 Rebi'ülâhır 1192/12 Mayıs 1778
Hasan oğlu Seyyid Süleyman Halife	Cüzhân	2	1194/1780
Mustafa Halife	Devrhân	2	20 Cemâziyelâhır 1196/2 Haziran 1782
Abdülhalim oğlu Mehmed Halife	İmaret şeyhi	4	8 Zilhicce 1187/20 Şubat 1774
Seyyid Hafız Hüseyin Halife'nin oğlu	İmaret kâtibi	3	8 Zilhicce 1187/20 Şubat 1774
Ali Halife'nin oğlu	Kilerci	4	8 Zilka'de 1187/21 Ocak 1774
Hasan Halife'nin oğlu	Ambarcı	2	8 Zilka'de 1187/21 Ocak 1774
Hacı Hüseyin Halife'nin oğlu Ali Halife	Nakıbşah	2	14 Muharrem 1193/1 Şubat 1779
Seyyid Ali Halife'nin oğlu	Birinci Aşçı	4	6 Şevval 1189/30 Kasım 1775
Ahmed'in oğlu	Aşçı yamağı	1	8 Zilka'de 1187/21 Ocak 1774
Mustafa Halife	Aşçı yamağı	1	-
Hacı Mustafa oğlu Süleyman Halife	Aşçı yamağı	2	-
Ali Halife'nin oğlu	Birinci ekmeççi	4	5 Cemâziyelâhır 1186/3 Eylül 1772
Hacı Hüseyin oğlu Ahmed'in oğlu	İkinci ekmeççi	4	-
Osman'ın oğlu İbrahim	Ekmeççi çırağı	0,5	8 Zilka'de 1187/21 Ocak 1774

¹¹⁹ VGMA, *A.E.d.*, nr.503, s. 49-54.

Abdülkerim'in küçük oğlu	Ferraş	2	8 Zilka'de 1187/21 Ocak 1774
Osman oğlu Hüseyin Halife	Mutfak ve ahır hizmetlisi	3+1	-
Mehmed'in oğlu	Mutfak sucusu	2	-
Hüseyin oğlu Abdurrahim	Harem sucusu	1,5	-
Nimetullah Halife'nin oğlu	Tuvalet temizleyicisi	2	-
Ahmed oğlu Mehmed'in oğlu	İmaret kapıcısı	2	14 Rebi'ülevvel 1187/5 Haziran 1773
Ali Halife'nin biraderi	Mutfak kandilcisi	2	-
Osman oğlu Ali Halife	İki hamamdan sorumlu câbi	4	-
Osman oğlu Hüseyin Halife	Maşkolor bâzârgâhının müezzini	2	-
Hacı Mustafa oğlu Süleyman Halife	Maşkolor bâzârgâhının imamı	2	-
Şeyh Mustafa Efendi	Vâiz	-	-
İbrahim Paşa'nın azatlı kölesinin evlatlarından Mehmed	Küçük mütevellî	15	12 Safer 1186/15 Mayıs 1772

KAYNAKÇA

I- Arşiv Kaynakları

a. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâbîâlî Evrak Odası (BEO), nr.2355/176566.

BOA, Dahiliye Nezareti Mektûbî Kalemi (DH.MKT), nr.865/84.

BOA, *Evkaf Defteri (EV.d.)*, nr.12024; nr.12487; nr.12867.

BOA, *Evkaf Haremeyn Muhasebeciliği Defteri (EV.HMH.d.)*, nr.4604; nr.5886.

BOA, Cevdet Belediye (C.BLD), nr.51/2520; nr.73/3636; nr.89/4402.

BOA, Cevdet Evkaf (C.EV), nr.9/418; nr.246/12298; nr.408/20660.

BOA, Cevdet Maarif (C.MF), nr.101/5024.

BOA, Şurâ-yı Devlet (ŞD), nr.2048/27.

BOA, Rumeli Müfettişliği Selanik (TFR.I.SL), nr.39/3827.

b. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA)

D., nr.7029.

c. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA),

Atik Esas Defteri (A.E.d.), nr.503.

VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr.581.

VGMA, *VG.M. Defter*, nr.00456.00036.

VGMA, *Osmanlı Arşivleri (OA), EV.d.*, nr.12487.

VGMA, *OA, Evkaf Haremeyn Muhasebeciliği Defteri (EV.HMH.d.)*, nr.4604.

VGMA, *OA, Evkaf Başkitâbeti (EV.BKB)*, nr.00196.00017.

VGMA, *OA, Evkaf Kesedarlık (EV.KSD)*, nr.00013.00082.

VGMA, *OA, Evkaf Zimmet Halifeliği (EV.ZMT)*, nr.00043.00020.

II-Araştırma ve İnceleme Eserler

- ACAR, Şinasi, *Osmanlı'da Günlük Yaşam Nesneleri*, İstanbul 2011.
- , "Arşından Metreye, Dirhemden Grama", *Eskişehir Ticaret Odası Dergisi*, S:109 (Mart-Nisan 2008), 68-70.
- ANASTASSIADOU, Meropi, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik (1830-1912)*, İstanbul 2014.
- AYNUR, Hatice- KARATEKE, Hakan T., *III. Ahmed Devri İstanbul Çeşmeleri (1703-1730)*, İstanbul 1995.
- BERKİ, Ali Himmet, *Istilah ve Tâbirler*, Ankara 1966.
- CAN, Aykut, *Pargalı'nın Ölümü*, İstanbul 2013.
- EMECEN, Feridun, "İbrâhim Paşa, Makbul", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2000, XXI, 333-335.
- Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, yay. haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı-Robert Dankoff, VIII. Kitap, İstanbul 2003.
- EYİCE, Semavi, "Ayasofya Camii", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1991, IV, 221-222.
- FAROQHİ, Suraiya, "Balkan Panayırlarının Eski Tarihi", *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, çev. Emine Sonnur Özcan, Ankara 2006, s.157-186.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyib, "İbrâhim Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, VII, 908-915.
- HİNZ, Walther, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, İstanbul 1990.
- JENKİNS, Hester Donaldson, *Kanunî'nin Veziriazamı Pargalı İbrahim Paşa*, çev. Nilüfer Epeçeli, İstanbul 2011.
- Kemal Paşa-zâde, *Tevârih-i Âl-i Osman X. Defter*, haz. Şefaettin Severcan, Ankara 1996.
- KİEL, Machiel, "Kavala", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2002, XXV, 60-62.
- , "Selânik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2009, XXXVI, 352-357.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, yay. haz. Seyit Ali Kahraman vd, III, İstanbul 1996.
- ÖZTÜRK, Said, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Siyakat Yazısı ve Tarihi Gelişimi*, İstanbul 1996.

- PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-III, İstanbul 2004.
- PERE, Nuri, *Osmanlılarda Madenî Paralar*, İstanbul 1968.
- SAHİLLİOĞLU, Halil, “Akçe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1989, II, 224-227.
- , “Dirhem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, IX, 368-371.
- TEKTAŞ, Nazım, *Pargalı İbrahim Paşa*, İstanbul 2012.
- ULUÇAY, Çağatay, “Kanunî Sultan Süleyman ve Ailesi İle İlgili Bazı Notlar ve Vesikalar”, *Kanunî Armağanı*, Ankara 2001, s.227-257.
- UZUNÇARŞILI, İ. H., “Kanunî Sultan Süleyman’ın Vezir-i Âzamı Maktûl ve Maktûl İbrahim Paşa Padişah Dâmadı Değildi”, *Belleten*, XXIX/114 (1965), 355-361.
- YENİŞEHİRLİOĞLU, Filiz, "Balkanlar'da Osmanlı Mimarisi", *Tarih Çevresi*, S:11 (1994), 27-36.
- YEROLYMPOS, Alexandra-Vassilis Colonas, "Kozmopolit Bir Kentleşme", *Selânik 1850-1918*, der. Gilles Veinstein, İstanbul 2014, s.199-222.
- YILMAZ, Fehmi, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul 2010.

“THE WAQF OF MAKBUL/MAKTUL İBRAHİM PASHA:
THE CHARITIES IN THESSALONICA, KAVALA AND OTHER PLACES”

Abstract

This article is about some of the charities of Makbul Ibrahim Pasha Waqf in Thessalonica, Kavala and other places. Ibrahim Pasha was one of the most remarkable amongst Ottoman Statesmen with his curious life. The essay introduces various charities of Ibrahim Pasha (dies 14-15 March 1536) across modern-day northern Greece which have, so far, been neglected in historical research. This research was done so that the community service he provided through his waqf could be remembered and that his heritage such as mosques and schools that keep his name alive to this day would not be forgotten. The essay explores the information on the work of his waqf founded by a charter in 937/1530-1531. The information relates to various charitable buildings such as mosques, schools, quran schools, soup kitchens, dervish lodges, and to the personnel employed by these institutions, their duties and responsibilities as well as their salaries, the sources of revenues that were donated to the waqf, and the use of the income generated by the waqf to fund expenditures. A review of the account books was also made in order to understand the situation of the charities a few centuries after the registration of the waqf charter. The research has found that most of the waqf institutions were instrumental in serving the communities in these lands during the Ottoman Rule. The complexes comprised of the above-mentioned charitable buildings in Thessalonica and Kavala catered to social and cultural needs with their vast resources that were donated to them. With the end of the Ottoman Rule in the Balkans, the institutions that belonged to the Ibrahim Pasha Waqf suffered enormously as all the other waqfs that were the symbols of the Ottoman civilisation in those lands. Therefore, it was not possible to obtain information relating to the fate of some of his other charities and of the estates and assets of his waqf.

Keywords

Makbul/Maktul Ibrahim Pasha, Thessalonica, Kavala, Drama, Zihne, Marmara, Eğriboz, Külliye (Islamic-Ottoman Social Complex), Waqf, Aghia Sophia.

BUDİN BEYLERBEYİ SOKULLU MUSTAFA PAŞA'NIN MACARİSTAN'DAKİ HAYRATI*

*Meryem KAÇAN ERDOĞAN***

ÖZET

Sokullu Mehmed Paşa'nın amcazadesi olan ve önemli görevlerde bulunan Sokullu Mustafa Paşa, iyi bir devlet adamı ve siyasetçi olmasının yanında mert, hoşgörülü, cömert ve hayırseverdi. Bu hasletleri, görev yaptığı Budin'de özellikle Macarlar arasında Büyük/Koca Mustafa olarak anılmasına yol açmıştır. Başta, doğduğu yer olan Bosna olmak üzere Macaristan'da Budin, Peşte, Kodvar, Ösek, Nemçi, İstolni-Belgrad, Füleke gibi şehirlere çeşitli eserler inşa ettirmiş, yüzlerce gayrimenkulünü bu amaca tahsis etmiştir. Vakfiyesinde bunlara dair son derece ayrıntılı bilgiler mevcuttur.

Kuşkusuz Mustafa Paşa'nın vakıf eser ve akarlarının büyük bir kısmı Budin'de bulunmaktadır. Kaynaklar onu, haklı olarak Budin'i gerçek anlamda imar eden ilk beylerbeyi olarak takdim etmiştir. Ancak en büyük destekçisi ve hamisi olan Sokullu Mehmed Paşa'nın giderek nüfuzunu kaybetmesiyle dengeler değişmiş, çeşitli dedikodular ve nihayet Budin'de çıkan yangın sebebiyle suçlu bulunarak 1578 yılında idam edilmiştir. Bugün Budapeşte'de Mustafa Paşa'nın vakıf eserlerinden olan Rudaş ve Czarar kaplıcaları Macar halkına hizmet vermeye devam etmektedir.

Anahtar Kelimeler

Osmanlı, Macaristan, Budin, Sokullu Mustafa Paşa, vakıf.

GİRİŞ

Osmanlı hâkimiyetinin yüz kırk beş yıl devam ettiği Budin'e bu süre zarfında doksan dokuz beylerbeyi tayin edilmiştir. Bu beylerbeyleri içerisinde görev süresi en uzun olanı ise Sokullu Mustafa Paşa'dır. Yaklaşık on iki yıl bu görevde kalan Mustafa Paşa, Sokullu Mehmed Paşa'nın

* Makalenin geliş tarihi:11.08.2016 / Kabul tarihi: 25.08.2016

Bu çalışma, VIII. Avrupa Sosyal ve Davranış Bilimleri Konferansı'nda (IASSR, Belgrad, 3-6 Eylül 2015) sunulan ve yayımlanmamış olan bildirinin genişletilmiş halidir.

** Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü / meryem@ogu.edu.tr

amcazadesidir. 1534 yılında amcasının emriyle altı-yedi yaşlarında iken Bosna'dan devşirilmiş, onun yardım ve himayesi sayesinde sırasıyla Galata Sarayı'nda iki yıl tellaklık ve berberlik, Topkapı Sarayı'ndaki küçük odalarda ise yedi yıl hizmette bulunmuştur. 1543 yılında hazine odalarına alınmış ve gayretinden dolayı padişahın berberi olmuştur. Kanuni Sultan Süleyman (hd.1520-1566) ile birlikte 1548 Tebriz ve 1553 Nahçevan seferlerine katılmıştır. Bu seferlerden Tebriz Seferi dönüşünde sipahi olmuş, Nahçevan (Nahçıvan) Seferi'nde ise padişaha iki yıl süreyle çaşnigir olarak hizmet etmiş, sefer dönüşü sırasıyla Temeşvar Defter Kethüdalığı, Filek, Klis, Segedin, Hersek ve Bosna Sancakbeyliği gibi görevlerde bulunmuştur.¹ Devletin çeşitli kademelerinde görev yaparak hem tecrübesini hem de bilgi ve görgüsünü artıran Mustafa Paşa, Sigetvar Seferi'ne de katılmış, Arslan Paşa'nın idam edilmesi üzerine 31 Temmuz 1566 tarihinde² Budin eyaletine vali olarak atanmıştır. Mustafa Paşa, bu görevde iken II. Selim'in fermanıyla 20 Temmuz 1574 tarihinde³ vezirliğe yükseltilmiştir. Cesur, cömert,⁴ doğru

¹ Sokullu Mustafa Paşa'nın devşirilmesi, Enderun'daki eğitimi, devlet kademesindeki görevleri ile Bosna ve Macaristan'daki vakıfları Nahifi tarafından ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Nahifi eserini, Sokullu Mustafa Paşa'nın sağlığında iken onun arzusu üzerine kaleme almıştır [İbrahim Pazan, *Nahifi'nin Cevâhirü'l-Menâkıb'ı (Gencîne-i Ahlâk) (Tahlil ve Metin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, doktora tezi, İstanbul 2013, s. 33-51]. Mehmed Süreyya *Sicill-i Osmânî*, yay. haz. N. Akbayar, S. A. Kahraman, İstanbul 1996, IV; 1181] Mustafa Paşa'nın sarayda küçük mirahur ve çakırcıbaşı olarak hizmet ettiğini ifade etmesine rağmen metinde bu görevlerden bahsedilmemektedir.

² Pazan, *a.g.t.*, s. 78.

³ *aynı tez*, s. 82.

⁴ Klasik Türk edebiyatının en meşhur münşilerinden biri kabul edilen Nergisi, *Nihâlistân* adlı eserinde Mustafa Paşa'nın Budin beylerbeyliği yaptığı döneme ait çeşitli hikâyelere yer vermiştir. Bu hikâyelerden bir kısmı Paşa'nın hizmetinde bulunan Buhurci-zâde tarafından anlatılmıştır. Buna göre paşa, esirlerin kurtuluş parasını ödemiş, iflas edenler ile gazilerin ihtiyaçlarını karşılamış, dilencilere sadaka dağıtmış, fakir-fukarayı giydirmişti. Hatta her yılbaşında on bin altını yatağının başucundaki dolaba koyarak gizlice muhtaçlara dağıttığı nakledilmiştir. Nergisi, eserinde Paşa'nın sohbet arkadaşlarından Abdülmümin Ağa'nın anlattıklarına da yer vermiştir. Ağa, bağış ve ikram hususunda Mustafa Paşa'nın bir benzerinin gelmediğini, beylerbeyliği döneminde yetim ve dullara yardım ettiğini, muhtaçları araştırdığını hatta Bosna'da 720'den fazla yetim ve kimsesiz kız çocuğunu çeyizlerini hazırlatarak evlendirdiğini ifade etmiştir. Ayrıca Paşa'nın âlim ve fâzıl kişileri kolladığı, borçlarını ödediği ve ihtiyaçlarını karşıladığına işaret etmiştir (Süleyman Çaldak, *Nergisi ve Nihâlistân'ı (İnceleme-Metin)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Malatya 1997, s. 235-238).

sözlü ve samimi bir portre çizen Mustafa Paşa⁵ aynı zamanda iyi bir devlet adamı ve siyasetçi olarak karşımıza çıkmaktadır. O, sadece eyaleti yönetmekle kalmamış, yeni fethedilen kalelerin tamir ve takviyesi ile meşgul olduğu gibi⁶ Budin şehrinin imarı için büyük bir gayret göstermiş⁷, ticari

⁵ Bu hasletleri bünyesinde toplayan Paşa, yiğitliğe ve civanmertliğe büyük bir değer vermiştir. Mesela Zrinyi Miklos'un büyük bir kahraman ve iyi bir komşu olduğundan bahisle cenazesini büyük bir hürmetle defnettirmiştir. Yine esirlere insanca muamele etmiş, bunu Macar komutanlarından da beklemiş ancak Macarların Türk esirlerine acımasızca işkence uyguladığını, öldürdüğünü ve bunun cellatlık olduğunu nitelen-dirmiştir. Paşa, esir Türk kadın ve kızlarının serbest bırakılması konusunda da büyük gayret göstermiş, rica ve şikâyetlerini ilgililere Macarca yazdırmış olduğu mektuplarda da dile getirmiştir. Onun insani özellikleri Macarlar tarafından da takdir edilmiştir. Kendinden sonra Budin Beylerbeyliği'ne getirilen Kara Üveys Paşa, suçlarını örtbas etmek için selefini suçlamaya kalktığında en güzel cevabı Macar olan Eğri kapitanından almıştır. O, mektubunda Mustafa Paşa'nın her zaman reayasına karşı adaletli ve himayeci olduğunu dile getirmiştir (Sandor Takats, *Macaristan Türk Âleminden Çizgiler*, çev. Sadrettin Karatay, İstanbul 1992, s. 26, 29, 85-86, 123, 127).

⁶ 1568 yılında Sokullu Mustafa Paşa'ya Kanuni Sultan Süleyman'ın Sigetvar Kalesi'ni kuşatması sonrası harap olan kalenin iç surlarının tamiri, cami olması planlanan yerlerin düzenlenmesi ve dış palanga duvarlarının yapımı konusunda gönderilen emir gereği kalenin tamir işleri tamamlanmıştır. Öte yandan Sokullu Mustafa Paşa, Sigetvar'da Kanuni'nin iç organlarının gömülü olduğu yere beyaz mermerden bir türbe yaptırmış ve çoğu defa orayı ziyaret etmiştir. Osmanlılar Macaristan'dan çekildikten sonra burası 1693 yılında yıkılarak yağma edilmiştir (M. Tayyib Gökbilgin, "Türk İdaresinde Budin", *Atatürk Konferansları V, 1971-1972*, Ankara 1975, s. 171; Ahmet Kerim Demireğen, Kanuni Sultan Süleyman'ın Sigetvar Seferi (hazırlıklar ve fetih), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2006, s. 79, 85 dijital). İstolni-Belgrad'ın kuleleri ile büyük burçları da onun tarafından yapılmıştır (Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevî Tarihi*, haz. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara 1999, II, 25).

⁷ Mustafa Paşa, Budin'de vakıf eser ve akarlar dışında şehir varoşunun surları ile kaleye eklenen bazı kuleleri inşa ettirdiği gibi şehirdeki baruthanenin tesisinde büyük rol oynamıştır (Peçevî, *a.g.e.*, II, 25). Evliya Çelebi ise baruthanenin banisi olarak Arslan Paşa'yı göstermektedir (Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi* haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), VI. Kitap, İstanbul 2002, s. 154). Bunun yanında Budin'i Peşte'ye bağlayan köprü de 1567 yılında Mustafa Paşa tarafından yaptırılmıştır. *Zincirli Köprü* adıyla bilinen bu köprü, Tuna nehri üzerinde birbirine zincirle bağlanmış 70 adet kayıktan kurulmuş olup 700 adım uzunluğunda ve yedi adım genişliğinde idi (Sadık Müfit Bilge, "Osmanlı Macaristan'ında Ulaşım Sistemi", http://www.academia.edu/1049379/Osmanli%C4%B1_Macaristan%C4%B1_nd_a_Ula%C5%9F%C4%B1m_Sistemi) erişim: 28 Aralık 2015). Köprü'nün yapılma gerekçeleri ve tasviri için bkz. Pazan, *a.g.t.*, s. 441-442.

faaliyetleri desteklemiş⁸ ve Budin halkını her türlü tehdit ve tehlikelerden uzak tutmaya çalışmıştır. Bu kapsamda Avusturya ile barışın korunmasına büyük özen gösterdiği gibi⁹ gerektiğinde risk alarak halkının ve devletinin menfaatlerini sonuna kadar savunmuştur.¹⁰ Ayrıca dini açıdan büyük bir hoşgörü göstererek Budin ve Peşte'de bulunan Katolik çevrelerle samimi ilişkilerde bulunmuş, Budin'de rahatça ibadet edilebilmesi için buraya Protestan vaizler getirtmiştir.¹¹ Onun barış yanlısı siyaseti, dini hoşgörüsü ve etnik ayırım yapmaması gerek Türkler gerekse Macarlar arasında sempati yaratmıştır; hatta bunun bir göstergesi olarak Macarlar tarafından "Nagy Musztafa (Büyük/Koca Mustafa)" adıyla anılmıştır.¹²

Mustafa Paşa'nın Budin gibi sürekli çatışma ve hassas bir dengenin olduğu eyalette¹³ vali olarak uzun sayılabilecek bir süre hizmette bulunması,

⁸ Tüccarın özellikle hayvan tacirlerinin dostu olan Mustafa Paşa, ticaret ve ulaşımın gelişmesi için birçok tedbir almıştır. Eğri husarlarının Budinli bir Yahudi taciri kaçırmaları üzerine tacirin kurtarılması için büyük bir gayret göstermiştir (Gökbilgin, "Türk İdaresinde Budin", s. 171, 173).

⁹ Mustafa Paşa'nın Macarca olarak yazdırıp Alman İmparatoruna, arşidüke ve diğerlerine gönderdiği ve günümüze kadar gelen 129 adet mektubu bulunmaktadır. Mektuplarında onun barışçı bir insan olduğu ve bölgede huzur içinde yaşamak istediği anlaşılmaktadır. Sınırlarda yaşanan gerginlerden ve düşmanlıklardan kaçınması, çatışmaları şiddetlendirmemeleri konusunda emrindekileri uyarması barışa ne denli önem verdiğini göstermektedir. Hatta bu uğurda 1576 yılında Sigetvar sancakbeyini görevden almıştır [Gyula. Kaldy-Nagy, "Budin Beylerbeyi Mustafa Paşa (1566-1578)", *Bellekten*, LIV/210 (Ağustos 1990), 657, 659].

¹⁰ Gökbilgin, "Türk İdaresinde Budin", s. 171; Kaldy-Nagy, "a.g.m", s. 655-658; Yasemin Altaylı, "Macarca Mektuplarıyla Budin Beylerbeyi Sokullu Mustafa Paşa (1566-1578)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 49/2 (2009), s. 157, 166; Uroš Dakić, *The Sokullu Family Clan and The Politics of Vizierial Households in The Second Half of The Sixteenth Century*, Central European University, MA Thesis, Budapest 2012, p.52-56. Mustafa Paşa'nın biyografisi için bkz. Pazan, *a.g.t.*, s. 32-86.

¹¹ Gökbilgin, "Türk İdaresinde Budin", s. 173; Bu dini politikayı diğer Budin beylerbeylerinde de görmek mümkündür (Takats, *a.g.e.*, s. 25); Emine Erdoğan, "16. Yüzyıl Ortalarında Avrupa'da Mezhep Mücadeleleri ve Osmanlılar", *Dimî Araştırmalar*, (Eylül-Aralık 1999), II/5, 323; Altaylı, "a.g.m", s. 165.

¹² Gökbilgin, "Türk İdaresinde Budin", s. 171; Altaylı, "a.g.m", s. 165.

¹³ Budin muhafızlığı herhangi başka bir muhafızlıktan zordu. Zira Budin paşaları sadece Macar uç savaşçılarıyla mücadele etmemiş aynı zamanda Erdel meselesini ve Avusturya kralının faaliyetlerini yakından takip etmişlerdir. Bir sorun durumunda ilk önce makamını ve hayatını kaybedenler bunlar olmuştur. Bu gerçeğe rağmen Budin muhafızlığını başka hiçbir makamla değiştirmek istemeyen beylerbeylerin sayısı –Mustafa Paşa gibi- oldukça fazladır (Takats, *a.g.e.*, s. 41-42).

onun kişiliği ve devlet adamlığı vasıfları kadar, payitahttaki Sokullu Mehmed Paşa'nın desteği ve himayesiyle de doğrudan ilgilidir. Budin'de zaman zaman yaşanan talihsiz olaylar¹⁴ muhaliflerini cesaretlendirse de görevinde kalmayı başarmıştır. Ancak Sokullu Mehmed Paşa'nın giderek nüfuzunu kaybetmesi, Mustafa Paşa'yı yalnız bırakmış ve Eylül 1578'de Budin'de barut depolanan kuleye yıldırım düşmesi sonucu çıkan yangın sebebiyle suçlu bulunmuştur. Bunun yanında III. Murad'ın ablası olan ve Piyale Paşa'nın vefatıyla dul kalan Gevher Han Sultan'ı eş olarak kabul etmemesi de suçlarından biri olarak gösterilmiştir. Ayrıca Paşa'nın beylerbeyliği sırasında hayli servet biriktirdiği dedikodusu da İstanbul'da yayılmıştır. Bütün bu gelişmeler sonucunda Mustafa Paşa 30 Eylül 1578 tarihinde İstanbul'dan Budin'e gönderilen Büyük Mirahur Ferhat Ağa tarafından idam edilmiştir.¹⁵ Kendisinden sonra Budin'e vali olarak tayin edilen Üveys Paşa'ya verilen talimatlardan biri Mustafa Paşa zamanında Budin ile diğer sancak ve kalelerde miriye ait olan malların muhafaza altına alınması, diğeri ise Paşa'nın Budin'deki akar ve emlakinin uygun bir şekilde değerlendirilerek defterlerinin İstanbul'a gönderilmesi emridir.¹⁶

Mustafa Paşa'yı diğer Budin beylerbeylerinden farklı kılan faktör, onun cömertlik ve hayırseverlik hasletleridir. Peçevî, Mustafa Paşa'nın, zenginliği ve cömertliği ile meşhur olan Arap şairi Hatem-i Taî'den de üstün olduğunu ifade ederek onun her ata binişinde yanında giden dört beş yüz süvariye iki, üç kese akçe dağıttığını, yüksek gelirli toprakları hibe ettiğini hatta yol ve berat parası olarak birkaç bin akçe ihsan ettiğini yazmaktadır. Ayrıca yetim kızları ve dul kadınları, çeyiz ile donatarak uygun bir kimse ile evlendirdiğini ve geçimi için dirlik bile verdiğini kaydetmektedir.¹⁷ O, sadece Budin'de değil aynı zamanda doğduğu ve bir süre sancakbeyliği yaptığı

¹⁴ Bunlar arasında 1571 yılında Budin'de çıkan bir yangın ile 1578'de meydana gelen bir depremde şehrin harap olması gösterilebilir (Gökbilgin, "Türk İdaresinde Budin", s. 173).

¹⁵ Peçevî, *a.g.e*, II, 25; Kaldy-Nagy, "a.g.m", s. 659-660; Gökbilgin, "Türk İdaresinde Budin", s. 173; Altaylı, "a.g.m", s. 167-169.

¹⁶ Gökbilgin, "Kara Üveys Paşa'nın Budin Beylerbeyliği (1578-1580)", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, II/3-4 (1952), 21.

¹⁷ Peçevî, *a.g.e*, II, 25.

Bosna¹⁸ ile bir kısmı görev yaptığı yerlerde olmak üzere Macaristan'daki birçok şehirde imar faaliyetlerinde bulunmuş, servetinin önemli bir kısmını inşa ettirdiği vakıf eserler için sarf etmiştir. Mustafa Paşa'nın imar hareketleri Alman İmparatoru ile çeşitli Macar kale komutanlarına gönderdiği ve Macarca olarak yazdırdığı mektuplara da yansımış, zaman zaman Macarlardan inşaat malzemesi talep etmiştir. Onun, idam edildiği 10 Ekim 1578¹⁹ tarihine kadar imar ve hayır işleriyle meşgul olduğu görülmektedir. Nitekim idamından yaklaşık altı ay önce Komaran komutanına gönderdiği 9 Nisan 1578 tarihli Macarca mektupta malzeme talebini dile getirmiş ve yeni bir cami yaptırma isteğinden bahsetmişti.²⁰

Bu çalışmada, Mustafa Paşa'nın vakfiyesi esas alınarak başta Budin olmak üzere Macaristan'daki vakıfları incelenecektir. Daha önce vakfiyeden bahseden bazı Macar tarihçileri bulunmaktadır. Bunlardan biri Macar

¹⁸ Mustafa Paşa 1563-1566 yılları arasında sancakbeyi olarak bulunduğu Bosna'da çok sayıda hayır eseri inşa ettirmiştir. Bunlar arasında Bosna Sarayı'ndaki su tesisi, çeşmeler ve mektep; Gorajde'de Drina nehri üzerinde köprü ve köprünün başına kervansaray; Budin, Tımişvar, Belgrad ve diğer şehirlerden Bosna'ya gelen tacirlerin ve diğer kişilerin geçiş noktasında bulunan Bosna Sarayı'na bağlı Mokra köyünde iki büyük kervansaray; Bosna'nın çeşitli yerlerinde birçok kervansaray; Bosna'ya bağlı Banaluka kasabasında cami, mektep, hamam ve çeşme ile kasaba çarşısındaki caminin önünde bulunan köprünün tamiri; Kasabaya bağlı Tırn İskelesi'nde kervansaray ve köprü ile göçlerle kasabaya dönüşen beldeye cami ve mektep; Brod kazasına bağlı Maglay Köyü'nde mescit; Kostaniça Kalesi önünde köprü, su tesisi ve çeşme; Nüvasin kazasına bağlı Kozarnençe Köyü'nde kervansaray sayılabilir. Böylece hayır eserleriyle bölgeyi mamur hale getiren Mustafa Paşa, doğduğu yer olan Sokol köyünü de unutmamış, köyün daha geniş bir yere taşınması ve haftada bir pazar kurulması için padişahın ferman çıkarmak suretiyle buranın küçük bir kasabaya dönüşmesine zemin hazırlamıştır (Pazan, a.g.t, s. 51, 84, 85). Paşa'nın Bosna'daki vakıfları, 21-23 Mayıs 2015 tarihinde Bosna-Hersek (Saraybosna)'te yapılan 5th *International Congress Islamic Civilization in the Balkans* konulu sempozyumda Mehmet Zeki İbrahimgil tarafından hazırlanan bir bildiri ile tanıtılmıştır.

¹⁹ Pazan, a.g.t, s. 8.

²⁰ Mustafa Paşa, bu isteğini şu sözlerle dile getirmişti: "...Bundan önce inşaat için gerekli kiremit konusunda yüce imparatorun izin istenmiş ve hazretleri bu konuda müsaade vermişti...Şimdi de sizden bu kiremitlerin getirilmesini sağlamak için bu konuyla ilgilenmenizi rica ederiz. Ayrıca şu an biz bir cami yaptırmak isteriz. Bunun için mümkün olduğunca çabuk bir şekilde zengin kişilerden alınacak 20 tomruk ve yaklaşık bin kadar kalas göndermenizi rica ederiz. Verdiklerimiz gibi iyi olsunlar..." (Altaylı, "a.g.m", s. 164-165).

Türkolog ve tarihçi Gyula Kaldy Nagy olup Sokullu Mustafa Paşa'yı biyografik tarzda ele aldığı çalışmasında vakfiyeye de değinmiş, vakıflarını kısaca tanıtmıştır. Bir diğer çalışma ise Geza David'in *Osmanlı Macaristan'ında Bazı Vakıflar* adlı çalışmasıdır.²¹ Yazar, çeşitli vakıflardan örnekler verdiği çalışmasında Sokullu Mustafa Paşa'nın vakıflarından da bahsetmiş, bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. Bununla birlikte vakfiyeyi bütün ayrıntılarıyla inceleyen bir çalışma bulunmamaktadır. Bu noktadan hareketle yukarıda söz edilen çalışmaların ortaya koyduğu verilerden ve yerli-yabancı seyyahların notlarından istifade edilerek vakfiye incelemeye tabi tutulacaktır.

I. Vakfiyenin Fiziki Özellikleri

Vakfiyenin aslı Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde bulunmaktadır, bu çalışmada Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ne nakledilmiş fotokopi nüshadan istifade edilmiştir. Burada TSMA.d, koduyla kayıtlı olup defter numarası 7000'dir. Vakfiyenin suretinin kaydedildiği bu defterin kapağında "*Vakıfnâme-i Mustafa Paşa der-Budin*" ibaresi bulunmaktadır. Vakfiyenin ilk sayfasında Budin Kadısı Derviş Mehmed b. Hüseyin'in mührü yer almaktadır. Nesih hatla Türkçe olarak kaleme alınmış olan ve her bir sayfası on bir satırdan oluşan vakfiye defterinin alt kısımları harap olduğu için yazıların kimi yerde okunması zorlaşmıştır. Defterin orijinalinde sayfalara numara verilmemiş, sonradan varak usulüne göre numaralandırma yapılmıştır. Buna göre vakfiye 1b'den başlamakta ve 24b'de sona ermektedir. Vakfiyenin sonunda tarih belirtilmemiştir.²² Bununla beraber III. Murad tarafından Mustafa Paşa'ya temlik edilen köylerle ilgili bilgilerin varlığı ve mülknamenin Mart 1578'de verilmiş olması, vakfiyenin vefatından kısa bir süre önce düzenlendiğini ortaya koymaktadır.²³

²¹ Geza David, "Osmanlı Macaristan'ında Bazı Vakıflar", *Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Uluslararası Sempozyumu*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları-107, Ankara 2012, s. 143-148.

²² Vakfiyenin kapağı ve ilk varakları için bkz. Ek-I, II.

²³ Kaldy-Nagy, "a.g.m", s. 660.

II. Sokullu Mustafa Paşa'nın Macaristan'daki Vakıf Eserleri

Mustafa Paşa'nın uzun yıllar gerek sarayda gerekse taşrada çeşitli görevlerde bulunması, onun aynı zamanda muazzam bir servet biriktirmesini sağlamıştır.²⁴ Özellikle 1574 yılında Budin beylerbeyi iken vezirliğe yükseltilmesiyle birlikte 1.200.000 akçelik geliri olan haslara sahip olmuştur.²⁵ Kendinden önceki Budin beylerbeyleri ile kıyaslandığı zaman daha yüksek bir gelir kaynağına sahip olan Mustafa Paşa, edindiği servetin önemli bir kısmını vakfederek Macaristan'ın imarında önemli bir rol oynamıştır. Serveti hakkında İstanbul'da birçok dedikodu türemesinin ötesinde Mustafa Paşa, vakıf eserlerini ve taşınmazları finanse etmek için zaman zaman para vakıflarından borç para alma yoluna da gitmiştir. Bunlardan biri Sofya'da kurulan Şeyh Bâlî Efendi Vakfı'dır. Mesela; 61,²⁶ 539²⁷ ve 566²⁸ numaralı Sofya tahrir defterlerine göre *meblağ-ı vakf* başlığı altında Mustafa Paşa'nın bu vakıftan 200.000 akçelik bir kredi kullandığı tespit edilmektedir. Kayıtlarda paşadan “*Merhûm Mustafa Paşa el-maktûl*” olarak bahsedilmesi defterlerin en azından 1578 yılından sonra düzenlendiğini göstermektedir; nitekim 61 numaralı defter III. Mehmed döneminde hazırlanmıştır.

²⁴ Servetinin bir kısmını da Avusturya kralı tarafından Osmanlı Devleti'ne gönderilen yıllık hediyelerden gelen hisseler oluşturmaktadır. Mesela 1577 yılında nakit para ve gümüş olarak İstanbul'a gönderilen 128.099 forintin 3.000 forinti Mustafa Paşa'nın hissesine düşmüştür. Bunun yanında Sultan tarafından kendisine hediye edilen esirler ve bunların serbest bırakılmaları karşılığında ödedikleri fidyeler de servet kaynaklarını çeşitlendirmiştir (Takats, *a.g.e.*, s. 39, 66).

²⁵ Mesela; 1563 yılında Zal Mahmut Paşa'nın beylerbeyi hassı 800.000 akçe idi [Sadık Müfit Bilge, “Macaristan'da Osmanlı Hâkimiyetinin ve İdari Teşkilatın Kuruluşu ve Gelişmesi”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, XI (2000), 41].

²⁶ Nevin Genç, *XVI. Yüzyıl Sofya Mufassal Tahrir Defteri'nde Sofya Kazası*, Eskişehir 1988, s. 662.

²⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Tahrir Defteri (TD)*, nr.539, s. 694.

²⁸ BOA, *TD*, nr.566, s. 666.

TABLO I
Vakfiyeye Göre Sokullu Mustafa Paşa'nın Vakıf Eserleri²⁹

<i>Vakıf Eserin Türü</i>	<i>Bulunduğu Yer</i>	<i>Özellikleri</i>
Medrese	Budin Varoşu'nda	Tuna kıyısında yer alan medresenin 12 hücreli ve bir dershanesi bulunmaktadır.
Medrese	Peşte Kalesi içinde	Medresenin 8 hücreli ve bir dershanesi dışında müderrisin ikameti için tahsis edilmiş çeşitli odaları bulunmaktadır.
Muallimhane	Peşte Kalesi içinde	Muallimhane medreseye bitişik olarak inşa edilmiştir.
Cami ve tekke	Budin Varoşu'nda	Medreseye bitişik olarak inşa edilmiştir.
Mescit	Budin dışındaki Hindî Baba Zaviyesi yakınında	-
Mescit	Budin dışında Orta Ilıca Mahallesi'nde	-
Mescit	Budin dışında Gülbaba Zaviyesi yakınında	-
Mescit	Budin Sancağı'nda Kodvar (Födvar) Palangası'nın varoşu içinde	-
Cami ve muallimhane	Budin dışındaki Debbaglar Mahallesi'nde	Cami, daha önce Merhum İbrahim Çavuş tarafından inşa edilmiştir.
Cami	Peşte'de	-
Cami ³⁰	Pojega Sancağı'ndaki Ösek Kalesi dışında	-
Mescit	Sirem Sancağı'ndaki Nemçi Kasabası'nda	-
Cami ve mescit	İstolni-Belgrad Kalesi içinde	-

²⁹ BOA, *TSM.A.d.*, nr.7000, vr.5a-6b.

³⁰ Caminin medrese ve mektep ile birlikte inşa edildiğini Evliyâ Çelebi *Seyahatnâmesi*'nde kaydetmektedir (VI. Kitap, s. 108). Ancak vakfiyede bu yapılardan söz edilmemektedir.

Mescit	Filek Kalesi içinde	-
--------	---------------------	---

Tablo-I'de görüldüğü üzere Mustafa Paşa, Budin'de cami, tekke ve medrese; Peşte'de ise cami, medrese ve muallimhane inşa ederek küçük bir külliye tarzında teşkilatlandırmıştır. Ayrıca yine Budin başta olmak üzere Macaristan'ın çeşitli şehirlerinde toplam yedi mescit ile iki cami inşa ettirmiş, harap durumdaki bir cami ve muallimhaneyi ihya ederek toplumun hizmetine sunmuştur. Kuşkusuz Mustafa Paşa'nın en önemli yapıları Budin şehrinde bulunmaktadır. Budin'i imar eden ilk beylerbeyi olarak da bilinen Mustafa Paşa'nın bazı kaynaklarda, biri Büyük Varoş'ta diğeri ise Ortahisar'da olmak üzere iki medresesine işaret edilmektedir.³¹ Ancak vakfiyesinde Budin civarında sadece tek bir medreseyle ilgili bilgiler yer almaktadır. Vakfiye onun ölümünden kısa bir süre önce düzenlendiğine göre, burada ikinci bir medresenin varlığı mümkün gözükmemektedir. Dolayısıyla gerek Evliya Çelebi'nin Ortahisar'da konumlandığı *Makbul Mustafa Paşa Medresesi (Yeni Medrese)*, gerekse Atâi'de yer alan *Medrese-i cedide* ile ifade edilen ve ona nispet edilen medrese, aslında Budin varoşundaki Mustafa Paşa Medresesi olmalıdır. Zira buradaki en kuvvetli delil vakfiyesi olduğu gibi, Paşa'nın yaşadığı dönemde biyografisi şeklinde kaleme alınan *Cevâhirü'l-Menâkıb* yazarının verdiği bilgilerdir. Bu eserde de Budin'de tek bir medreseye işaret edilmekte ve yerinin Paşa'nın ikamet ettiği binanın yakınındaki cami yanı olduğu ifade edilmektedir.³² Ayrıca Evliya Çelebi'nin Ortahisar'da *Makbul Mustafa Paşa Medresesi* olarak kaydettiği ve burada bulunan yedi medrese içinde en önemlisi olarak tarif ettiği

³¹ Agostan, Marsigli'nin "Grande Accademia" olarak tasvir ettiği Büyük Kilisenin (Büyük Cami veya Süleyman Han Camii) yanında bulunan taştan yapılmış ve üstü kurşun kaplı bir medreseden bahsettiğini aktarmaktadır. Adı geçen medresede talebelerin hücreleri camiye bitişik olarak yapılmış ve Marsigli'nin ziyareti sırasında medrese sağlam bir durumdaymış. Bu bilgi Ortahisar'da Mustafa Paşa'ya atfedilen Medrese-i cedide ile örtüştürülmüştür [Gabor Agoston, "Budin'de Osmanlı Medreseleri ve Müderrisleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S:58 (Şubat 1989), 145]. Hâlbuki vakfiyede Budin'de tek bir medresenin olduğu kayıtlıdır. Dolayısıyla Marsigli'nin verdiği bilgiler başka bir medreseye ait olmalıdır. Atâi'nin *Medrese-cedide* olarak kaydettiği medreseyi ve müderrislerini ise Büyük Varoş'daki medrese ile örtüştürmek mümkündür. Zira Budin müftülerine şart koşulan ve paye itibarıyla ellili olan medrese sadece Büyük Varoş'taki Mustafa Paşa Medresesi'ydi.

³² Pazan, *a.g.t.*, s. 85, 438-439.

medreseyi, seyahatnamesinin ilerleyen sayfalarında Büyük Varoş'da bir kez daha saydığı görülmektedir.³³ *Yeni Medrese* tabiri ise muhtemelen daha önce burada inşa ettirilen medreselerden bu medreseyi ayırmak için kullanılmış olmalıdır. Bu bilgilerden hareketle, Sokullu Mustafa Paşa tarafından Rebiülevvel 983/Haziran-Temmuz 1575 tarihinde yaptırılan medrese (Medrese-i cedide)³⁴ Ortahisar'da değil Büyük Varoş'da kendi camiinin yanında inşa ettirdiği medrese olmalıdır. Tuna kıyısında yer alan bu medresenin on iki hücresi ile bir dershanesi bulunuyordu. Bu medrese, paye itibariyle ellili olup İstanbul'dan gelen müderrisine yevmiye olarak elli akçe ödeniyordu.³⁵ Macaristan'daki medreselerin çoğunun paye itibariyle yirmili ve otuzlu olduğu düşünülürse, Mustafa Paşa Medresesi'nin en yüksek kademeye sahip medrese olduğu anlaşılır. Bu medresede kelim, fıkıh ve hadis bilimlerinin önemli bir yeri vardı; medresenin müderrisi aynı zamanda Budin müftüsü de olduğundan medresenin eğitim programında fıkıh bilimine ağırlık verilmiştir. Ayrıca medresenin gerek müderrislerinin gerekse talebelerinin naklî ilimlerin dışında müsbet ilimlerle de uğraşmış olmaları muhtemeldir.³⁶

Medresenin ilk müderrisi Budin müftüsü de olan Karamanlı Ömer Konyevî Efendi'dir. Zira medresenin müderrisliği Budin müftülerine şart koşulmuştur. Ömer Efendi, devrin kıymetli bilginlerinden olup eserleriyle fıkıh ilminin geliştirilmesine büyük katkıda bulunmuştur. Ömer Efendi'nin 985/1577-1578 yılında ölümüyle beraber yerine müftü ve müderris olarak Turâbîzâde Mehmed Efendi tayin edilmiştir. Mehmed Efendi de dersleri dışında fıkıh meseleleri ile meşgul olmuş ve konuyla ilgili bazı eserler kaleme

³³ Evliya Çelebi, Budin'in gece gündüz gaza bölgesi olduğu için ulemadan bir zatın burada bir haftadan fazla kalamadığını ve firar ettiğini dolayısıyla bu şehirde ulemanın son derece makbul olduğunu ve kendilerine itibar edildiğini yazmaktadır (*Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, VI. Kitap, s. 144, 147).

³⁴ Nevzade Atâî, *Zeyl-i Şakaik*, İstanbul 1268, s. 244; Ondan naklen Agoston, *a.g.m.*, s. 145.

³⁵ Pazan, *a.g.t.*, s. 438-439; Atâî, *a.g.e.*, s. 244; Agoston, *a.g.m.*, s. 144.

³⁶ 1684 yılında İtalyan askerî mühendisi Marsigli tarafından kaleme alınan ve Sokullu Mustafa Paşa'ya atfettiği medresenin kütüphanesindeki kitapları gösteren bir cetvel bulunmaktadır. Mustafa Paşa Medresesi'ne aidiyeti şüpheli olmakla birlikte bu cetvelden Budin'deki medreselerde okutulan dersleri öğrenmek mümkündür. Dolayısıyla medresenin müfredat programında yer alan belagat, musiki, astronomi, mimarlık, coğrafya ve tıp gibi derslerin yüksek dereceye sahip Mustafa Paşa Medresesi'nde de okutulması mümkündür (Agoston, *a.g.m.*, s. 146-147).

almıştır. Medresenin diğer müderrisleri arasında Hacı İbrahim Efendi, Sinan Efendi, Abdullah Efendi,³⁷ Akhisarî İbrahim Efendi ve İsa Efendi³⁸ sayılabilir. Budin müftüsüne şart koşulmuş müderrisler buradaki Hristiyan halkın günlük meseleleriyle de meşgul olmuşlar, yörenin örf ve adetleri ile Macar kanunlarını da öğrenmişlerdir. Bu durum merkezi idarenin zaman zaman dış siyasi ilişkilerde ve barış görüşmelerinde³⁹ Budin müftü ve kadılarına görev vermesinin yani barış heyetlerinde bulundurmasının da yolunu açmıştır.⁴⁰ Medresenin masraflarını karşılamak için II. Selim tarafından paşaya temlik edilmiş olan Solnok Sancağı'ndaki Püspökladany ve Köröspeterd köylerinin vergi gelirleri vakfedilmiştir. Ancak toplamda 4.280 akçe tutan bu gelir kaynağı medresenin masraflarını karşılamada yetersiz kalmıştır.⁴¹

Vakfiyeye göre medreseye bitişik olarak yapılan cami ise *Makbul Mustafa Paşa Camii* adıyla bilinmekte olup Mimar Sinan tarafından⁴² inşa edilmiştir. Hz. Muhammed'in ruhuna atfedilen yapının⁴³ inşası dolayısıyla Mimar Sinan'ın Budin'i ziyaret ettiği bilinmektedir. Cami, Varoş'un en göz alıcı camii olarak tarif edilmektedir.⁴⁴ Taş duvarlarla çevrili büyük bir avlunun ortasında inşa edilen camiin kâgir bir minaresi ile kurşunla kaplı bir kubbesi bulunmaktaydı. Bazı kaynaklarda cami cephesinin Horasan ve Türkistan'daki büyük medreselerin cephelerini hatırlattığı bilgisine yer

³⁷ Abdullah Efendi 1651 yılında Budin müftüsü olmuş, verdiği fetvalarda "sahn müderrisi" unvanını kullanmıştır (Agoston, "a.g.m", s. 149).

³⁸ Boşnak kökenli olan İsa Efendi, Budin müftüsü olarak Szöny'deki barış görüşmelerinin tamamlanmasından sonra sırasıyla Belgrad, Ebu Eyyub Ensarî, Bursa ve İstanbul kadıliklarına tayin edilmiş, 1638 yılında Anadolu Kazaskeri, 1639 yılında ise Rumeli Kazaskeri olmuştur. 1640 yılının sonlarında ise vefat etmiştir (Agoston, "a.g.m", s. 149-150).

³⁹ İsa Efendi, Budin müftüsü olarak 1625 ve 1627 yılındaki barış görüşmelerinde Osmanlı sulh heyetinin başkanlığını yapmış ve bu görüşmelerde önemli bir rol oynamıştır (Agoston, "a.g.m", s. 149-150).

⁴⁰ Atâî, *a.g.e*, s. 244, 273; Agoston, "a.g.m", s. 147-150.

⁴¹ Kaldy-Nagy, "a.g.m", s. 661.

⁴² Sâî Mustafa Çelebi, *Yapılar Kitabı Tezkiretü'l-Bünyan ve Tezkiretü'l-Ebniye (Mimar Sinan'ın Anıları)*, İstanbul 2002, s. 110.

⁴³ Pazan, *a.g.t*, s. 85, 438.

⁴⁴ Burcu Özgüven, *Osmanlı Macaristan'ında Kentler, Kaleler*, İstanbul 2001, s. 105.

verilmektedir. Evliya Çelebi ise kalabalık bir cemaate sahip olan camiin mükemmel bir yapı olduğundan bahsetmektedir.⁴⁵ 1686 yılında çizilen bir gravürün ön planında bu camiye ait olduğu düşünülen bir minarenin şerefesinden yukarısı görülmektedir. 1749 yılında ise cami yıktırılarak yerine bir kilise inşa ettirilmiştir. Bu camiye ait bir Kur'an-ı Kerim Almanya-Leipzig'de bulunmaktadır.⁴⁶ Makbul Mustafa Paşa Camii'ne ait bir türbenin varlığı biliniyorsa da akıbeti meçhuldür.⁴⁷

Peşte'teki medrese ise hücre sayısı açısından Budin'deki medreseden daha küçük olmakla beraber buraya müderrisin ikameti için çeşitli odalar tahsis edilmiştir. Paye itibariyle otuzlu bir medrese olan bu eğitim kurumunun masraflarını karşılamak üzere Mustafa Paşa Gyula sancağındaki iki köyün (Nagyradvany ve Bikaes) vergi gelirlerini tahsis etmiştir. Vâkıf bu medreseyi Hz. Muhammed'in ruhu için vakfettiği gibi Budin'de inşa ettirdiği üç adet mescidi de Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın ruhları için bağışlamıştır. Mesela Budin dışındaki Hindî Baba Zaviyesi yakınındaki mescit Hz. Ebubekir; Orta Ilıca Mahallesi'ndeki mescit Hz. Ömer; Gülbaba Zaviyesi yakınındaki mescit⁴⁸ Hz. Osman'ın ruhu için vakfedilmiştir. Yine Kodvar Palangasının varoşu içindeki mescit de Hz. Ali'nin ruhu için inşa edilmiştir. Bunların yanında Mustafa Paşa, yok olmaya yüz tutmuş bazı vakıf eserlerini de ihya etmiştir. Nitekim Budin dışındaki Debbağlar Mahallesi'ndeki İbrahim Çavuş hayratı olan cami, zengin bir vakfı olmadığı için zamanla harap hale gelmiş ve personeli dağılmıştır. Bu durum üzerine vâkıf, adı geçen yapıyı tamir ettirmiş ve işler hale getirmiştir.⁴⁹ Ayrıca yenilenen

⁴⁵ *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, VI. Kitap, s. 147; Semavi Eyice, "Budin'de Türk Eserleri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, İstanbul 1992, VI, 349; Oktay Aslanapa, "Macaristan'da Türk Âbideleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, I/1-2 (1949-1950), 328.

⁴⁶ Eyice, *a.g.mad.*, s. 350.

⁴⁷ Özgüven, *a.g.e.*, s. 105.

⁴⁸ BOA, *TSMA.d.*, nr.7000, vr.5b-6a. Budin'de Kabatyan Mahallesi'nde olan mescidin inşa edildiği yerde daha önce Misali adındaki bir gayrimüslimin evleri bulunuyordu. Vâkıf, şahsın katledilmesinden sonra miriye geçen bu evleri satın almak suretiyle burasını bir mescit haline getirmiştir (Pazan, a.g.t, s. 86, 440-441).

⁴⁹ BOA, *TSMA.d.*, nr.7000, vr.5a-6b; Pazan, a.g.t, s. 85, 86, 439-440, 442. İbrahim Çavuş tarafından yaptırılan Taban Mescidi, yirmi sene içerisinde baykuş ve kargalara yuva

camiiin yanına mahallenin ihtiyaçları doğrultusunda bir mektep de inşa ettirmiştir.⁵⁰ Budin ve Peşte dışında vâkıfın Ösek, Nemçi, İstolni-Belgrad ve Filek'te de cami ve mescitleri bulunmaktadır. Bunlardan Ösek Kalesi varoşundaki cami hakkında Evliya Çelebi, Seyahatnamesi'nde bazı bilgiler aktarılmaktadır. Buna göre *Mustafa Paşa Camii* olarak bilinen bu mabet kiremit örtülü olup çarşı pazarın izdihamını andıran kalabalık bir cemaate sahip idi. Evliya Çelebi camiiin kible kapısı üzerindeki celî hat ile yazılmış beyitleri⁵¹ de nakletmiş, ayrıca eserinde Ösek'teki camiiin yanı sıra Paşa'nın medrese ve mektebine de yer vermiştir. *Mustafa Paşa Medresesi*'nin buradaki dört Dâru't-tedris'ten biri olduğu ve halkın ulemaya rağbet ettiğini ifade eden Evliya Çelebi, mektebin son derece mamur olduğunu belirtmektedir; keza vâkıf buradaki yetimlere çeşitli hediyeler vermekle kalmamış onların giyecek ihtiyaçlarını da karşılamıştır.⁵²

III. Vakfın Gelir Kaynakları

Budin Beylerbeyi Mustafa Paşa, büyük kısmı Budin'de olmak üzere Macaristan'ın çeşitli şehirlerinde inşa ettirdiği vakıf eserlerin masraflarını karşılamak ve personelin maaşlarını ödemek için birçok gayrimenkul vakfetmiştir. Aşağıda yer alan tablolarda gayrimenkullerin türü ile bulunduğu yer ve özellikleri hakkında detaylı bilgiler yer almaktadır.

olduğundan Mustafa Paşa'nın gayretleri sonucunda tekrar asıl işlevine dönmüştür (Aslanapa, "a.g.m", s. 328).

⁵⁰ Pazan, *a.g.t.*, s. 86, 439.

⁵¹ Bu beyitler şu şekildedir:

Mustafa Paşa bu dâr-ı rahmeti
Eyledi ihyâ ki budur râh-ı dîn
Rûşen olanlar hakkı eyler müdâm
Kesb eder kurbet Hudâ'ya zâhidîn
Cami'in böyle dedim târihini
Melce-i rahmet mekân-ı âbidîn

⁵² *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, VI. Kitap, s. 107-108.

TABLO II

Vakfiyeye Göre Vakfedilen Ev, Oda ve Cühûdhâneler⁵³

<i>Akarın Türü</i>	<i>Bulunduğu Yer</i>	<i>Özellikleri</i>
Ev	Budin'de	Sayısı birden fazla olup bir tarafı Tuna nehri, üç tarafı yol ile çevrili ve Paşa'nın içinde sakin olduğu evler (tahtânî ve fevkânî özellik taşıyan bu evler ahırıyla birlikte vakfedilmiştir).
Ev	Budin'de	Sayısı birden fazla olan evlerin bir tarafı Mustafa Paşa'nın kapıcı başısı olan İbrahim Ağa'nın mülkü, iki tarafı ise yol ile sınırlıdır (Paşa'nın kethüdasının oturduğu bu evler, çeşitli odaları ve üç adet dükkânıyla beraber vakfedilmiştir).
Ev	Budin'de Hüsrev Paşa Camii Mahallesi'nde	Sayısı birden fazla olan evlerin dört bir tarafı Mezid, Hüseyin, Şaban mülkleri, kale duvarı ve yol ile çevrilidir. Tahtânî ve fevkânî olarak taştan inşa edilen evler, birçok odalarıyla birlikte vakfedilmiştir.
Ev	Budin'de Hüsrev Paşa Camii Mahallesi'nde	Sayısı birden fazla olan evler, Paşa'nın aynı mahallede bulunan evleriyle bitişik olup bir tarafında Kızılbaş Ahmed evladı mülkleri, diğer tarafında ise kale duvarı ve yol bulunmaktadır. Tahtânî ve fevkânî olarak taştan inşa edilen evler, birçok odalarıyla birlikte vakfedilmiştir.
Ev	Budin Kalesi dâhilinde	Sayısı birden fazla olan ve Alaca Evler adıyla bilinen bu evlerin bir tarafında İbrahim Çavuş Vakfı, bir tarafında Rüstem Çavuş mülkü, diğer tarafında kale duvarı olup tahtânî ve fevkânî özellik taşımaktadır. Taştan inşa edilen evler birçok odalarıyla beraber vakfedilmiştir.
Ev	Budin dâhilinde	Sayısı birden fazla olan bu evler, Paşa'nın sakin olduğu evlerin yakınında olup Şaban Çavuş adlı sipahiden satın alınmıştır. Evlerin bir tarafı Hüsrev mülküyle, üç tarafı yol ile çevrili olup 5 adet dükkânla beraber vakfedilmiştir.

⁵³ BOA, *TSMAd.*, nr.7000, vr.7a-9a, 10a-11b, 13a-14a, 15a.

Ev	Budin'de Gönüllü Mahallesi'nde	Sayısı birden fazla olan bu evler, Paşa'nın aynı mahallede inşa ettirdiği kervansarayın yakınında olup etrafı İsmail mülkü, Tuna nehri, kale duvarı ve yol ile çevrilidir. Tahtâni ve fevkânî olan evler, birçok odaları ve 4 adet dükkânıyla birlikte vakfedilmiştir.
Ev	Budin'de Gönüllü Mahallesi'nde	Sayısı birden fazla olan bu evler, aynı mahalledeki Paşa'nın kervansarayı karşısında olup etrafı Kurd mülkü, İsmail mülkü, yol ve has yol ile çevrilidir. Evler, birçok odasıyla beraber vakfedilmiştir.
Ev	Budin'de Gönüllü Mahallesi'nde	Sayısı birden fazla olan bu evler, aynı mahalledeki kervansaray yakınında olup etrafı Bali b. Abdullah, Hasan b. Abdullah ve ...Şah mülkleri ve yol ile çevrilidir. Evler, birçok odasıyla beraber vakfedilmiştir.
Ev	Budin'de Gönüllü Mahallesi'nde	Sayısı birden fazla olan bu evler, aynı mahalledeki kervansaray yakınında olup bir tarafında Paşa'nın kendi vakfı, diğer taraflarında ise Mustafa mülkü, Tuna nehri ve yol bulunmaktadır.
Ev	Budin Kalesi haricinde	Sayısı birden fazla olan bu evler, Tezkire Emîni Piri Ağa adlı zaimden satın alınmış olup etrafında hisar duvarı, Dilsiz Mustafa, Şaban, Kurd, Musa, Sinan ve Gönüllü Cafer mülkleri ile yol bulunmaktadır. Evler, Gülbaba Zaviyesi'ne yılda 100 akçe mukataalıdır. Evlerin sofa, kiler, yazlık oda ve bodrum gibi bölümleri ile bağı vardır. Ayrıca bağa bitişik olan evin 5 adet dükkânı bulunmaktadır.
Ev	Budin'de	Ev, Paşa'nın medresesi yakınında olup tahtâni ve fevkânî olarak inşa edilmiş, etrafında Sefer, Sarraç Çelebi Çavuş, Çavuş Behram ve Şahman Odabaşı mülkleri yer almaktadır.
Ev	Budin haricinde	Okmeydanı semtinde olan ev, Molla Hafız ve Ahmed b. Veli Bey mülkleri ve ana cadde ile çevrilidir.
Ev	Budin haricinde Gürz İlyas Bayırı altında	Evin bir tarafında Müslüman Mezarlığı, diğer taraflarında ise bayır dibi, Cafer b. Abdullah mülkleri ile ana cadde bulunmakta olup ev bağıyla birlikte vakfedilmiştir.

Evler	Budin Kalesi'nde Cami-i Kebir Mahallesi'ndeki çarşı yüzünde	Evlerin etrafında Merhume Hacı İlyas, Fethi Çelebi evladı mülkleri, iki tarafında ise çarşı dükkânları olup tahtânî ve fevkânî özellik taşımaktadır. 35 adet evden oluşmaktadır.
Evler	Budin Kalesi'nde Cami-i Kebir Mahallesi'ndeki çarşı yüzünde	Sayısı birden fazla olan evler, çarşı yüzünde bulunan evlerin kapısından başlayarak Fethi Çelebi Kahvehânesi'ne doğru uzanmaktadır. Etrafında has yol ve ana cadde bulunup birbirine bitişik 4 adet dükkânıyla beraber vakfedilmiştir.
Ev	Budin Kalesi'nde Cami-i Kebir Mahallesi'ndeki çarşı yüzünde	Ev, çarşı yüzündeki evlerin karşısında olup bir tarafında işkembeci, diğer taraflarında Hacı Piri evi ile çarşı dükkânları bulunmaktadır.
Ev	Budin Varoşunda	Sayısı birden fazla olan bu evlerin bir tarafında Çadircı Bali ve İbrahim Bey mülkleri, diğer taraflarında ise ana cadde bulunmaktadır.
Ev	Tolna Varoşu dâhilinde	Sayısı birden fazla olan bu evler, cami yakınında olup 18 odalı ve 2 dükkânlıdır. Vâkîf tarafından Raç Mihâl'den satın alınmıştır.
Ev	Tolna Varoşu dâhilinde	Ev, hamam yakınında olup etrafı vâkıfın vakfettiği kervansaray, Seveç Ferih mülkü, Kürde nehri ve ana cadde ile çevrilidir.
Ev	Mohaç Palangası Varoşunda	Ev, iki tarafından vâkıfın vakıfları, diğer taraflarından ise ana cadde ve has yol ile çevrili olup içindeki birçok odasıyla beraber vakfedilmiştir.
Ev	Filek Kalesi'nde	Sayısı birden fazla olan bu evler, vâkıfın mescidi yakınında olup ahırıyla beraber vakfedilmiştir.
Oda	Budin Kalesi'nde Cami-i Kebir Mahallesi'nde	Sayısı birden fazla olan ve tahtânî-fevkânî özellik taşıyan bu odaların bir tarafında cami duvarı, diğer tarafında ise ana cadde bulunup birbirine bitişik 8 dükkânıyla beraber vakfedilmiştir.
Cühudhâne	Tolna Varoşu dâhilinde Varsek Uça Mahallesi'nde	Cühudhâneler, vâkıfın inşa ettirdiği dükkânların yakınında olup 8 adet hücreden oluşmaktadır.

Mustafa Paşa'nın vakfettiği akarât içinde en fazla dikkat çeken noktalardan biri, sahip olduğu evlerinin sayısı ile ilgilidir. Vakfiyede evlerin ayrıntılı bir şekilde sınırları çizilmiş, bulunduğu mevki ve özellikleri hakkında bilgi verilmiştir. Buna göre Paşa'nın en fazla meskeni Budin'de bulunuyordu. Hatta biyografisini kaleme almış olan Macar Türkolog Guyala Kaldy Nagy, "...Paşa'nın Budin'de o kadar çok evi vardı ki sayılarını kendisi bile bilmiyordu" diyerek bu duruma işaret etmiştir.⁵⁴ Gerçekten Mustafa Paşa'nın gerek Budin Kalesi içinde gerekse dışında çok sayıda evi mevcuttu. Evlerin bir kısmında kendisi ikamet etmekte bir kısmında ise kethüdası oturmaktaydı. Katlı olarak ve taştan inşa edilmiş evler, kimi zaman yanındaki ahır, bağı ve dükkânlarıyla beraber vakfedilmiştir. Paşa'nın evlerinin en fazla bulunduğu yer ise Budin Kalesi içindeki Cami-i Kebir Mahallesi idi. Burada çarşı içindeki otuz beş evin dışında başka evleri de bulunuyordu. Ayrıca yine kale içindeki Gönüllü Mahallesi'nde dört ayrı yerde; Hüsrev Paşa Camii Mahallesi'nde ise iki ayrı yerde evleri olup kimi evler dükkânıyla beraber vakfedilmiştir. Paşa'nın kale dışında Okmeydanı, Gürz İlyas Bayırıaltı, Varoş gibi yerlerde de evleri olup kimisi dükkânı ve bağı ile beraber vakıf eserlere tahsis edilmiştir. Budin dışında ise Tolna Varoşu, Mohaç Palangası Varoşu ve Filek Kalesi'nde de evleri bulunuyordu.

Mustafa Paşa'nın çok sayıda eve sahip olması, bunları ne şekilde edindiği sorusunu akla getirmektedir. Vakfiyede bu duruma açıklık getirecek bazı ifadeler bulunmaktadır. Mesela; Budin Kalesi içinde Şaban Çavuş adlı sipahi ile kale dışında Tezkire Emîni Piri Ağa adlı zaimden birçok ev satın almıştır. Ayrıca Tolna Varoşu içinde, vergi tahsildarı olan Mihay Raç'tan⁵⁵ toplam on sekiz odası ve iki dükkânı olan çok sayıda ev satın aldığı bilinmektedir. Mustafa Paşa'nın vakfiyede çeşitli şehirlerde tarifini yaptığı evleri gerçekte birçok odalardan oluşan ev miydi yoksa ev tabiri ile odayı mı kastediyordu? Bu durum çok net olmamakla beraber vakfiyede odalara ayrıca yer verilmesi "ev ve evlerim" tabiri ile birçok odası olan meskenleri ifade ettiği anlaşılmaktadır. Yine vakfiyede ev ve odalarla birlikte kaydedilen bir diğer ayrıntı da Cühudhânelerdir. Tolna varoşunda vakıf tarafından inşa ettirilen dükkânların yakınında olan Cühudhâneler (Yehûdhâneler) sekiz adet hücreden oluşmaktadır. Muhtemelen bu mekânlar Tolna şehrine ticaret amacıyla gelen ve bir süre konaklayan Yahudilere kiralanmıştı.

⁵⁴ Kaldy-Nagy, "a.g.m", s. 662.

⁵⁵ "aynı makale", s. 662.

TABLO III: Vakfiyeye Göre Vakfedilen Dükkân, Mahzen ve Debbağhaneler⁵⁶

<i>Akarın Türü</i>	<i>Bulunduğu Yer</i>	<i>Özellikleri</i>
Dükkân	Budin varoşu dâhilinde	7 adet olan dükkânların bir tarafında Hindî Baba Zaviyesi, diğer taraflarında ise mezarlık, Paşa'nın mescidi ve yol bulunmaktadır.
Dükkân	Budin dâhilinde	Dükkânlar 3 adet olup Paşa'nın camii yakınındadır.
Dükkân	Budin Kalesi dâhilinde Cami-i Kebir Mahallesi'ndeki çarşı yüzünde	Dükkân, vâkıfın çarşı yanında bulunan evinin köşesindeki dört yol ağzında bulunmaktadır.
Dükkân	Budin Kalesi dâhilinde Cami-i Kebir Mahallesi'ndeki çarşı dükkânlarının yanında	Dükkânlar birbirine bitişik olarak 2 adet olup bir tarafında vâkıfın evi, iki tarafında ise ana yol bulunmaktadır.
Dükkân	Budin Kalesi dâhilinde Cami-i Kebir Mahallesi'nde	Dükkânlar 2 adet olup çarşı yüzünde Fethi Çelebi Kahvehanesi'nin karşısında bulunmaktadır.
Dükkân	Koyun Varoşu dâhilinde	Dükkânlar 3 adet olup vâkıfın inşa ettirdiği hamamın yanındadır.
Dükkân	Tolna Varoşu dahilinde VarsekUça Mahallesi'nde	Dükkânlar 11 adet olup vâkıf tarafından arz-ı haliye üzerine inşa ettirilmiştir.
Dükkân	Tolna Varoşu dahilinde	Dükkânlar, 14 adet olup Balıkpazarı'nda Şarkezi Lukaç'ın evine bitişik olan arz-ı haliye üzerine vâkıf tarafından inşa ettirilmiştir.
Mahzen	Budin varoşu dahilinde	Mahzen, Hindî Baba Zaviyesi yakınında olup bir tarafında Hasan Dede evi, diğer taraflarında Paşa'nın kervansarayı, Tuna nehri ve yol bulunmaktadır.
Debbağhane	Budin haricinde Debbağlar Mahallesi'nde	Debbağhanenin bir tarafında Kara Bali ve Cafer Odabaşı mülkleri, üç tarafında ise yol bulunmakta olup 12 adet dükkânıyla beraber vakfedilmiştir.
Debbağhane	Budin varoşunda	Debbağhane, Topal Sinan Bey adındaki zaimden satın alınmış olup içindeki kasap dükkânıyla beraber vakfedilmiştir.
Debbağhane	Peçuy Kalesi dâhilinde	Debbağhane, birçok odaları ve dükkânlarıyla birlikte vakfedilmiştir.

⁵⁶ BOA, *TSMAd.*, nr.7000, vr.9a-9b, 11a-12a, 13a-13b.

Mustafa Paşa'nın bir kısmı Budin'de olmak üzere Koyun Varoşu ve Tolna'da çok sayıda dükkânı bulunuyordu. Budin'deki dükkânları evi, mes-cidi ve camiinin hemen yakınında idi. Dolayısıyla bu dükkânların büyük bir kısmı Cami-i Kebir Mahallesi'nde olup çarşı ile bağlantısı olan ticari mekânlardı. Diğer yerlerdeki dükkânlarının sayısı ise yirmi sekiz olup bunlar vakıf tarafından inşa ettirilmiştir. Bu dükkânlar da vakıf eserlere gelir sağlamak üzere tasarlanmıştı. Paşa, Koyun varoşu ve Tolna varoşunda vakfettiği hamam, ev ve Cühudhanelerin yakınında bulunan dükkânlar vasıtasıyla bölgenin ticari hayatına da olumlu yönde katkıda bulunmuştur.

Paşa'nın akarâtı içinde kayda değer bir diğer işletme de debbağhanelerdir. Derinin işlenmesi amacıyla tesis edilmiş bu mekanlar, oda, dükkân ve kasap dükkânları gibi bir kompleks halinde faaliyetlerini sürdürmüş ve şehirlerin ekonomisinde önemli bir yer tutmuştur. Zira derinin tabaklanmasıyla ilgili işler şehirde çok çeşitli zanaat kollarının da ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Paşa'nın vakfettiği debbağhanelerden ikisi Budin'de diğeri ise Peçuy şehrinde idi. Budin'deki debbağhanelerden biri Debbaglar Mahallesi'nde bulunuyordu. Bu debbağhane, on iki adet dükkânıyla beraber vakfedilmiştir. Diğeri Budin varoşunda olup Topal Sinan Bey adındaki zaimden satın alınmış ve içindeki kasap dükkânıyla beraber bağışlanmıştı. Peçuy kalesi içindeki üçüncü debbağhane ise birçok oda ve dükkânlarıyla Paşa'nın vakıf eserlerine gelir sağlamak üzere tahsis edilmiştir.

TABLO IV: Vakfiyeye Göre Vakfedilen Kervansaraylar⁵⁷

<i>Akarın Türü</i>	<i>Bulunduğu Yer</i>	<i>Tahsis Edilen Sermaye (Kuruş olarak)</i>	<i>Özellikleri</i>
Kervansaray	Budin Varoşu'nda Gürz İlyas Bayırı altında	100 (4.000 Osmanî) ⁵⁸	Kaplıca yakınında olan kervansarayın karşısında Hindî Baba Zaviyesi bulunmaktadır.
Kervansaray	Budin dâhilindeki Gönüllü Mahallesi'nde		Kervansaray, aynı mahalledeki kaplıca yakınında olup paşa tarafından inşa ettirilmiş ve 8 adet dükkânıyla beraber vakfedilmiştir.
Kervansaray	Peşte Kalesi dâhilinde	200 (hamama ve kervansaraya bitişik olan dükkânlar için 1200 kuruş sermaye verilmiştir)	Kervansaray, vâkîfın inşa ettirdiği caminin yakınındaki çifte hamamın karşısında olup 10 adet dükkânı ve otlukhanesiyle beraber vakfedilmiştir.
Kervansaray	Budin kazasına bağlı Kodvar (Födvar) Palangası varoşunda	200	Kervansaray, 6 adet dükkânıyla beraber vakfedilmiştir.
Kervansaray	Cankurtaran Palangası ⁵⁹ varoşunda	150	Kervansaray, 8 adet dükkânıyla beraber vakfedilmiştir.
Kervansaray	Tolna Varoşu dahilinde	150	Kervansaray, varoş dâhilinde vâkîf tarafından inşa ettirilen hamamın yakınında olup 7 adet dükkânıyla beraber vakfedilmiştir.
Kervansaray	Mohaç Palangası varoşunda	150	Kervansaray, 8 adet dükkânı ve otluk yeriyle birlikte vakfedilmiştir.

⁵⁷ BOA, *TSM.A.d.*, nr.7000, vr.9b, 11b-12a, 13a-14b, 17a-17b.

⁵⁸ Kervansarayın yanındaki dükkânların ecirlerine de 400 kuruş sermaye verilmesi şart koşulmuştur (BOA, *TSM.A.d.*, nr.7000, vr.16b).

⁵⁹ Cankurtaran İskeleyi düşman elindeki Tata ve Pespirim kalelerine yakın olduğu için iskeleyi kullananlar zaman zaman düşmanın saldırısına uğramakta ve malları yağma edilmekteydi. Mustafa Paşa buraya bir palanga inşa ettirip içine muhafız yerleştirmiş ve bölgeyi güvenli hale getirmiştir (Pazan, *a.g.t.*, s. 442) .

Kervansaray	Siget Kalesi'nde		Kervansaray, vâkıf tarafından Ali Bey'den satın alınmış olup 12 adet dükkânıyla beraber vakfedilmiştir.
Kervansaray	İlok kazasına bağlı Vilkovar Kalesi varoşunda	100	Kervansaray, vâkıf tarafından inşa ettirilmiş olup 9 adet dükkânıyla beraber vakfedilmiştir.
Kervansaray	Ösek kazasında (nefs-i Ösek'te)	?	Kervansaray, vâkıf tarafından inşa ettirilmiştir.
Kervansaray	Vaç Kalesi varoşunda	200	Kervansaray, vâkıf tarafından inşa ettirilmiş olup 5 adet dükkânıyla beraber vakfedilmiştir.
Kervansaray	Orta Ilıca yakınında	100 (dükkânlar için 100 kuruş sermaye verilmiştir)	Dükkânlar kervansarayaya bitişiktir.
Kervansaray	Pakşa	150	Kervansaray, gelip geçen ve konaklayanların Pakşe varoşunda oturan ahaliye rahatsızlık vermesi üzerine inşa edilmiş ve bu sayede varoş ahalişi rahata kavuşmuştur. ⁶⁰
Kervansaray	Tovarnik	170	-
Kervansaray	Duka	100	-
Kervansaray	Sigetvar (Almanca Siget Kalesi'nde)	200	-

Mustafa Paşa'nın ticari faaliyetleri desteklediği ve tüccarı himaye ettiği, çeşitli yerlere gönderilmiş ve günümüze intikal etmiş olan Macarca mektuplarından da anlaşılmaktadır. Bu düşüncenin somut bir örneği olarak büyük bir kısmı kendisi tarafından inşa ettirilmiş olan kervansarayları başta Budin olmak üzere Peşte, Fodvar, Cankurtaran, Tolna, MohaçSeget, Vilkovar, Ösek, Vaç, Pakşe, Tavarnik, Duka ve Sigetvar gibi yerlerde görmek mümkündür. Bu şehir ve kasabaların bulunduğu güzergâh aynı zamanda "orta kol" ve buna bağlı tali yollar üzerinde olup askeri ve ticari ulaşım açısından

⁶⁰ Pazan, *a.g.t.*, s. 442.

önem arz ediyordu. Mustafa Paşa'nın toplamda on altı adet olan kervansaraylarından dördü, yakınındaki hamam ve dükkânıyla, altısı ise sadece dükkânlarıyla birlikte vakfedilmiştir. Peşte ve Mohaç'taki kervansaraylarda ise bunlara ilave olarak otluhane ve otlukyeri de bulunuyordu. Aslında kervansaraylar şehirlerarasında kervan yolları üzerinde inşa edilmiş, çarşı, hamam ve ahır gibi birimleri bulunan yapılardır. Şehirlerde ticaret yapanlara yönelik mekânları içeren hanlardan pek de farklı olmayan bu yapılar yolcuları barındırma, kervanları dinlendirme ve malları muhafaza etme gibi önemli fonksiyonlarının yanında şehir içinde esnaf ve zanaatkârın üretim ve ticaret yaptığı yerler ya da geceyi geçirdiği mekânlar olarak ön plana çıkmışlardır.⁶¹ Budin ve Peşte'deki kervansarayları diğerlerine kıyasla han olarak nitelendirmek mümkündür. Zira bu şehirlerden özellikle Budin ticari potansiyeli olan ve yerli ve yabancı tüccarı bir araya getiren merkezi bir konumdaydı. Nitekim Peçevî, bu yapılardan söz ederken yollar boyunca sıralanmış han ve imaretler tabirini kullanmaktadır.⁶² Vâkîf, kervansarayları inşa etmekle kalmamış, gerek bu yapılara gerekse bitişiğindeki dükkânlara sermaye tahsis ederek hizmetin sürekliliğini sağlamaya çalışmıştır. Hatta vakfiyesinde Budin varoşunda Gürz İlyas Bayırı altındaki kervansarayın yanındaki dükkânların kiracılarına da 400 kuruş sermaye verilmesini şart koşturmuştur. Vâkîf, kervansaraylara genellikle 100, 150, 200 kuruşluk gibi sermaye tahsislerinde bulunmuştur. En büyük sermayeyi ise (1200 kuruş) Peşte kalesi içindeki kervansarayın dükkânlarına tahsis etmiştir. Vakıf, sermayenin gerek kervansaray gerekse dükkânlara tahsisi konusunda bazı şartlar ileri sürmüştür. Buna göre sermayenin kiracılara teslimi sırasında kendilerinden teminat alınması, *rehn-i kâfi ve kavi* usulüne uygun olarak verilmesi ve şer'i esaslar çerçevesinde onu on bir hesabıyla istirbah olunması gerekmektedir.

⁶¹ Burcu Küçükkömürcü, Geleneksel Türk Osmanlı Çarşısı Yapıları ve Günümüzdeki Alışveriş Merkezleri Üzerine Bir İnceleme, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, yüksek lisans tezi, İstanbul 2005, s. (dijital 29, 30).

⁶² Peçevî, *a.g.e.*, II, 25.

TABLO V
Vakfiyeye Göre Vakfedilen Kaplıca ve Hamamlar⁶³

<i>Akarın Türü</i>	<i>Bulunduğu Yer</i>	<i>Özellikleri</i>
Kaplıca	Budin varoşunda Gürz İlyas Bayırı altında	Kaplıca, Tuna nehri yakınındadır.
Kaplıca ⁶⁴	Budin haricinde Debbağlar Mahallesi'nde	Kaplıca, eski Peşte kadısı olan Mevlana Hasan Efendi'den satın alınmıştır.
Kaplıca	Budin dâhilindeki Gönüllü Mahallesi'nde	Kaplıca, paşa tarafından inşa ettirilmiştir.
Kaplıca	Budin haricinde	Kaplıca, baruthane yakınında olup harimiyle beraber vakfedilmiştir.
Kaplıca	Budin haricinde	Kaplıca, baruthane yakınında olup paşa tarafından inşa ettirilmiştir.
Çifte Hamam	Peşte Kalesi dâhilinde	Hamam, vâkıfın kale içindeki camisinin yakınında olup dükkânlarıyla beraber vakfedilmiştir.
Hamam	Koyun (Kovin) Varoşunda	Hamam, paşa tarafından inşa ettirilmiştir.
Hamam	Estergon Kalesi'nin Varoş-ı kebirî dâhilinde	Hamam, paşa tarafından inşa ettirilmiştir.
Hamam	İstolni-Belgrad Kalesi'nde	Hamam, dükkân (dükkânlarıyla)? Birlikte vakfedilmiştir.
Hamam	Kopan Kalesi'nde	Vâkıf tarafından inşa ettirilen hamam, yanındaki 8 adet dükkânla birlikte vakfedilmiştir.
Hamam	Şimontorna Palangası haricinde	Hamam, harabe durumdaki kilise yakınlarındadır.
Hamam	Tolna Varoşu dahilinde	Hamam, paşa tarafından inşa ettirilmiştir.
Hamam	Mohaç Palangası Varoşunda	Hamam, vâkıfın inşa ettirdiği kervansarayın yakınındadır.
Hamam	Siget (Sigetvar)	Hamam, bir adet dükkânıyla birlikte vakfedilmiştir.
Hamam	Nemçi Kasabası'nda	Hamam, vâkıf tarafından inşa ettirilmiştir.
Hamam	Novigrad Kalesi dâhilinde	Hamam, vâkıf tarafından inşa ettirilmiştir.
Hamam	Seçen Palangası dâhilinde	Hamam, vâkıf tarafından inşa ettirilmiştir.
Hamam	Hatvan Kalesi dâhilinde	Hamam, 4 adet dükkânıyla beraber vakfedilmiştir.
Hamam	Segedin Kalesi dâhilinde	-

⁶³ BOA, *TSM.A.d.*, nr.7000, vr.9a-10a, 11b-13a, 14a-16a.

⁶⁴ Kaynaklar bu hamama Taban, Tabahane ve Küçük Ilıca isimleri altında değinmektedir. Marsigli ise ilk defa bu hamamı Rac 'Sırp' Hamamı olarak belirtmiştir (Balazs Sudar, "Baths in Ottoman Hungary", *Acta Orientalia*, 57/4 (2004), 414.

Roma döneminden beri bilinen sıcak su kaynakları Osmanlılar döneminde mükemmel ılıca tesisleri haline getirilerek halkın istifadesine sunulmuş⁶⁵ bunların şöhreti XVI. yüzyılda bütün Avrupa'ya yayılmıştır. Evliya Çelebi de Budin hakkında bilgi verirken şehrin sıcak su kaynakları bakımından son derece zengin olduğunu ifade etmektedir. Nitekim Mustafa Paşa'nın vakfettiği beş adet kaplıca ile on dört adet hamam düşünüldüğünde bu tespitin ne kadar yerinde olduğu anlaşılmaktadır. Vâkıfın başta Budin olmak üzere Peşte, Estergon, İstolni-Belgrad, Kopan, Şimontorna, Tolna, Mohaç, Seget, Nemçi, Novigrad, Siçen, Hatvan ve Segedin'de toplam on dokuz adet kaplıca ve hamamı vakfettiği görülmektedir.

Kaplıcaların tamamı Budin'de olup bir kısmı satın alınmak bir kısmı da inşa edilmek suretiyle vakfedilmiştir. Bu kaplıcalar içinde Budin'in en güzel hamamı olan kaplıca (bugünkü ismi Rudaş Fürdö) o dönemde Yeşil Direkli/Sütunlu Ilıca olarak bilinmektedir.⁶⁶ Zira kaplıcanın bir sütunu yeşil olduğu için bu isimle tanınmıştır.⁶⁷ 1572 yılında⁶⁸ Mustafa Paşa tarafından Tuna kıyısında inşa ettirilen bu kaplıca⁶⁹ Gellert dağının kaynaklarından beslenmektedir. 1672 yılında Macaristan'daki birçok yerleşim birimini dolaşan Evliya Çelebi, Budin'e de uğramış ve bu kaplıcanın ayrıntılı bir tasvirini yapmıştır. Buna göre Tabahâne (debbaghane) varoşundaki kaplıca sekiz köşeli olup her köşesinde 60 cm çapında kırmızı renkli sütunlar vardır.

⁶⁵ Eyice, "a.g.mad", s. 351.

⁶⁶ Kaplıca/hamamın gravür ve krokisi için bkz. Ek-III, IV; Resimleri için bkz. Resim I, II.

⁶⁷ Arpad Radowszky, "Budin'deki Türk Ilıcaları", s. 123 (<http://www.slideshare.net/corvinusg/budindeki-trk-ilcalar>), erişim: 28 Aralık 2015.

⁶⁸ Sudar, "a.g.m", p.415

⁶⁹ Mustafa Paşa'nın biyografisine dair *Cevâhirü'l-Menâkıb* adlı eserde kaplıca ile ilgili bir şiiere yer verilmiştir:

Nazîrin görmeye çeşm-i zamâne

Ararsa âlemi hâne be-hâne

Derûn-ı havz-ı halet-bahşî güya

Dil-i ârif gibi pâk ü mücellâ

Peri-rûlarla pür olmuş derûnı

Akar her yana eşk-i nilgûm

İl yerdür disem ana yeredür

Anun her canibi cây-ı peridür (Pazan, a.g.t, s. 440).

Sivri kemerlerle birbirine bağlanan bu sütunlar üzerinde 10 m. çapında bir kubbe oturmaktadır. Kubbesi baştanbaşa kırmızı kiremit ile örtülüdür. Granitten yapılmış olan havuzun kenarlarında beş tabaka halinde havuza inen geniş merdivenler bulunmaktadır. Her kişi boyuna göre bu tabakalardan birini tercih ederdi. Büyük havuzun etrafındaki kemerlerin altında sekiz adet kurnası bulunurdu. Dışarı camekânı ise dört köşe duvar üzerine şindire tahta örtülü bir hayli geniş bir kubbeyle örtülmüştür. Evliya Çelebi bu kubbenin büyüklüğüne işaret etmek için "...ki içine 1.000 İslam askeri sığabilir..." ifadelerini kullanmıştır. Ayrıca ılıcanın su sıcaklığının son derece uygun ve şifalı olduğunu ifade eden Evliya Çelebi, kaşı kirpiği dökülmüş olanın yıkanması halinde yeniden saç, sakal ve bıyığının çıkmaya başladığını yazmaktadır.⁷⁰ Evliya Çelebi'nin seyahatinden yaklaşık 120 yıl sonra kaplıcaya bazı ilaveler yapılmıştır. Mesela; 1790 yılında kaplıcanın dört köşesine –kurnaların bulunduğu yere- birer köşeli havuz inşa edilmiştir. Duvarın dört köşesinde, havuzların üstlerinde kesme taştan yapılmış kemerleri görmek mümkündür. Ancak kaplıcanın kuzey tarafına düşen kemerlerden ikisi, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra zarar görmüştür. Bununla birlikte kaplıca günümüzde Macar halkına hizmet vermeye devam etmektedir.⁷¹

Budin'in en büyük ve seçkin kaplıcası ise Veli Bey⁷² Ilıcası (İmparatorluk Hamamı/Czasar Fürdo)'ydı. Zarar görmeden günümüze kadar gelen yapı, bu isimle anılmakla beraber camekân kapısı üzerinde bulunan ve celi hat ile yazılmış bir kitabede banisinin Mustafa Paşa olduğu kayıtlıdır.⁷³ Evliya Çelebi, hamamın Mustafa Paşa tarafından yaptırıldığını belirtse de Veli Bey Hamamı olarak anılagelmiştir. Hamamın ve bölgenin bu isimle anılması, civarda bulunan Veli Bey'in kabri ile de bağlantılı olmalıdır.⁷⁴ Kitabede Mustafa Paşa'nın isminin yer alması ise muhtemelen burasının onun tarafından ihya edilmesiyle ilgilidir.

⁷⁰ *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, VI. Kitap, s. 147-148; Aslanapa, "a.g.m", s. 332.

⁷¹ József Molnár, *Macaristan'daki Türk Anıtları*, Ankara 1993, s. 17; Ayrıca bkz. Eyice, *a.g.mad.*, s. 351.

⁷² Veli Bey, Sokullu zamanında Hatvan sancakbeyi idi (Radowszky, "Budun'deki Türk Ilıcaları", s. 127).

⁷³ Bu makâm-ı dil-küşânın dediler târîhini/Mustafâ Paşa binasıdır binâ-yı bî-bedel (*Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, VI. Kitap, s. 149); Kitabe için bkz. Resim V.

⁷⁴ Sudar, *a.g.m.*, p.414.

Budin'i 1594 yılında ziyaret eden Aşık Mehmed de eserinde *Germâb-ı Budîm* başlığı altında şehirdeki ılıcaları kısaca tanıtmış ve Veli Bey Ilıcası hakkında bilgi vermiştir. Buna göre ılıcanın kaynağı, beş değirmeni işletecek kadar güçlü bir su akışına sahiptir. Ayrıca kaynağın civarında iki değirmenin işlemesine yetecek miktarda soğuk su kaynakları da bulunmaktadır. Ilıcanın kubbe ve havuzunun büyüklüğüne işaret edilen eserde havuz etrafındaki 16 adet hücrede bulunan kurnalardan sürekli olarak sıcak su aktığı ve suyun birçok hastalığa iyi geldiği ifade edilmektedir.⁷⁵ Evliya Çelebi ise varoş dışında, Baruthane civarına yapılan bu yapının büyük binaları ve kubbeleri ile meşhur olduğunu ifade etmektedir. Zira 8 adet kemer ve 8 köşe duvar üzerine oturtulmuş büyük bir kubbesi (çapı 11,5 m) bulunmaktadır. Baştanbaşa kiremit örtülü olan bu kubbenin ortasında sekiz köşeli ve beş ayak merdivenle inilen bir havuz olup buraya etrafındaki beyaz mermerden yapılmış aslanların ağızlarından gece gündüz saf sıcak su dolmaktadır. Yapının bir küçük havuzu daha olup suyu son derece sıcaktır. Dışarıdaki camekânı ise tahta şindire örtülü bir kubbe olup Yeşil Direkli Ilıca'nın camekânından biraz küçüktür. Evliya Çelebi, bu kaplıcanın fiziki yapısını anlatmakla kalmamış eserine bir de not düşmüştür. Geleneğe göre Budin halkı, cenazelerini yıkamak üzere bu ılıca dışındaki ılıcalardan fiçılar ile sıcak su getirirlerdi. Hatta vâkıf tarafından bu hizmet için tayin edilmiş kişiler bulunmaktaydı. Kaplıcanın suyu gayet temiz ve hoştur.⁷⁶ Evliya Çelebi ile aynı yıllarda hamamı ziyaret eden İngiliz seyyahı Brown, bunun Rudaş hamamından daha süslü ve sütun sayısının da iki kat fazla olduğunu ifade ile ortadaki büyük havuzdan başka köşe havuzlarının üzerinde de kubbeler bulunduğunu kaydetmektedir.⁷⁷ 1665 yılı ortalarında hamamın tasvirini yapan John Burbury, kaynağının çok gür olduğunu ve suyun iki baruthane ile bir mısır değirmenini çalıştırdığını, ana hamamın çok sıcak olduğundan bahisle buraya gelenlerin çok az bir ücret karşılığında yıkandıklarını ifade etmektedir.⁷⁸

⁷⁵ Âşık Mehmed, *Menâzirü'l-Avâlim (Metin)*, haz. Mahmut Ak, Ankara 2007, II, 352.

⁷⁶ *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, VI. Kitap, s. 148-149; Molnár, *a.g.e.*, s. 18.

⁷⁷ Aslanapa, "a.g.m", s. 333.

⁷⁸ Sudar, "a.g.m", p.408.

Kaplıcanın özgün durumu Avusturyalı Mimar Fischervon Erlach tarafından 1712 yılında resmedilmiştir.⁷⁹ 1860 yılında kaplıcanın bitişiğine yeni ekler yapılmış ve esas dış mimarisi görülemez hale getirilmiştir. Yapılan bütün değişikliklere rağmen kaplıcadan günümüze kalan izler, bu yapının zamanında zengin bir süslemeye sahip olduğunu gösterdiği gibi merkezi planın da binada en mükemmel şekilde uygulandığına önemli bir örnektir.⁸⁰

Sokullu Mustafa Paşa'ya ait olduğu yaygın olarak kabul edilen bir diğer ılıca da Horoz Kapısı Ilıcası/Kiraly Ilıcası'dır. Ancak bu durum *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*'nin önceki baskılarında bazı bilgilerin atlanmış olmasından kaynaklanmıştır. Evliya Çelebi'nin hamamı ziyaretinde okuduğu kitabe aslında bu ılıcayla ilgili olmayıp Veli Bey Ilıcası'na aittir. Bunun yanında kimi yazarlar tarafından bu hamam Mustafa Paşa'nın Budin'de Gönüllü (Gönüllük) Mahallesi'nde bulunan bir hamamıyla özdeşleştirilmiştir. Zira buradaki yapı surlar içinde bulunan tek hamam olup vakfiyedeki bilgilere göre Paşa tarafından inşa ettirilmiştir.⁸¹ Kimilerine göre ise Yahya Paşa oğlu Mehmed Paşa tarafından yaptırıldığı düşünülen bu ılıcanın Mustafa Paşa ile ilgisini kurabilecek sağlam bir delil bulunmamaktadır.⁸²

⁷⁹ aynı makale, p.415.

⁸⁰ Eyice, "a.g.mad", s. 352; Veli Bey Hamamı ile ilgili resimler için bkz. Resim III, IV, VI.

⁸¹ Sudar, "a.g.m", p.415.

⁸² Ilıca hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Molnár, *a.g.e*, s. 17-18; Eyice, "a.g.mad", s. 351.

TABLO VI
Vakfiyeye Göre Vakfedilen Arsa ve Çayır⁸³

<i>Akarın Türü</i>	<i>Bulunduğu Yer</i>	<i>Özellikleri</i>
Arsa	Budin haricinde	Arsa, yaklaşık olarak iki dönüm olup baruthane bendinin başından eski de-ğirmen ocağının deresiyle Tuna nehrine, oradan Tuna kıyısının Miftah Baba Bahçesi'nin son bulduğu ana caddeden bent başına kadar uzanır.
Arz-1 hâliye	Budin haricinde	Arsa, merhum Hamza Bey'in kardeşinin oğullarından satın alınmıştır.
Arz-1 hâliye	Budin haricinde	Arsa, Merhum Hamza Bey'in kardeşinin oğullarından satın alınmış olup bir tarafında daha önce satın aldığı arsa, üç tarafında ise yol bulunmaktadır. Arsanın uzunluğu 200 zira genişliği ise 120 zira olup dört adet bodrumuyla beraber vakfedilmiştir.
Çayır	Ösek kasabasına bağlı Kovik Yaniçe mezrasında	Çayırın bir tarafında Lavecik Petre'nin sınırı, diğer taraflarında ise İvan Kova'nın sınırı, ana cadde ve göl bulunmaktadır. Çayırdan tahminen 50 arabalık ot elde edilmektedir.
Çayır	Siçen Palangası yakınında	Vâkıfın mülkü olan çayırın bir tarafı Keş Beneşte, bir tarafı Şoşar Patak'tan kale sınırına varınca, bir tarafı Seknik'ten Şoşar Patak'a varıncaya kadar uzanır (Bakvama Çayırı adıyla bilinir).
Çayır	Filek Kalesi yakınındaki Şid köyü yakınlarında	Çayır, vâkıfın mülkü olup etrafı göl, tarla ve ana cadde ile çevrilidir.
Çayır	Göle kazasına bağlı Tamaş köyü yakınında	Çayır, Sib Kot adlı mevzide bulunup Osmanlı fethi öncesinde Filik Yanoş'un tasarrufunda idi. Daha sonra Mustafa Paşa'nın mülkü haline gelmiştir. Çayırdan yaklaşık 100 arabalık ot elde edilmektedir.

⁸³ BOA, *TSM.A.d.*, nr. 7000, vr.9b-10a, 16b, 14a-15a, 16a.

TABLO VII

Vakfiyeye Göre Vakfedilen Değirmenler⁸⁴

<i>Akarın Türü</i>	<i>Bulunduğu Yer</i>	<i>Özellikleri</i>
Değirmen	Budin kazasına bağlı eski Budin yakınında İşum (İşova) ?nehri üzerinde	Değirmen 2 çarklıdır.
Değirmen	Peşte kalesine tabi Yazbirin Palangası yakınındaki Zakova nehri adasında	Değirmenler 3 adet olup vâkîfın kethüdası Memi Kethüda'dan satın alınmıştır.
Değirmen	Yazbirin Palangası varoşunda Zakova nehri üzerinde	Değirmen, 3 adet çarka sahiptir.
Değirmen	Peşte? kazasına bağlı olan Köröş varoşunda	Değirmenin sınırları ahali arasında bilinmektedir.
Değirmen	İstolni-Belgrad Kalesi'ne tabi Şarviz nehri üzerinde	2 adet ve 4 çarklı olan değirmenler Fona köyü yakınında bulunmaktadır. Vâkîf tarafından Mehmed Bey b. Balı Paşa'dan satın alınmıştır.
Değirmen	Kopan kazasına tabi Kapoş nehri üzerinde	Değirmenler 2 adet ve 5 çarklı olup Sakal köyü yakınlarındadır.
Değirmen	Kopan kazasına tabi Kapoş nehri üzerinde	Değirmen, 5 çarklı olup Birgi köyü yakınlarındadır.
Değirmen	Kopan kazasına tabi Kopan nehri üzerinde	Değirmen, Peşkop Değirmenleri adıyla bilinmekte olup 3 çarklıdır.
Değirmen	Şimontorna Palangası yakınındaki Balaton nehri üzerinde ⁸⁵	Değirmenler 2 adet olup 6 çarklıdır.
Değirmen	Tolna Varoşu kazasına bağlı Göleş köyü sınırındaki Şarviz nehri üzerinde	Değirmenler, 2 adet ve toplam 8 çarklı olup, biri Baka köyünün çayırı yakınında diğeri ise Hedvik köyü yakınındadır.
Değirmen	Tolna Varoşu kazasına bağlı Serdhel köyü sınırında Şarviz nehri üzerinde	Değirmenler, 2 adet olup toplam 4 çarktan oluşmaktadır.

⁸⁴ BOA, *TSMA.d.*, nr.7000, vr.11b-16b.

⁸⁵ Bu değirmen daha önce Gergely Pesthyeny'in mülkü iken 1570 yılı kayıtlarında Mustafa Paşa'nın tasarrufunda görünmektedir (Geza David, *Osmanlı Macaristanı'nda Toplum, Ekonomi ve Yönetim 16. Yüzyılda Simontornya Sancağı*, çev. Hilmi Ortaç, İstanbul 1999, s. 11).

Değirmen	Mohaç Palangası Varoşundaki Ban köyü yakınındaki Karaş nehri üzerinde	Değirmen, 4 çarktan oluşmaktadır.
Değirmen	Peçuy kazası muzafatından Vengin köyü yakınındaki Karaş nehri üzerinde	Değirmen, 3 çarktan oluşmaktadır.
Değirmen	Nemçi kasabası yakınında	Değirmen, 2 adet olup 7 çarktan oluşmaktadır.
Değirmen	Siçen Palangası yakınında	Değirmen, vâkıfın çayırı yakınındaki Lodan adlı mevzide olup 3 çarktan oluşmaktadır.
Değirmen	Siçen kazasında İpol nehri üzerinde	Değirmen Virbe adıyla bilinmekte olup 2 çarklıdır.
Değirmen	Siçen kazasına bağlı Sinan köyü yakınındaki İpol nehri üzerinde	Değirmen, 3 çarktan oluşmaktadır.
Değirmen	Filek kazasına bağlı Şayokemre? Köyü sınırında	Değirmen, Ferenc değirmenleri adıyla bilinmekte olup 3 çarktan oluşmaktadır.
Değirmen	Hatvan Kalesi yakınındaki Zakova nehri üzerinde	Değirmen, 4 çarktan oluşmaktadır.
Değirmen	Erdel ile Solnok Sancağı sınırı arasında Köröş Petre köyünün yakınında	Değirmen, 3 çarktan oluşmaktadır.
Değirmen	Solnok kazasında Bırakova nehri üzerinde ve Tur varoşu yakınında	Değirmen, 5 çarktan oluşmaktadır.
Değirmen	Göle kazasına bağlı Tomaşek köyündeki Kerş nehri üzerinde	Değirmen, 3 çarktan oluşmaktadır.
Değirmen	Göle kazasına bağlı Bekis nahiyesinde Kerş nehri üzerinde	Değirmen, 3 çarktan oluşmaktadır.
Değirmen	Göle kazasına bağlı Bekiş varoşu yakınında	Değirmen, Kerçin Lazlo Değirmenleri adıyla bilinmekte olup 2 çarktan oluşmaktadır.
Değirmen	Göle kazasına bağlı Kerş nehri üzerinde	Değirmen, Virbe Değirmenleri adıyla bilinmekte olup 3 çarktan oluşmaktadır.
Değirmen	Göle kazasına bağlı Bekiş varoşu dâhilinde	Değirmenler 2 adet olup 8 çarklıdır. Değirmenlerle birlikte yanındaki arz-ı hâliye de vakfedilmiştir.

Mustafa Paşa'nın vakfiyesinde değirmenlerle ilgili çeşitli bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgilerden hareketle değirmenlerin sayısı, bulunduğu mevki, özellikleri ve edinme şekli hakkında detaylı bilgilere ulaşmak mümkündür. Buna göre Mustafa Paşa'nın İpoy, Zakova (Zagyva), Körös, Şarviz, Kapos, Kopan, Balaton ve Brakova nehirleri üzerinde işleyen 33 değirmeni bulunuyordu. Bu değirmenlerden bir kısmı şahıslardan satın alınmak suretiyle temin edilmiştir. Mesela Mustafa Paşa, kethüdası Memi Kethüda'dan üç adet değirmen; Mehmed Bey b. Bali Paşa'dan ise iki adet değirmen satın almıştır. Bununla birlikte değirmenlerin büyük bir kısmı hazineden iştira edilmiştir.⁸⁶ Vaktiyle Göle (Gyula) kalesinin eski başkomutanı olan Laszlo Kerecseni'ye ait olup daha sonra miriye geçen Bekeş varoşu ile Vari köyünde bulunan beş değirmen hazineden satın alınarak Mustafa Paşa'nın mülkü haline gelmiştir.⁸⁷ Ancak değirmenler, bölgede eski sahiplerinin isimleriyle veya bulunduğu yerin ismiyle anılmaya devam etmiştir. Kerçin Lazlo (Laszlo Kerecseni), Ferenc, Peşkop ve Virbe değirmenleri gibi. Değirmenlerin çark sayısı değişmektedir. Genellikle iki veya üç çarklı olmakla birlikte içlerinde dört ve beş çarklı değirmenler de bulunmaktadır.⁸⁸

Macaristan'daki değirmen sanayiinin asillik hakkına bağlı olduğu, Türk ve Macarların müşterek olarak değirmen inşa ettiği, üretimden her iki tarafa da haklarının verildiği süregelen adetlerden biriydi. Mesela bir Türk herhangi bir yerde değirmen kuracak olsa, Macar mülk sahibi kendisine düşen değirmen hakkının verdirilmesi için Budin beylerbeyine başvururdu. Benzer talep Mustafa Paşa'nın mektuplarında da dile getirilmiştir. Her iki taraf da değirmenlerinde Türk ve Macar değirmenci ustası çalıştırmıştır. Mustafa Paşa'nın değirmenlerinde de Macar değirmencilerin çalıştığı bilinmektedir.⁸⁹ Paşa, tasarrufu altında bulunan değirmenleri vakfederek çeşitli şehirlerde bulunan vakıf eserlerin giderlerine tahsis etmiştir.

⁸⁶ BOA, *TSM.A.d.*, 7000, vr.11b-16b.

⁸⁷ BOA, *TD*, nr.580, s. 215; BOA, *TD*, nr.365, s. 195 (974/1566-1567 tarihli Temeşvar Eyaleti Tahrir Defteri); Kaldy-Nagy, "a.g.m", s. 662.

⁸⁸ BOA, *TSM.A.d.*, 7000, vr.11b-16b.

⁸⁹ Takats, *a.g.e*, s. 33, 212.

TABLO VIII
Vakfiyeye Göre Vakfedilen Köy ve Mezralar⁹⁰

<i>Akarın Türü</i>	<i>Akarın Adı</i>	<i>Bulunduğu Yer</i>	<i>Özellikleri</i>
Köy	Pöşböniladen	Erdel ile Solnok Sancağı sınırı arasında	Köy, II. Selim tarafından Mustafa Paşa'ya temlik edilmiştir.
Köy	Köröş Petre	Erdel ile Solnok Sancağı sınırı arasında	Köy, II. Selim tarafından Mustafa Paşa'ya temlik edilmiştir.
Köy	Bikaç	Erdel'de Varad'a bağlı Bihad nahiyesinde	Köy, III. Murad tarafından Mustafa Paşa'ya temlik edilmiştir.
Köy	Büyük	Erdel'de Varad'a bağlı Bihad nahiyesinde	Köy, III. Murad tarafından Mustafa Paşa'ya temlik edilmiştir.
Mezra	Solnok kazasında	-
Mezra	Monöstor Seget	Solnok kazasında	-

Tabloda görüldüğü üzere Mustafa Paşa'nın mülkiyetinde dört köy ile iki mezra bulunuyordu. Köylerden ikisi Erdel ile Solnok sancağı arasında diğer ikisi ise Erdel'de Varad'a bağlı Bihar nahiyesinde idi. Bunlardan Püspökladany ve Köröşpeterd köyleri II. Selim tarafından kendisine temlik edilmiştir. Solnok sancağında bulunan bu iki köyle ilgili tahrir defterlerinde bazı kayıtlar bulunmaktadır. Buna göre 1580 tarihli tahrir defterinde köyler Mustafa Paşa'nın vakfı olarak kaydedilmiştir. Adı geçen zamanda Püspökladany köyünün yüz yirmi sekiz hanesi mevcut olup yıllık geliri 3.280 akçe idi. Köröşpeterd köyü ise yirmi sekiz haneli bir köy olup sakinleri yılda 1.000 akçe vergi ödüyordu. Bu iki köyün toplam geliri 4.280 akçe tutarında idi ve bu meblağ Mustafa Paşa'nın Budin'de inşa ettirdiği medresenin giderlerine tahsis edilmişti. Ancak bu gelir, müderrisin maaşını ödemekten bile çok uzaktı.⁹¹

Paşa'nın mülkiyetinde olan diğer iki köy ise Büyük Ardavan/Pak Radvan (Nagyradvany) ve Bikaç köyleri idi. Bu köyler Erdel hükümdarı olan İstvan Bathori tarafından 15 Zilhicce 985/23 Şubat 1578 tarihinde kendisine

⁹⁰ BOA, *T SMA.d.*, nr.7000, vr.15b-16a.

⁹¹ Kaldy-Nagy, "a.g.m", s. 661.

bağışlanmıştır.⁹² Bununla birlikte köylerin Mustafa Paşa'nın mülkiyetine geçebilmesi için III. Murad tarafından onaylanması gerekiyordu. Nitekim III. Murad'ın evâil-i Muharrem 986/10-19 Mart 1578 tarihli mülknamesi ile köyler, resmi olarak Paşa'nın tasarrufuna girmiştir.⁹³ Göle (Gyula) sancağında bulunan köyler 1579 yılına ait tahrir defterinde Mustafa Paşa'nın vakfı olarak kaydedilmiştir. Defterdeki kayıtlara göre Nagyradvany köyünde 37 hane ve 32 mücerred, Bikaç Köyü'nde ise otuz dokuz hane ve altmış bir mücerred bulunuyordu.⁹⁴ Köylerin toplam geliri olan 10.170 akçe ise Mustafa Paşa'nın Peşte'de inşa ettirdiği medresenin masraflarını karşılamak için ayrılmıştır. Bu tahsis, Budin'deki medresenin gelirlerinde olduğu gibi yetersizdi. Zira Peşte medresesinin yıllık gideri 25.550 akçeyi buluyordu. Mustafa Paşa vakfiyesinde medreselerin masraflarını karşılamak üzere diğer vakıf akarlarının gelirlerinin buraya aktarılmasını şart koşmuştur.⁹⁵

TABLO IX
Vakfiyeye Göre Vakfedilen Dalyanlar⁹⁶

<i>Akarın Türü</i>	<i>Bulunduğu Yer</i>	<i>Özellikleri</i>
Dalyan	Solnok kazasında Kerş nehri üzerinde	Birden fazla olan dalyanlar sayd-gâh olarak ifade edilmiştir.

Mustafa Paşa'nın yukarıda ifade edildiği üzere çok sayıdaki gayrimenkulünün yanında vakfettiği menkul malı da bulunmaktadır. Vakfiyesindeki bilgilere göre vakfettiği meblağın tutarı 3.970 kuruştur.⁹⁷ Bütün bu menkul

⁹² Mülknamedeki kayda göre İstvan Bathori, Mustafa Paşa'dan bahsederken "...dostumuz ve yarar komşumuz.." ifadesini kullanmıştır (BOA, TD, nr.580, s. 217); Erdel prensi, köyleri Mustafa Paşa'ya bağışlarken gelecekte bazı beklentilerine karşılık bulacağını düşünmekteydi. Zira Prens, Macaristan'da Osmanlılar tarafından ele geçirilmiş bazı köy ve kasabaların kendisine iade edileceği beklentisindeydi. Bu düşüncelerle iki köyü peşin olarak vermişti. Mustafa Paşa'nın beklentilere cevap vermesi durumunda üç köy daha verilecekti. Ancak durumda herhangi bir değişiklik olmaması Erdel prensini hayal kırıklığına uğratmıştır (David, "a.g.m", s. 146).

⁹³ Mülknamenin sureti için bkz. BOA, TD, nr.580, s. 217-218.

⁹⁴ BOA, TD, nr.580, s. 215-217; Kaldy-Nagy, "a.g.m", s. 661.

⁹⁵ Kaldy-Nagy, *a.g.m*, s. 661-662.

⁹⁶ BOA, *TSM.A.d.*, nr.7000, vr.16a.

⁹⁷ BOA, *TSM.A.d.*, 7000, vr.16b.

ve gayrimenkulü vakfeden Mustafa Paşa, nüfusunun büyük çoğunluğu gayrimüslim olan bir bölgede yerli halkın, tüccarın ve yolcuların ihtiyaçlarının karşılamasında önemli bir rol oynamıştır.

III. Vakıf Gelirlerin İşletilmesiyle İlgili Şartlar

Mustafa Paşa, vakfiyesinde vakıf akarın işletilmesiyle ilgili bazı şartlara yer vermiştir. Vâkıf, gerek dükkânların gerekse müsakkafatın *icâre-i sahiha* ile icara verilmesini şart koştuğu gibi akar, müsakkafat, köy ve mezralardan elde edilen gelirler ile menkul gelirlerin vakıf eserler ile personeli için sarf edilmesini talep etmiştir.⁹⁸ Bu şartlar çerçevesinde vakfın idareci ve hizmetlilerinin sayısı, yevmiyeleri ve görev tanımları aşağıda yer alan tablolarda gösterilmiştir.

IV. Vakfiyeye Göre Vakfın Kadrosu⁹⁹

TABLO X: Vakfın İdareci Kadrosu

<i>Görevliler</i>	<i>Görevli Sayısı</i>	<i>Yevmiye (akçe)</i>	<i>Görevi</i>
Nazır	1	15	
Mütevelli	1	1 kuruş	
Kâtip	1	10	
Cabi	1	7	Budin, Peşte ve tevabiinde olan vakıf gelirlerinin tahsil edilmesi.
Cabi	1	6	Şimontorna'daki vakıf gelirlerinin tahsil edilmesi.
Cabi	1	6	Göle'deki vakıf gelirlerinin tahsil edilmesi.
Meremmetçi	1	10	Vakıf akarların tamir ve bakımı.

⁹⁸ BOA, *TSM.A.d.*, 7000, vr.17b-18a.

⁹⁹ BOA, *TSM.A.d.*, 7000, vr.18a-22b.

TABLO XI:
Vakfın Çeşitli Yerlerdeki Hizmetli Kadrosu

<i>Budin'deki Medrese ve Cami Görevlileri</i>		
<i>Görevliler</i>	<i>Görevli Sayısı</i>	<i>Yevmiye (akçe)</i>
Müdris ¹⁰⁰	1	50
Talebe (danişmend) ¹⁰¹	11	5 (penz akçesi)+2
Bevvab	1	5 (penz akçesi)
Hatip	1	10
İmam	1	8
Müezzin	2	6
Muarrif	1	2
Kayyım	2	6
Devrhan (biri sermahfil)	4	? (Sermahfil 3 akçe)
Cüzhan (biri sermahfil, biri noktacı) ¹⁰²	30	3 (Sermahfil ve noktacı 4 akçe)
Tesbihhan (biri şeyhü'l-müsebbihin)	11	2 (Şeyh olan 3 akçe)

<i>Budin'de İbrahim Çavuş Binası olup Vâkıfın İhya Ettiği Cami ve Muallimhâne Görevlileri</i>		
<i>Görevliler</i>	<i>Görevli Sayısı</i>	<i>Yevmiye (akçe)</i>
Hatip	1	8
İmam	1	7
Müezzin	2	6
Kayyum	1	5
Muarrif	1	2
Devrhan (biri sermahfil)	4	2 (sermahfil 3 akçe)
Dua okuyucu ¹⁰³	10	3
Muallim	1	5
Muallim Halifesi	1	2

¹⁰⁰ Budin'deki medresede ders verecektir.

¹⁰¹ Medresede ilimle meşgul olmalarının yanı sıra her gün dershanede toplanarak vâkıf hayatta olduğu sürece Fetih suresini okumaları (bu hizmete karşılık günlük iki akçe ücret ödenmesi), vefatı halinde ise yüz adet Fatıha ve İhlas surelerini okuyarak sevabını ruhuna bağışlamaları, kendisini hayır dua ile anmaları ve Hz. Muhammed'e yüz adet salavat-ı şerife getirmeleri şart koşulmuştur.

¹⁰² Cüzhanların her birinin günde birer cüz Kuran-ı Kerim okumaları şart koşulmuştur.

¹⁰³ Sabah namazından sonra toplanan bu kişilerin yüz adet Fatıha, yüz adet İhlas suresini okuyarak ve salavat getirerek Hz. Muhammed'in ruhuna bağışlamaları ve vâkıfı hayır dua ile anmaları şart koşulmuştur.

<i>Peşte Kalesi Dahilindeki Medrese ve Cami Görevlileri</i>		
<i>Görevliler</i>	<i>Görevli Sayısı</i>	<i>Yevmiye (akçe)</i>
Müderris	1	30
Talebe	7	5
Bevvâb	1	5
Hatip	1	10
İmam	1	8
Müezzin	2	6
Muarrif	1	2
Devrhan (biri sermahfil)	7	2 (sermahfil 3 akçe)
Kayyum	2	6
Cüzhan (biri noktacı) ¹⁰⁴	30	3 (noktacı 4 akçe)
Müsebbih (biri şeyh)	10	2 (şeyh 3 akçe)

<i>Peşte'de? Kardeşinin Oğlu Merhum Hasan Bey İçin İnşa Ettirilen Mescidin Görevlileri</i>		
<i>Görevliler</i>	<i>Görevli Sayısı</i>	<i>Yevmiye (akçe)</i>
İmam	1	8
Müezzin	1	5
Kayyum	1	2,5

<i>İstolni-Belgrad Kalesi Dâhilindeki Caminin Görevlileri</i>		
<i>Görevliler</i>	<i>Görevli Sayısı</i>	<i>Yevmiye (akçe)</i>
Hatip	1	7
İmam	1	5
Müezzin	2	5
Muarrif	1	1
Devrhan (biri sermahfil)	3	1 (sermahfil 2 akçe)
Kayyum	1	5

<i>Gülbaba Zaviyesi Semtindeki Mahalle Mescidinin Görevlileri</i>		
<i>Görevliler</i>	<i>Görevli sayısı</i>	<i>Yevmiye (akçe)</i>
İmam ve müezzin	1	10
Kayyum	1	2

¹⁰⁴ Cüzhanların her biri günde birer cüz okuyarak Kuran-ı Kerim'i hatmedeceklerdir.

<i>Orta Ilıca Yakınındaki Mahalle Mescidinin Görevlileri</i>		
<i>Görevliler</i>	<i>Görevli Sayısı</i>	<i>Yevmiye (akçe)</i>
İmam ve kayyum	1	10
Müezzin	1	5

<i>Hindî Baba Zaviyesi Yakınındaki Mahalle Mescidinin Görevlileri</i>		
<i>Görevliler</i>	<i>Görevli Sayısı</i>	<i>Yevmiye (akçe)</i>
İmam	1	6
Müezzin	1	4
Kayyum	1	2

<i>Filek'teki Mescidin Görevlileri</i>		
<i>Görevliler</i>	<i>Görevli Sayısı</i>	<i>Yevmiye (akçe)</i>
İmam	1	6
Müezzin	1	5
Kayyum	1	2

<i>Nemçi Kasabası'ndaki Mescidin Görevlileri</i>		
<i>Görevliler</i>	<i>Görevli Sayısı</i>	<i>Yevmiye (akçe)</i>
İmam	1	6
Müezzin	1	5
Kayyum	1	3

<i>Kodvar'daki Mescidin Görevlileri</i>		
<i>Görevliler</i>	<i>Görevli Sayısı</i>	<i>Yevmiye (akçe)</i>
İmam	1	?
Müezzin ve kayyum	1	5

<i>Budin'de..... Görevli</i>		
<i>Görevliler</i>	<i>Görevli Sayısı</i>	<i>Yevmiye (akçe)</i>
En'am-han ¹⁰⁵	1	3

<i>Ösek'teki Mescidin Görevlileri</i>		
<i>Görevliler</i>	<i>Görevli Sayısı</i>	<i>Yevmiye (akçe)</i>
İmam	1	6
Müezzin	1	5
Kayyum	1	3

¹⁰⁵ Her gün En'am Suresi'ni okuyarak vâkıfın ruhuna hediye edecektir.

Vâkîf, Budin'de inşa ettirdiği medresede görev yapan personelin maaşları için II. Selim tarafından kendisine temlik edilmiş olan köyleri tahsis ettiği gibi, Peşte'deki medresenin personel giderleri için de III. Murad tarafından kendisine temlik ve ihsan edilen köylerin gelirlerinden istifade etmiştir. Ancak *mürur-ı eyyâm ve kürûr-ı a'vâm* yani uzun zaman geçmesi sebebiyle köylerin gelirlerinde bir azalma meydana gelmesi durumunda vakfa ait diğer gelir kaynaklarının her iki medrese personeli için de kullanılmasını şart koşmuştur. Ayrıca kardeşinin oğlu Merhum Hasan Bey için vasiyeti gereğince Peşte'de bir mescit inşa ettiren vâkîf, buranın masraflarını vakıf gelirlerinden karşılamıştır. Vâkîf, inşa veya ihya ettiği cami ve mescitlerin aydınlatma ve yer döşemeleri için yeterli miktarda mum ve hasır tahsis ettiğinden bahisle malzemelerin zamanında tedarik edilmesini talep etmiştir. Ayrıca Budin'deki medresesine bitişik olarak inşa edilen musluk ile saka kırbaları için buzhanede ihtiyacı karşılayacak kadar buz tedarik edilmesini, sakalara buz verilmesini, susayanlar ve Hz. Muhammed'in ruhu için sakalık edenlere günlük beş akçe verilmesini ve masrafların vakıf gelirlerinden karşılanmasını şart koşmuştur. Vâkîf, Budin şehrinde gönüllülerden oluşan askerlerin her gün üç bölük halinde nöbet tutarak buradaki Müslümanların düşmandan korunmasına hizmet ettikleri için işlerini karşılamış ve kendilerine günlük bir kuruş yiyecek parası verilmesini istemiştir. Vâkîf vakıfla ilgili her türlü değişikliğin kendi elinde olduğunu ve gerekirse değiştirebileceğini şart koşmuştur. Vâkîfin üzerinde hassasiyetle durduğu noktalardan biri de mütevellinin, Budin kadısıyla beraber yılda bir kere, inşa ettirdiği camide toplanarak vakfın gelir ve gider hesaplarını Müslümanların huzurunda görmesi talebidir. Kadıya, bu hizmeti karşılığında bağdadî kutni verilmesini şart koşmuştur. Medresenin müderrisleri, vakfa nazır olarak tayin edilmiş ve hesaplar açısından mütevelliyi teftiş etmekle görevlendirilmiştir. Dolayısıyla nezaret görevleri karşılığında müderrislerin oturdukları evlerden kira alınmayacağı vurgulanmıştır. Bunun yanında Budin'deki medreselerde hala müderrislik yapan kişilerin hayatta oldukları sürece görevlerine devam etmeleri, değiştirmek gerektiğinde Budin müftüleri vasıtasıyla bu işin yapılmasını şart koşmuştur.¹⁰⁶

¹⁰⁶ BOA, *TSM.A.d.*, 7000, vr.19b-20a, 21a-22a.

SONUÇ

Sokullu Mustafa Paşa, iyi bir devlet adamı ve siyasetçi olmasının yanında insani özellikleriyle dikkat çeken bir şahsiyetti. Dini hoşgörüsü, tüccarı himaye etmesi, halkının menfaatlerini sonuna kadar savunması, barışsever tavrı Macarlar arasında da büyük bir sempati yaratmıştır. Ayrıca cömert ve hayırsever bir kişi olup bu yönünü inşa ettirmiş olduğu yüzlerce eserde göstermiştir. Kendinden önceki Budin beylerbeyleri de Budin’de çeşitli vakıf eserler inşa etmekle birlikte bunlar sınırlı kalmıştır. Mustafa Paşa, Budin’i gerçek anlamda imar eden ilk beylerbeyi olarak tanınmaktadır. İmar faaliyetleri sadece vakıf eserleriyle bağlantılı olmayıp baruthanenin yapımı, Budin ile Peşte’yi birbirine bağlayan köprünün inşası ve kale surlarının tamiri gibi pek çok alanı ilgilendiriyordu.

Mustafa Paşa’nın Budin merkezli olarak kurduğu vakıflar sayesinde şehir, İslamî bir karakter kazanmaya başlamıştır. Dini, sosyal, ticari ve kültürel müesseseler, bir sınır bölgesi olan Budin’de Osmanlı kimliğinin daha iyi tanınmasına vesile olmuştur. Zira Macaristan’ın çeşitli şehirlerinde iki medrese, beş cami, yedi mescit, bir tekke ve iki muallimhane inşa ettirmiş ve bu eserler için yüzlerce gayrimenkul bağışlamıştır. Çarpıcı bir örnek olması açısından inşa ettirdiği veya satın aldığı hamam ve kaplıcaların sayısı on dokuz, dükkânların ise yüz yetmişten fazladır. Bu vakıf akarlar bölgenin imarında ve halkın refahında büyük bir rol oynamıştır. Aynı zamanda vakıfta istihdam ettiği personel yoluyla yüz seksenden fazla kişiye de iş imkânı yaratmıştır. Onun 1578 yılında idam edildiği zamana kadar hayır işlerine devam ettiği görülmektedir. Servetinin önemli bir kısmını vakıf eserler ve akarları için harcamasına rağmen öldürüldüğünde mirası büyük bir yekûn tutuyordu. Hatta müsadere edilen mallarının doksan deve yükü tuttuğu ve İstanbul’a gönderildiği bazı kaynaklarda ifade edilmektedir.¹⁰⁷

Macaristan’daki diğer vakıf eserlerinde olduğu gibi Mustafa Paşa’nın vakfettiği eserlerden günümüze intikal edenlerin sayısı son derece azdır. Hatta onun idam edildikten sonra defnedildiği türbeden de hiçbir iz kalmamıştır. Günümüze intikal eden vakıf eserlerinden sadece ikisi bilinmektedir. Bunlar da kaplıca olup biri Rudaş diğeri Czarlar Ilıcası olarak tanınmaktadır. Her iki kaplıca Mustafa Paşa’nın yadigârı olarak Macar halkına hizmet vermeye devam etmektedir.

¹⁰⁷ Nejat Göyünç, “Salomon Schweigger ve Seyahat-nâmesi”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XIII/17-18, s. 132.

KAYNAKÇA

I- Arşiv Kaynakları

a. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul.

Tahrir Defteri (TD), nr.365, 539, 566, 580.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri (TSMA.d), nr.7000 (Vakfiyenin aslı Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde olup burada fotokopisi bulunmaktadır).

II- Araştırma ve İnceleme Eserler

AGOSTON, Gabor, "Budin'de Osmanlı Medreseleri ve Müderrisleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S:58 (Şubat 1989), 141-150.

ALTAYLI, Yasemin, "Macarca Mektuplarıyla Budin Beylerbeyi Sokullu Mustafa Paşa (1566-1578)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 49/2 (2009), 157-171.

ASLANAPA, Oktay, "Macaristan'da Türk Âbideleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, I/2 (1950), 325-345.

Âşık Mehmed, *Menâzırı'l-Avâlim (Metin)*, haz. Mahmut Ak, II, Ankara 2007.

BİLGE, Sadık Müfit Bilge, "Macaristan'da Osmanlı Hâkimiyetinin ve İdarî Teşkilatın Kuruluşu ve Gelişmesi", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, XI (2000) 33-81.

———, "Osmanlı Macaristanı'nda Ulaşım Sistemi", http://www.academia.edu/1049379/Osmanli%C4%B1_Macaristan%C4%B1_nda_Ula%C5%9F%C4%B1m_Sistemi, erişim: 28 Aralık 2015.

ÇALDAK, Süleyman, *Nergisi ve Nihâlistan'ı (İnceleme-Metin)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış doktora tezi, Malatya 1997.

DAKÍC Uroç, *The Sokullu Family Clan and The Politics of Vizierial Households in the Second Half of the Sixteenth Century*, Central European University, MA Thesis, Budapest 2012.

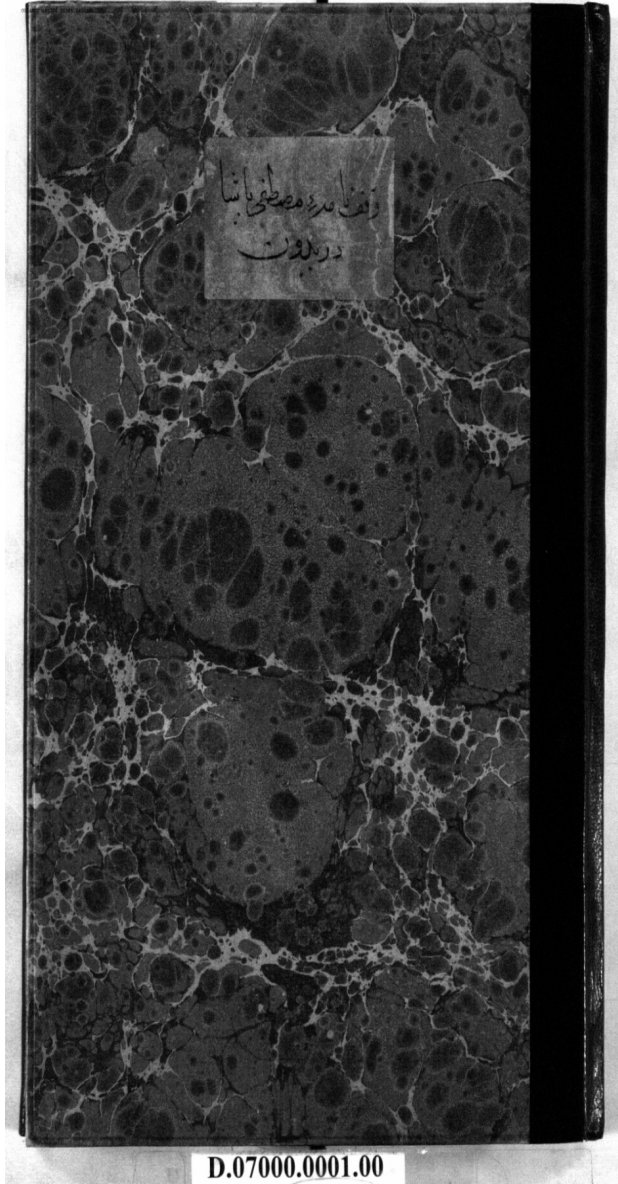
DAVİD, Geza, *Osmanlı Macaristan'ında Toplum, Ekonomi ve Yönetim 16. Yüzyılda Simontornya Sancağı*, çev. Hilmi Ortaç, İstanbul 1999.

———, "Osmanlı Macaristan'ında Bazı Vakıflar", *Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Uluslararası Sempozyumu*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları-107, Ankara 2012, s.143-148.

DEMİREĞEN, Ahmet Kerim, *Kanuni Sultan Süleyman'ın Sigetvar Seferi (Hazırlıklar ve Fetih)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Konya 2006.

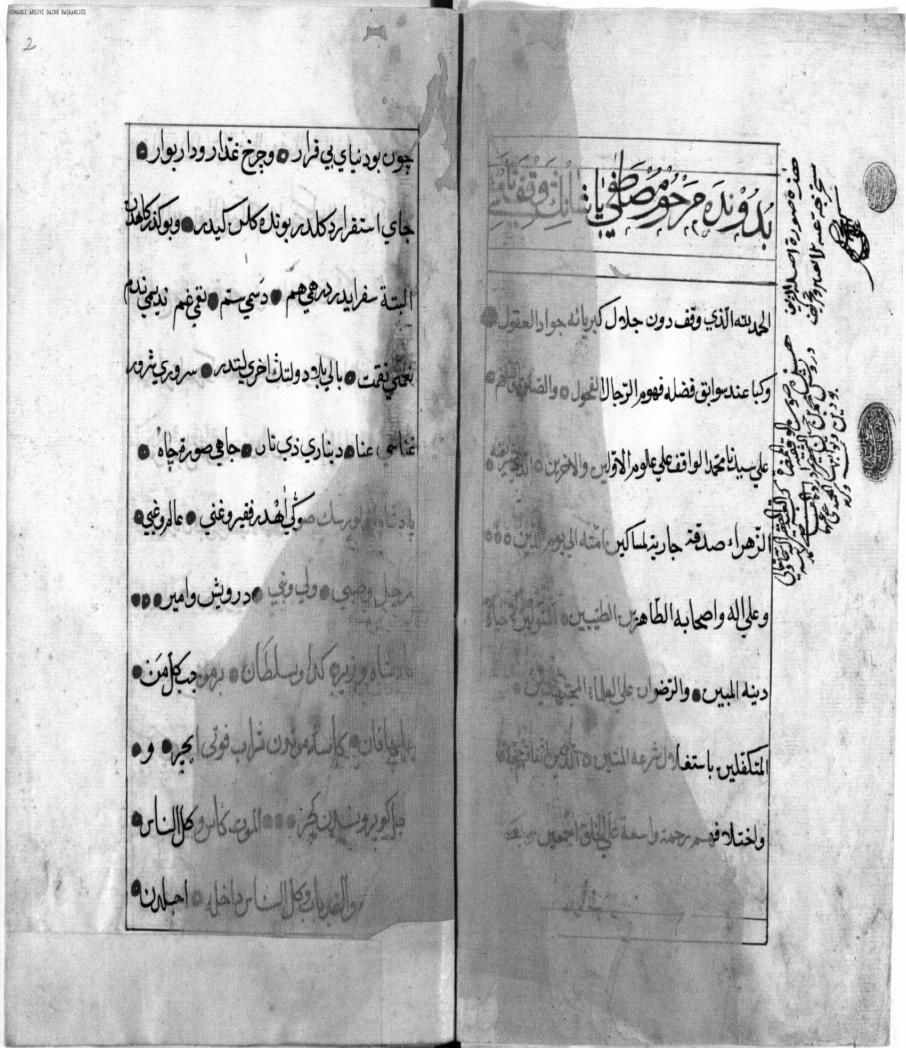
- ERDOĞAN, Emine, “16. Yüzyıl Ortalarında Avrupa’da Mezhep Mücadeleleri ve Osmanlılar”, *Dinî Araştırmalar*, II/5 (Eylül-Aralık 1999), 317-330.
- Evlîyâ Çelebi b. Dervîş Mehmed Zillî, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi* haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), VI. Kitap, İstanbul 2002.
- EYİCE, Semavi, “Budın’de Türk Eserleri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, İstanbul 1992, VI, 348-352.
- GENÇ, Nevin, *XVI. Yüzyıl Sofya Mufassal Tahrir Defteri’nde Sofya Kazası*, Eskişehir 1988.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyib, “Türk İdaresinde Budin”, *Atatürk Konferansları V, 1971-1972*, Ankara 1975, s.163-178.
- , M. Tayyib, “Kara Üveys Paşa’nın Budin Beylerbeyliği (1578-1580)”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, II/3-4 (1952), 17-34.
- GÖYÜNÇ, Nejat, “Salomon Schweigger ve Seyahat-nâmesi”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XIII/17-18 (1962-1963), 119-140.
- KALDY-NAGY, Gyula, “Budın Beylerbeyi Mustafa Paşa (1566-1578)”, *Bulleten*, LIV/210 (Ağustos 1990), 649-663.
- KÜÇÜKKÖMÜRCÜ, Burcu, *Geleneksel Türk Osmanlı Çarşı Yapıları ve Günümüzdeki Alışveriş Merkezleri Üzerine Bir İnceleme*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul 2005.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, yay. haz. Nuri Akbayar, Seyit Ali Kahraman, IV, İstanbul 1996.
- MOLNÁR, József, *Macaristan’daki Türk Anıtları*, Ankara 1993.
- Nevîzade Atâî, *Zeyl-i Şakâik*, İstanbul 1268.
- ÖZGÜVEN, Burcu, *Osmanlı Macaristan’ında Kentler, Kaleler*, İstanbul 2001.
- PAZAN, İbrahim, *Nahîfî’nin Cevâhirü’l-Menâkıb’ı (Gencîne-i Ahlâk) (Tahlil ve Metin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul 2013.
- Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevî Tarihi*, haz. Bekir Sıtkı Baykal, II, Ankara 1999.
- RADOWSZKY, Arpad, “Budın’deki Türk Ilıcaları”, (<http://www.slideshare.net/corvinusg/budindeki-trk-ilcalar>), erişim: 28 Aralık 2015.
- Sâî Mustafa Çelebi, *Yapılar Kitabı Tezkiretü’l-Bünyan ve Tezkiretü’l-Ebniye (Mimar Sinan’ın Anıları)*, İstanbul 2002.
- SUDAR, Balazs, “Baths in Ottoman Hungary”, *Acta Orientalia*, 57/4 (2004), p.391-437.
- TAKATS, Sandor, *Macaristan Türk Âleminden Çizgiler*, çev. Sadrettin Karatay, İstanbul 1992.

EK I
Sokullu Mustafa Paşa Vakfiyesi'nin Kapağı
(Vakıfname-i Mustafa Paşa der-Budin)

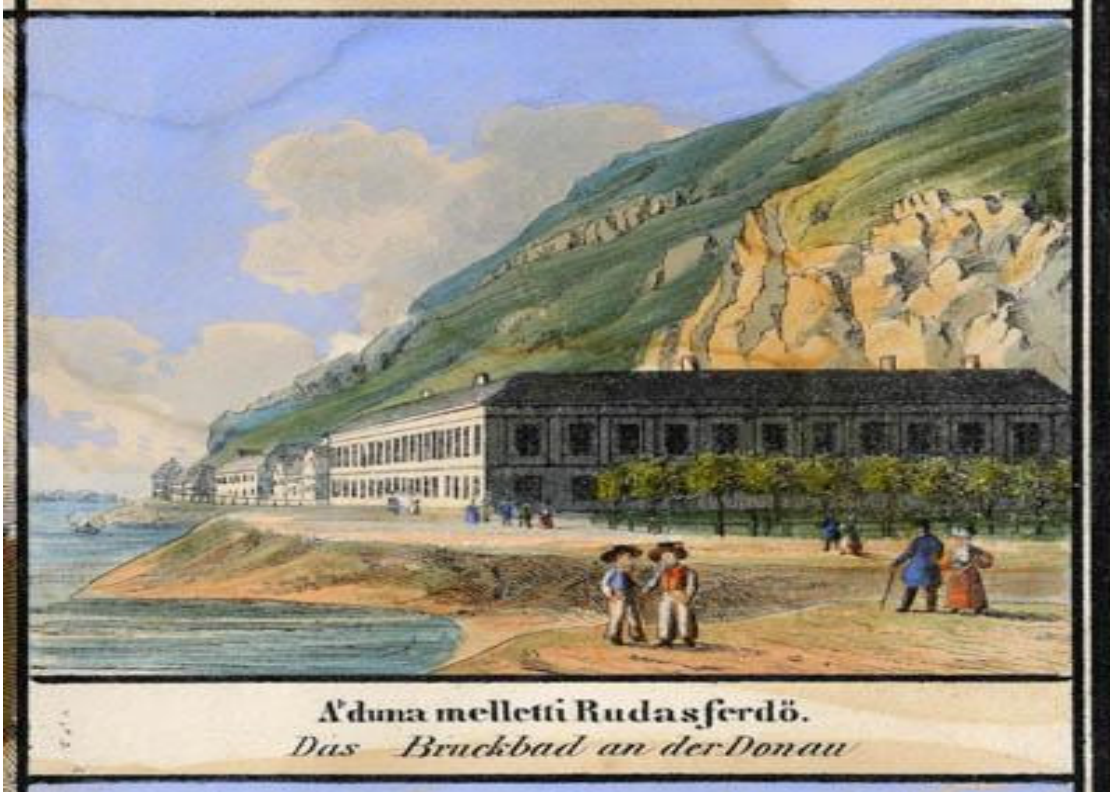

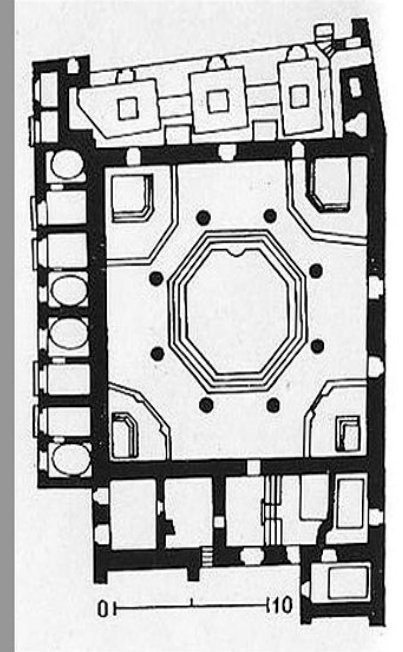
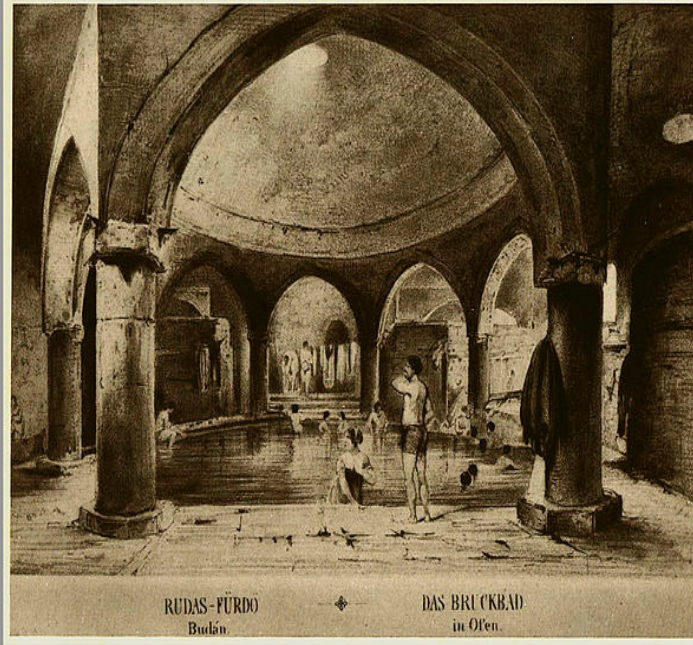
EK II

Sokullu Mustafa Paşa Vakfiyesi'nin İlk Varakları

EK III: Sokullu Mustafa Paşa Hamamı'na Ait Bir Gravür

EK IV: Sokullu Mustafa Paşa Hamamı (İç Görünüş ve Krokisi)

RESİM I

Budapeşte’de Sokullu Mustafa Paşa Hamamı (Büyük Kubbeli Havuz)

RESİM II

Budapeşte’de Sokullu Mustafa Paşa Hamamı (Bugünkü Rudaş Kaplıcası)

RESİM III: Budapeşte’de Sokullu Mustafa Paşa’ya Atfedilen Veli Bey Hamamı (Czasar Fürdo)

RESİM IV: Veli Bey Hamamı (Eski ve Yeni Yapılar Bir arada)

RESİM V: Veli Bey Hamamı'nda Bulunan Kitabe

RESİM VI: Veli Bey Hamamı (İç Mekân)

“THE CHARITIES OF MUSTAFA PASHA OF SOKOLOVICH, THE GOVERNOR OF BUDIN, IN
HUNGARY”

Abstract

The Mustafa Pasha of Sokolovich, the son of the uncle of Mehmed Pasha of Sokolovich, apart being a capable statesman and politician, he was known to be an upright, tolerant, generous and a beneficent figure, which acquired him a good reputation and caused him to be called Grand Mustafa in Budin, among the Hungarians, in particular. In his native country of Bosnia, in the first place, he had different charities (waqfs) founded in various cities such as Budin, Peşte, Kodvar, Ösek, Nemçi, İstolni-Belgrad and Filek, which were all financed by his hundreds of real estates. Thanks to his waqfiyye, one can get detailed information on the number these works of waqf and the personnel employed therein.

It is obvious that the majority of these works are to be located in Budin. The sources imply that he is rightfully the real first governor of Budin to reconstruct the city entirely. But losing the support of his principal promoter and protector Mehmed Pasha of Sokolovich, things have changed quickly, and he was found guilty of a fire in the city, accompanied by other accusations charged against him, which resulted in his execution in 1578. His works of waqf, those of the Spa baths of Rudas and Czarar, are still in use in Budapest.

Keywords

Ottoman, Hungary, Budin, Mustafa Pasha of Sokolovich, Waqf.

GERTRUDE L. BELL'İN OSMANLI COĞRAFYASINDAKİ FAALİYETLERİ VE İRAK KRALLIĞI'NIN KURULMASINDAKİ ROLÜ*

*Davut HUT***

ÖZET

İngiltere'nin Ortadoğu politikasında ve Irak Krallığı'nın kurulmasında, İngiliz kadın casus Gertrude L. Bell'in rolü ve faaliyetleri oldukça önemlidir. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, İngiltere, Fransa ve Almanya arasında bölgede yaşanan rekabet XX. yüzyılın başlarında yoğunlaşmıştır. Bu süreçte, II. Abdülhamid, sömürgeci devletlerin bölgede rahat hareket etmelerini ve Irak petrollerine sahip olmalarını uzun süre engellemiştir. I. Dünya Savaşı sonunda İngiltere, Irak'ı ve petrol bölgelerini işgal ederek nihai hedefine ulaşmıştır. Irak'ta işgal ve manda idaresi kuran ve bölgede hâkimiyetini güçlendiren İngiltere Irak Krallığı'nı kurmuş (1921) ve Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal'a taç giydirmiştir. İngiliz istihbaratı tarafından Ortadoğu ve Şark dilleri alanlarında eğitilen Gertrude L. Bell, bu süreçte çok önemli bir rol oynamadı. Bayan Bell, savaş öncesinde de Osmanlı Arap vilayetlerine arkeolojik araştırma, keşif ve inceleme seyahatleri yapmıştı. Bu sayede Arap coğrafyasını, aşiretlerini, dilini ve kültürünü çok iyi bilmekteydi. Nitekim sahip olduğu geniş bilgi ve tecrübeyi İngiliz işgali döneminde de kullanmıştır. Makalede, Irak'ın işgali süreci ve Bell'in bu süreçteki kilit rolü ele alınmıştır. Bu çalışmanın kaynaklarını, Gertrude Bell'in kendi mektupları, anıları, İngiliz ve Osmanlı arşiv belgeleri ile konuyla ilgili literatür oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Osmanlı Arap vilayetleri, Gertrude L. Bell, İngiltere, Irak Krallığı, Kral I. Faysal.

* Makalenin geliş tarihi: 22.08.2016 / Kabul tarihi: 08.09.2016.

100. Yılında Birinci Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu (Antalya, 12-15 Kasım 2014)'nda sunulan ancak yayımlanmayan bu makale gözden geçirilerek genişletilmiştir.

** Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
davuthut@marmara.edu.tr

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu, yaklaşık bir asır önce meydana gelen ve tesirleri halen yaşanmakta olan I. Dünya Savaşı sonunda tasfiye edilmiştir. Bu makalemizde, Osmanlı Arap coğrafyasındaki casusluk faaliyetlerini ve savaş sonunda Irak Krallığı adıyla tarihte olmayan bir devletin kurulma sürecini, İngiliz siyaseti ve Gertrude Margaret Lowthian Bell merkezli olarak ortaya koymaya çalışacağız.

Geçmişte yaşamış önemli casusların faaliyetleri ve çalışma alanları, daima ilgi çeken bir konu olmuştur. Sahip olduğu nitelikler ve gösterdiği faaliyetler açısından bakıldığında, makalemizin konusunu oluşturan İngiliz kadın casus Gertrude L. Bell'in de incelenmeye değer bir şahsiyet olduğu görülür. Osmanlı Arap/Irak vilayetlerinin sosyo-ekonomik yapıları konusunda ve dahası geleceğinin belirlenmesinde çağdaşı “Arabistanlı Lawrence”dan daha etkili bir ajan olmasına¹ ve kendisi hakkında geniş bir yabancı literatür de oluşmasına rağmen, Türkiye’de yapılmış bilimsel çalışmalar oldukça sınırlıdır.² Irak’ın şekillenmesinde önemli rol oynayan Gertrude Bell’in faaliyetlerinin anlaşılmasına bir katkı olması amacıyla hazırlanan bu çalışmanın ana kaynaklarını, Osmanlı-İngiliz arşiv belgeleriyle Bell’in mektupları, anıları ve eserleri oluşturmaktadır.

¹ Orhan Koloğlu, *Lawrence Efsanesi*, İstanbul 2016, s.48, 120-121.

² Gertrude Bell hakkında Türkiye’de yapılan çalışmalardan bazıları şunlardır: Semavi Eyice, “Anadolu Arkeoloji Tarihinden Portreler: 1-Gertrude Bell”, *Arkeoloji ve Sanat*, I/2 (İstanbul 1978), 7-10; aynı müellif, “Bell, Gertrude Lowthian”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, V, s.422-423; Rasim Ünlü, “Irak Devleti’nin Kurulmasını Organize Eden Kadın: Gertrude Bell”, *On Birinci Askeri Tarih Sempozyumu Bildirileri I (XVIII. Yüzyıldan Günümüze Orta Doğu’daki Gelişmelerin Türkiye’nin Güvenliğine Etkileri 4-5 Nisan 2007-İstanbul)*, Ankara 2007, s.193-208; Mehmet İpçioğlu, “Gertrude Bell’in Anılarında Konya”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XXI (2009), s.249-253; Emir Turam, “Gertrude Bell”, *Kutsal Topraklarda Casuslar Savaşı*, İstanbul 1995, s.105-152; Mustafa Celalettin Hocaoğlu, “Gertrude Bell’in 1907 Yılı Batı Anadolu Seyahati (İzmir’den Isparta’ya)”, *SDÜ-FEF Sosyal Bilimler Dergisi*, XXIX (Ağustos 2013), s.55-72; aynı müellif, “Gertrude Bell’in Anılarında Sultan II. Abdülhamid, 31 Mart Olayı ve Anadolu’ya Yansımaları (1909)”, *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu (20-21 Şubat 2014, Selanik) Bildiriler*, Ankara 2014, I, s.137-170. Ayrıca Mustafa Celalettin Hocaoğlu, Gertrude Bell’i biyografik açıdan konu alan bir doktora çalışması yürütmektedir.

Bağdat, Basra ve Musul'dan oluşan Osmanlı Irak vilayetleri, fetihlerinden İngiliz işgaline kadarki yaklaşık dört yüzyıl (1535-1918) boyunca Osmanlı yönetiminde kalmıştır. Bu vilayetler, Arap, Kürt ve Türkmen gibi nüfusun yaklaşık % 90'ını oluşturan Sünni ve Şii Müslüman unsurların yanı sıra Keldani, Asuri ve Süryani gibi kadim Hristiyan topluluklar ile Yahudiler ve ayrıca Yezidiler gibi heterodoks gruplardan meydana gelen karmaşık bir nüfus, din ve mezhep yapısına sahipti. Zengin kaynakları, iktisadi ve coğrafi konumları sebebiyle İngilizler, daha XVII. yüzyıldan itibaren Basra ve Bağdat gibi ticari merkezler üzerinden bölgeyle ilgilenmeye başlamışlardı. Bu bölgeler ve genel olarak Basra Körfezi'yle olan ticari ilişkilerini, Doğu Hindistan Şirketi (*East Indian Company*) üzerinden yürüten İngilizler, Mısır'ın Napolyon tarafından işgali üzerine ilgilerini farklı alanlara yaymışlardır. Bu cümleden olarak, Basra ve Bağdat'ta konsolosluklar kurdukları gibi, bölgeyi daha yakından tanımak amacıyla da seyahatler, nehir ve arkeoloji keşifleri yapmışlardır.³

XIX. yüzyıla gelindiğinde, Basra Körfezi ve Irak vilayetlerindeki ticari-siyasi faaliyetlerini yoğunlaştırırken, Osmanlı Devleti de Tanzimat'ın merkezîyetçi reformları çerçevesinde Bağdat'a atadığı Gözlüklü Reşid, Namık, Takıyüddin ve Midhat Paşalar gibi başarılı valileriyle, bölgedeki nüfuz ve otoritesini arttırmaya çalışmıştır. Bağdat Demiryolu ve Irak petroleri temelinde İngiltere ve Almanya arasında yaşanan uluslararası rekabet II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesiyle şiddetlenmiş; I. Dünya Savaşı'nda bölgenin İngiltere tarafından işgal edilmesiyle de yeni bir döneme girilmiştir.⁴

Tarih boyunca yapılan istihbarat, bilgi toplama, propaganda ve casusluk faaliyetleri, devletlerin siyaset ve dış politikalarında belirleyici bir unsur olmuştur. XIX. yüzyılla birlikte önem kazanan *Şark Meselesi* ile buna bağlı

³ İngilizlerin bölgeyle olan ilişkileri ve Ortadoğu politikası için bkz. Bonyar Waylet-Ernst Jackh, *İmparatorluk Stratejileri ve Ortadoğu: Doğu'da İngiliz-Alman Rekabeti ve Balkan Savaşından Sonra Almanya*, çev. Vedat Atilla, İstanbul 2004, türlü yer; Hugh Arbuthnott-Terence Clark-Richard Muir, *British Missions Around the Gulf, 1575-2005 (Iran, Iraq, Kuwait, Oman)*, Folkestone 2008, s.81-114; Nurcan Yurdakul, "Bağdat ve Basra'da İngiliz Konsoloslukları", Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2014.

⁴ Geniş bilgi için bkz. Davut Hut, "Bağdat Demiryolu ve Petrol Mücadelesi", *Die Bagdadbahn*, ed. M. Florian Hertsch-Mutlu Er, Verlag Dr. Kovač, Hamburg 2016, s.73-102.

olan siyasi ve askeri gelişmeler, Osmanlı toprakları üzerindeki casusluk faaliyetlerinin de artmasına sebep olmuştur. Bilindiği üzere, tarihteki savaşlar sadece cephelerde yapılmamış; ayrıca, içinde casusluk ve bilgi toplama faaliyetlerinin bulunduğu örtülü ve yardımcı bir savaş da yürütülmüştür.

İngilizlerin dış istihbarat örgütü olan *Directorate of Military Operations and Intelligence (Askeri Operasyonlar ve İstihbarat İdaresi)*, ilk olarak 1887'de kurulmuş ve daha sonra Savaş Bakanlığı (War Office) içinde faaliyet göstermiştir. İngiliz idaresi altındaki Mısır'dan Basra Körfezi ve Hindistan'a kadar olan Osmanlı Arap coğrafyasını başlıca faaliyet sahası olarak seçen bu teşkilatın üyeleri askeri okullarda eğitim görmüş olup farklı kisveler altında faaliyet göstermekteydi. Arap coğrafyasında görev yapacak elemanların çoğu ise, Türkçe, Arapça, Farsça, Kürtçe, Rumca, Ermenice ve Süryanice gibi Şark dillerinin yanı sıra, arkeoloji ve eskiçağ kültür ve medeniyetlerini de öğrenirlerdi. *Kraliyet Coğrafya Kurumu (Royal Geographical Society)* ve *Kraliyet Askeri Akademisi* gibi kurumlarda, gerekli strateji ve casusluk bilgileri verildikten sonra, farklı coğrafyalarda faaliyet gösterebilmeleri için lüzumlu olan para, araç-gereç ve eşyalar sağlanırdı.⁵

Büyük bir kısmı zengin ve soylu ailelerden gelen ve her biri aynı zamanda birer diplomat, arkeolog, seyyah, kâşif, misyoner ve bilim adamı görüntüsü altında faaliyet gösteren İngilizlerden *Henry Layard, Mark Sykes, Douglas Carruthers, John Philby (Abdullah), Arthur Wavell (Hacı Ali), Wyman Bury (Abdullah Mansur), William Shakespear, Aubrey Herbert, Gerard Leachman, Thomas E. Lawrence, David Hogart, Bramby, Parker* ve bu çalışmanın konusu olan *Gertrude L. Bell*, Osmanlı Arap vilayetlerindeki casusluk faaliyetleriyle tanınmışlardır. Her biri bölge sorunları ve yerleşik yapılar üzerinde uzman olan bu ajanlar, İngiliz politikasının bir hedefi olarak Osmanlı'nın zayıf halkalarını kopartma doğrultusunda hareket etmekteydi.⁶

⁵ Ahmet Uçar, "Ortadoğu'daki Kargaşa Kimin Eseri?", *Yedikuta*, 72 (Ağustos 2014), s.28.

⁶ Orhan Koloğlu, *Lawrence Efsanesi*, s.47.

I- Gertrude Bell ve Bölgedeki Faaliyetleri

İstihbaratçılık ve casusluk, doğası gereği genelde bir “erkek işi” olarak görülmekle birlikte, -bazı özellikleri sebebiyle- kadınların da kritik roller üstlendiği bir alan olmuştur.⁷ Nitekim Osmanlı Arap vilayetlerinde faaliyet gösteren Gertrude Bell, bunun en iyi ve en ilginç örneklerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Zengin ve soylu bir aileden gelen Gertrude Margaret Lowthian Bell’i, hakkında yazılanlardan hareketle tanımlamak gerekirse; “Britanya’nın menfaatleri doğrultusunda faaliyet gösteren, seyyah, kâşif, araştırmacı-yazar, tarihçi, sanat tarihçisi, arkeolog, fotoğrafçı, haritacı, dağcı, filolog, şâir ve nihayet çok iyi yetişmiş, zeki ve becerikli bir casus” gibi çok sayıda sıfatı bir arada kullanmak gerekir. Kıvrak zekâsı, aşırı hırslı, okuma ve öğrenme isteği, derin kültürü ve yaptığı işin hakkını vermesi, onun bir casus olarak çok başarılı olmasını da sağlamıştır.

Gertrude Bell, 14 Temmuz 1868’de, İngiltere’nin kuzeydoğusunda County Durham’daki Washington beldesinde doğdu. Annesi Maria henüz iki yaşındayken zatürreden ölüncü babası Sir Hugh, Florence ile evlendi. Ailesine olan sevgi ve bağlılığını, hayatının sonuna kadar sürdürmüştür. İsteddiği her şeyi elde etmeye alışmış olan Bell, çocukluğundan itibaren öylesine özgüvenli, başına buyruk, maceraperest, şımarık, rahat ve kuraldışı tavırlar göstermiştir ki hayatında elde ettiği başarılarında bunların da etkisi olduğu söylenebilir.

Bell, bu çalışmada görüleceği üzere, birçok alanda “ilklerin kadını” olma vasfını da taşımaktadır. İlkokuldan sonra, Londra’daki ünlü Queen’s College’da öğrenimini sürdürdü. Daha sonra, o dönemde kızların üniversite okumasının pek de hoş görülmediği İngiltere’de, Oxford gibi çok az kadın öğrencinin kabul edildiği bir üniversitede, büyük ilgi duyduğu modern

⁷ Kadın olmanın doğal etkisi, erkeklere göre daha az şüphe çekmelerinden dolayı rahat hareket edebilmeleri ve bu arada bilgi aktarmada sahip oldukları avantajlar, kadınların casus olarak seçilmelerinde etkili olan hususlardır. Ann Kramer, *Dünya Savaşlarında Kadın Casuslar*, çev. Tülin Er, İstanbul 2014, s.15-16.

tarih, coğrafya ve arkeoloji eğitimi aldı (1886-1888).⁸ Bu okulda tarih eğitimi alan ilk bayan olduğu gibi, onur derecesinde takdirnameye layık görülen ilk bayan öğrenci sıfatını da kazanmıştır.⁹

Bell, babasının da yönlendirmesiyle gezmeyi bir tutku haline getirmişti. Avrupa'da pek çok seyahate çıkan Bell, iki kez olmak üzere (1897-1898 ve 1902-1903) dünya seyahatine (ABD, Japonya, Asya, Kuzey Afrika, Sicilya, Malta, İtalya, Hindistan) çıktı; Alpler'e defalarca tırmandı. O devirde bir kadın olarak pek çok konuda sıra dışılığını göstermekteydi. Resim, müzik ve edebiyat ile ilgilenip, Fransızca ve Almanca da öğrendi.

1889'da ilk kez İstanbul'a giden Bell, Ortadoğu coğrafyasına ilgi duymaya, 1891'de de Londra'da Farsça öğrenmeye başladı. Sonrasında ise eniştesi Frank Lascelles'in büyükelçi olarak görev yaptığı İran'a gitti (1892). Şark kültürü ve medeniyetiyle ilk kez burada karşılaşmış; Farsçaya olduğu gibi, Arap dünyasına yönelmesine de vesile olacak çölün cazibesine yine İran'da ilgi duymaya başlamıştı. Onun bu seyahati, çok etkilendiği XIV. yüzyıl sûfi şâiri Hafız'dan tercüme yapacak kadar iyi derecede Farsça öğrenmesinin de yolunu açmıştır.¹⁰ İran'da tanıştığı elçilik görevlisi Henry Cadogan ile evlenmesine ailesi izin vermeyince oradan ayrılmak zorunda kalması ve ardından Cadogan'ın da vefatıyla yaşadığı hüsrana, maceraperest bir hayata sürüklenmesine sebep olmuştur.

İran'dan İngiltere'ye döndükten sonra birkaç kez, Berlin'e atanan amcasının yanına giden Bell, Osmanlı Arap vilayetlerini nihai hedef olarak belirlemiştir. Ancak bu, muhtemelen yalnızca Bell'in kendi seçimi değildi. Nitekim bölgeye ilk gezilerini Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'in himayesinde yapmıştı. Dahası, Bağdat Demiryolu savaşının şiddetlendiği bir dönemde İngiltere'nin Almanlara karşı¹¹ bölgeyi daha yakından tanımak istemesi, Bell gibi yetenekli uzmanların ön plana çıkmasına sebep olmuştur.

⁸ Orhan Koloğlu, İngiliz ajanlar içinde özellikle Gertrude Bell ve Lawrence'ın arkeoloji ve eski mimari üzerindeki bilgilerinin hiç de küçümsenemeyecek düzeyde olduğuna vurgu yapar (Orhan Koloğlu, *Lawrence Efsanesi*, s.49).

⁹ Ann Kramer, *a.g.e.*, s.16.

¹⁰ Genç yaşta yaptığı bu başarılı çevirisi (*Poems from the Divan of Hafiz*, 1897), İngiltere'de büyük yankı uyandırır.

¹¹ İngiltere ve Almanya arasındaki Ortadoğu rekabeti için bkz. *Bonyar Waylet-Ernst Jackh, İmparatorluk Stratejileri ve Ortadoğu: Doğu'da İngiliz-Alman Rekabeti ve Balkan Savaşından Sonra Almanya*, s.41-54, 177-186.

1892-1914 yılları arasında Dünya'nın önemli bir bölümünü gezdiği gibi, arkeolojik araştırma görüntüsü altında ve bilgi toplamak amacıyla, Osmanlı Devleti'nin Anadolu ve Arap vilayetlerine sayısız geziler yaptı. Bu gezilerinde, deve ve at sırtında Arap çöllerinin en ücra köşelerine kadar ulaştı ve gittiği her yerde çadırını kurdu. Bir sosyolog edasıyla hareket ederek Osmanlı Devleti'nin genel durumunu, toplumu ve düşünce yapısını, coğrafi, etnik-dini ve mezhebi yapıları, kültür ve gelenekleri, eşrafi, kabileleri ve aşiret reislerini yakından tanıdı ve onlarla Arapça kendi lehçelerinde konuşarak ileride işine yarayacak yakın dostluklar kurdu. “Çöl Kraliçesi”, çöl insanları ve aşiretleri arasında çok rahat hareket ederek onlardan biri olmayı başarabilmiştir.¹² Dağılmakta olan Osmanlı Devleti'ni yakından tanımayı ve toplayacağı bilgileri zamanı geldiğinde bu devlete karşı kullanmayı, daha o sıralarda tasarlamış olmalıdır.¹³

Bell, ayrıca Britanya yandaşlarını, devlete sâdik ve isyana meyilli, kışkırtılabilecek aşiret ve reislerini kaydediyor; bilinmeyen yerler ve aşiretlerin yanı sıra, petrol ve su kaynaklarını, kara ve demiryolu güzergâhlarını dolaşarak ayrıntılı haritalarını çiziyor; bir yandan da bütün bu bilgileri rapor haline getirerek İngiliz istihbaratına gönderiyordu. Keşif ve inceleme seyahatleriyle, Osmanlı Arap coğrafyasında uzun zaman geçirerek, Victoria döneminin önde gelen kadın seyyahlarından biri olmayı başarmıştır.¹⁴ Sahip olduğu akademik zihniyet ve eğitim; bölgeye dair eşsiz bilgisi ve haritaları, onu Arap dünyası üzerine kendi döneminde “yaşayan en büyük otoritelerden biri” haline getirmiştir. İngiliz Dışişleri Bakanlığı (*Foreign Office*)'nın ilerleyen yıllarda, “tamamlayıcı istihbarat ajanı” olarak gördükleri Bell'in bilgisine sıkça başvurması, bu bakımdan tesadüfi değildir.¹⁵

¹² Bu sebeptendir ki kendisine, “Çöl Kraliçesi”, “Irak'ın Taçsız Kraliçesi”, “Hatun”, “Ümmül-Mü'minin” ve “Irak'ın Annesi” gibi sıfatlar verilmiştir (H.V.F. Winstone, *Gertrude Bell*, London 1980, s.182).

¹³ Semavi Eyice, “Bell, Gertrude Lowthian”, *TDVİA*, V, s.422.

¹⁴ Ann Kramer, *a.g.e.*, s.16.

¹⁵ M. E. Chamberlain, “Lord Cromer's ‘Ancient and Modern Imperialism’: A Proconsular View of Empire”, *Journal of British Studies*, XII/1 (November 1972), s.79.

a. Suriye-Lübnan-Kudüs Seyahatleri

Bell'in Osmanlı Arap coğrafyasına ve öğrenmekte olduğu Arapçaya olan ilgisi, Kudüs, Suriye ve Cebelidürüz (Lübnan, Beyrut) seyahatiyle daha da artmıştır. Yine, pek çok "ilk"i gerçekleştireceği bu seyahatinin Atina durağında, daha sonra birlikte çalışacağı istihbaratçılardan Arkeolog Dr. David Hogart ile tanıştı (1899).¹⁶ Heterodoks bir topluluk olan Osmanlı Dürzileriyle görüştü. İran'da iken tanıştığı Alman Rosen ailesinin davetlisi olarak gittiği Kudüs'te ilk arkeolojik incelemelerini yaptı. Şam ve antik kent Palmira (Tedmür) gezilerinden başka, bedevi rehberlerle birlikte Ölü Deniz (Lût) civarında ilk çöl seyahatine de çıktı (Mart 1900).¹⁷ Bölgedeki tarihi eserleri inceleyen Bell, notlar tutarak fotoğraflar çekti.

1902 yılı başında babasıyla birlikte çıktığı Kuzey Afrika, Sicilya, Malta ve İtalya gezisi sonunda babasından ayrılarak Anadolu'ya geçti ve İzmir, Bergama, Efes ve Sard gibi antik bölgeleri gezdi. Buradan Rodos ve Kıbrıs'a giden Bell'in yolu, daha sonra Hayfa ve bir kez daha Suriye'ye düştü. Arapça ve Farsçasını geliştirdiği bu gezilerinde, *Times*'ı takip etmek, önemli kişileri ağırlamak ve ata binmek gibi alışkanlıklarını sürdürüyordu. Bu arada, yine 1902 yılı içerisinde Bell'in Hindistan'da olduğunu görüyoruz. Nitekim bu tarihte, Delhi Durbar'da, Valentin Chirol, John Gordon Lorimer ve Sir Percy Cox gibi önemli isimlerle tanışmıştır.¹⁸

b. Beyrut-Hayfa ve Kudüs Seyahatleri

Bell, Ocak 1905'te gemiyle, daha önce de bulunduğu Beyrut, Hayfa ve Kudüs'e bir kez daha gitti. Kudüs'te olduğu sırada, Konsolos John Dickson vasıtasıyla, yine kendisi gibi bir İngiliz seyyah ve istihbaratçı olan arkeolog Sir Mark Sykes ve eşi ile tanıştı.¹⁹ Sykes, geleceğin Ortadoğu'sunu paylaşım antlaşması olan Sykes-Picot (1916)'nun da mimarlarından biri olacaktır.

¹⁶ Heather Lehr Wagner, *Gertrude Bell: Explorer of The Middle East*, United States of America 2004, s.99; H.V.F. Winstone, *a.g.e.*, s. 66.

¹⁷ Lady Florence Bell (ed.), *The Letters of Gertrude Bell*, London 1927, I, s. 67-74.

¹⁸ Geoffrey Hamm, "British Intelligence and Turkish Arabia: Strategy, Diplomacy, and Empire, 1898-1918", Toronto Üniversitesi Tarih Bölümü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Toronto 2012, s. 254.

¹⁹ Geoffrey Hamm, *a.g.t.*, s.254.

Hırslı ve inatçı bir kadın olan Bell, Şam Valisi Hüseyin Nazım Paşa nezdinde girişimde bulunarak rakip olarak gördüğü Sykes'ın kendisinden önce çölün içlerine doğru seyahat etmesini istemediğinden, onu engellemeye çalışmış; Sykes ise, Bell'i "Çölün dehşeti" ve "erkek gibi kadın" sıfatlarıyla anmıştır.²⁰ Bell, gezisine devam ederek Şam'dan Ürdün'e geçti. Bedevi çadırlarına konuk olmayı ihmal etmeyen Bell, burada Humeyd İbn-i Ferhan adlı Şammar şeyhiyle de dostluk kurdu.²¹ Alışılmadık tavır ve davranışlarıyla dikkat çekmek ve muhatabını etkilemek kişiliğinin en önemli yansımalarından biriydi.

c. Orta Anadolu Seyahati

Filistin ve Suriye gezisinin devamı olarak, yine 1905 yılı içinde, bu kez onu Orta Anadolu'da görüyoruz. Antakya-İskenderun üzerinden Çukurova (Adana), Konya ve Kapadokya'daki bazı antik yerleşimleri inceleyen Bell, daha ziyade Anadolu'nun Türklerden önceki dönemine işaret eden Roma-Bizans devri Hıristiyan yapılarını fotoğraflamaktaydı. Konya Binbirkilise'de, Anadolu hakkında geniş bilgiye sahip olan Profesör Sir William Ramsay ile tanıştı (Mayıs 1905).²² İkili müşterek çalışmaya karar verdiğinden, İngiltere'ye dönen Bell 1907 ilkbaharında tekrar Anadolu'ya geldi. İzmir, Manisa, Milet ve Isparta üzerinden Orta Anadolu'ya geçerek yine Binbirkilise ve Davla'da Ramsay ile birlikte mimari eserler üzerine araştırma yaptılar. Bu arada Bell, Konya'da konsolos yardımcısı Doghty-Wylie ile tanıştı. Kiliseleri, Bizans harabesini ve Hitit yerleşim yerlerini inceleyerek bunların fotoğraf ve çizimlerini aldılar.²³ Bu çalışmanın sonunda birlikte

²⁰ H.V.F. Winstone, *a.g.e.*, s.96; Geoffrey Hamm, *a.g.t.*, s.120.

²¹ Emir Turam, *a.g.m.*, s.120.

²² *The Letters of Gertrude Bell*, I, s.223.

²³ "İngiliz Devleti tebaasından Matmazel Gertrude Lowthian Bell'in Konya Vilayeti dahilindeki Karadağ ve Karacadağ civarlarındaki Binbirkilise ve Davla adlı mahallerde hafriyat yapmaksızın yalnızca görünür ve mevcut âsâr-ı atıkayı fotoğraf ve ıstampa(çizim)larını almak için yaptığı müracaat uygun bulunarak, âsâr-ı atika nizamnamesinin 18. maddesi gereğince, kendisine irade-i seniyye ile iki aylık ruhsat verildi" [Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektûbi Kalemi (MF.MKT), nr.985/41, lef 2, 29 Muharrem 1325; MF.MKT, nr.989/39, lef 3, 25 Safer 1325].

yazdıkları *The Thousand and One Churches* (“Binbirkilise”, Londra 1909) adlı hacimli kitap yayımlandı.

Halep’te tanışıp yanından ayırmadığı Ermeni rehberi Fattuh, bu seyahatlerinde uzun yıllar ona hizmet etmiştir.²⁴ Bell ve rehberi, 1907 Temmuzunda İstanbul’daydı.²⁵ İngiliz büyükelçisi O’Connor onu çok iyi karşılayıp, şehri gezmesini sağlamıştır. Bu arada, Sadrazam Avlonyalı Ferid Paşa ile de tanıştırılmıştır. Buradan İngiltere’ye dönen Bell’i İngiliz Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey ziyaret edecektir.²⁶ Görüldüğü üzere, Bell gittiği her yerde önemli kişiler tarafından karşılanmakta ve yardım görmektedir.

d. Halep, Bağdat, Musul, Diyarbakır, Kayseri ve İstanbul Seyahatleri

1909 yılı içerisinde Bağdat, Musul, Cizre, Diyarbakır, Harput, Malatya, Darende, Tomarza, Kayseri, Ereğli ve Konya’nın da dâhil olduğu bir inceleme gezisi gerçekleştirdi. Gezideki anılarını *Amurath to Amurath* (London 1911) adıyla yayımladı. Aynı yılda, Batı Anadolu’dan (Isparta-İzmir) sonra gittiği Karkamış’ta arkeoloji çalışmalarını sürdürdü.²⁷

Fırat kıyısındaki Roma-Bizans eserlerini incelemek üzere Şubat 1909’da, Halep’ten Bağdat’ın güneyindeki Ukaydır harabesine gitti. Bu sarayı anlattığı eseri 1913’te basıldı. Bu inceleme gezisiyle birlikte, Bell’in Irak’a ölümüne kadar sürecek ilgisi başlamış oldu. Ukaydır’dan kuzeye doğru giden Bell’in Midyat’ta hayvanları, fotoğraf makinaları, 42 Osmanlı

²⁴ H.V.F. Winstone, *a.g.e.*, s.98.

²⁵ Bell, Binbirkilise için Karaman’da bulunduğu bir sırada (Haziran 1907), hastalanan rehberini tedavi ettirmek için yanında İstanbul’a götürmek isteyince, Halep Valisi Cevat Bey bunun uygun olmayacağını bir telgrafla Sadaret’e bildirmişti [BOA, Bâbiâli Evrak Odası (BEO), nr.3103/232665, lef 4, 9 Temmuz 1323]. Buna rağmen Fattuh, Bell ile birlikte 1907 Temmuzunda İstanbul’a geldi. Valinin bu hassasiyeti, Bell’in güzergahında bulunan Anadolu’nun muhtelif yerlerinde ortaya çıkan Ermeni hadiselerinden kaynaklanmış olabilir.

²⁶ Emir Turam, *a.g.m.*, s.122.

²⁷ Bu geziler için bkz. Mehmet İpçioğlu, *a.g.m.*, s.249-253; Mustafa Celalettin Hocoğlu, *a.g.m.*, s.57-72.

Lirası ve bu arada tuttuğu notları çalındı.²⁸ Osmanlı makamları, âdi bir hırsızlık olarak görülen bu olayın Avrupa gazetelerinde abartılı ve eşkıyalık olarak yer almasını ve dolayısıyla kötü etkilerini tahmin etmekte zorlanmadılar. Bu hassasiyetle Bell'in çalınan eşyası süratle bulunup kendisine iade edildiği gibi, kaybolan paradan 25 Lirası hemen ödenmiş, kalanının ise hırsızların yakalanmasıyla birlikte kendisine ödeneceği bildirilmiştir.²⁹

Yukarıdaki hırsızlık hadisesi üzerine yapılan yazışmalara göre, Gertrude Bell'in faaliyetleri "zararlı" bulunmuş ve yakın takibat altına alınmıştır. Örneğin, Dâhiliye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne yazılan bir yazıda, "*Doğu Anadolu vilayetlerinde dolaşan Bell'in Arapça ve Farsçaya aşina olup şoven faaliyet ve davranışlar içinde bulunduğu*" vurgulanıyordu.³⁰ Dâhiliye Nezareti'nden Ankara Vilayeti'ne gönderilen şifreli yazıda ise, kendisinin "*Hilafet ve İslamiyet aleyhinde zararlı fikirler beslediği ve Suriye hakkında neşrettiği (The Desert and The Sown) bir kitapta ve yine Suriye'deki seyahati esnasında Times gazetesine gönderdiği mektuplarda, Osmanlı Devleti hakkında menfi fikirleri yaydığından Londra'dan gönderilen bir mektuptan anlaşıldığı*" dile getiriliyordu. Tedbir olarak da bölgede dolaşmasının uygun olmamasından dolayı, seyahat etmesinin münasip bir şekilde engellenerek bölgeden uzaklaştırılması istenmiştir.³¹

Osmanlı coğrafyasındaki İngiliz casuslarının faaliyetlerini, II. Abdülhamid dönemine kıyasla II. Meşrutiyetin nispeten serbest ortamı içerisinde daha rahat ve etkili olarak yürüttükleri söylenebilir. İlginç bir husus olarak, Otuz bir Mart Hadisesi meydana geldiğinde (13 Nisan 1909) Gertrude Bell de İstanbul'da bulunmaktaydı. Hatta olay esnasında İstanbul'un genel durumuna ve yaşadığı karmaşaya dair çektiği fotoğraflar, o dönemde yaşananları anlamak bakımından son derece önemlidir. Her ne

²⁸ BOA, Dahiliye Nezareti Mektûbi Kalemi (DH.MKT), nr.2826/24, 9 Cemaziyülevvel 1327; DH.MKT, nr.2840/60, 23 Cemaziyülevvel 1327.

²⁹ BOA, DH.MKT, nr.2840/60, 23 Cemaziyülevvel 1327.

³⁰ *aynı vesika.*

³¹ BOA, DH.MKT, nr.2880/84, lef 3, 2 Receb 1327; DH.MKT, nr.2840/60, 23 Cemaziyülevvel 1327.

kadar İngilizlerin bu hadisedeki rolü tam olarak anlaşılmasa³² da bir istihbaratçı olarak burada bulunması dikkate değerdir.

Bell, Ocak 1911'de tekrar Ukaydır'a giderek buradaki çalışmalarını tamamladı; oradan da Babil'e ve üçüncü kez Bağdat'a gitti. Burada onu, İngiliz konsolosu olup *Gazetteer of Persian Gulf*'ı hazırlayan ve bölge hakkında geniş bilgiye sahip olan Lorimer karşıladı. Lorimer, Bell'i, baraj ve sulama işlerinde Irak'ta geniş faaliyet yürüten ve aynı zamanda İngilizlerin bir diğer istihbarat kaynağı olan Sir William Wilcocks ile tanıştırdı (Mart 1911).³³ Seyahatine devam eden Bell, kuzeyde İran sınırına yakın Kasr-ı Şirin'e geçip oradan da Musul'a doğru yol alırken, Nesturi kiliselerini inceledi ve Şirgat'ta kazı yapan Alman arkeologlarıyla karşılaştı. Onlarla birlikte Mardin ve Urfa üzerinden Kargamış'a geldi. Burada, daha önce birlikte çalıştığı Hogart'ın başkanlığındaki İngiliz kazı ekibi, bir taraftan kazı yaparken diğer taraftan da Almanların Bağdat Demiryolu çalışmalarını izlemekteydi. Bell, daha sonra dayanışma ve işbirliği içinde çalışacağı "manevi oğlu" Lawrence ve Thompson ile de yine burada tanıştı (Mayıs 1911).³⁴

e. Ha'il (Necid) Seyahati

Kısa sürelerde ve farklı coğrafyalarda kendini gösterebilen Bell, Kasım 1913'te bir kez daha Beyrut'a giderek oradan da Şam'a geçti. Şam'ın güneydoğusundaki çölde, Carruthers ile birlikte Roma harabeleri ve Ortaçağ İslam kalıntılarını incelediği sırada harita çalışmalarını sürdürürken, bunu sadece istihbarat için değil, ilk kadın üyelerinden biri olarak seçildiği *Kraliyet Coğrafya Kurumu* için yapmaktaydı.³⁵ Nitekim bundan sonraki zorlu

³² Bu konuda yapılan bir değerlendirme için bkz. Zekeriyâ Kurşun, "31 Mart Olayının Arkasındakiler", *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2012, s.49-59.

³³ Bell tanıştığı Wilcocks'u, Irak'ta yaptığı işlerden dolayı "20. Yüzyılın Don Kişot'u" olarak tanımlar (*The Letters of Gertrude Bell*, I, 292). 1914 ilkbaharında Bağdat'ta bulunan Bell, Lorimer'in öldüğünü öğrenmişti. Onun yerine görevlendirilen İngiliz temsilcisi ise, "hiçbir şey yapmayan bir felaket" olarak niteler; hiçbir dili ve dahası Osmanlı ve bölge konusunda hiçbir şey bilmediğine dikkat çeker (Geoffrey Hamm, *a.g.t.*, s.194).

³⁴ *The Letters of Gertrude Bell*, I, 305-306; Emir Turam, *a.g.m.*, s.123, 125.

³⁵ Geoffrey Hamm, *a.g.t.*, s.192, 219.

hedefi, Arabistan'ın ortasında Necid'deki Ha'il'de Osmanlı taraftarı olan Cebel-i Şammar Emiri İbn-i Reşid³⁶ ile görüşmekti. Onun bu seyahati, ne kadar kararlı ve maceraperest bir ruha sahip olduğunu gösteren tipik örneklerden biridir. Bell, Şam'dan 16 Aralık'ta yola çıkmak üzere hazırlıklarını yaptı. Bu çerçevede, çöle dayanıklı hecin develeri ve aşiret reislerine vereceği hediyeler satın alıp, rehberler ve muhafızlar temin etti. Bu sırada, Suriye Valisi Mehmed Arifi Bey'in yaptırdığı tahkikata göre, "*Hail'e gidişini gizleyen Bell'in İngilizlerden 5 bin İngiliz lirası tahsisat alan hafiyelerden biri olduğu*" vurgulanıyordu.³⁷ Bell'in katedeceği uzun mesafede pek çok bedevi kabile bulunduğundan, saldırıya uğraması da muhtemel görünüyordu. Bundan dolayıdır ki Osmanlı hükümetine sorumluluk yüklenmemesi ve güvenliği açısından, İngiliz sefaretı vasıtasıyla kendisinin bu yolculuktan vazgeçirilmesi istendi. İstihbaratçı olduğu bilindiği halde, bu seyahatinin Osmanlı makamlarınca engellenememesi ise başlı başına düşündürücü bir durumdur. Anlaşıldığı kadarıyla, hem Osmanlı hem de İngiliz hükümetleri güvenliği için sorumluluk üstlenmemesine rağmen, Bell istediği her yere gitme konusunda tam bir kararlılık ve öz güvene sahipti.³⁸

Ha'il yolculuğu başladıktan kısa süre sonra, Osmanlı makamlarının çekindiği şey meydana geldi; kafilesi bedevi aşiretin saldırısına uğradı, neyse ki Bell hayatı bir tehlike yaşamadı. Ziza şehrinde ise, Osmanlı makamlarından seyahat iznini alamayınca, gizlice yoluna devam ederek bu engeli de aştı. Kırk günlük zorlu ve bir o kadar da tehlikeli yolculuktan sonra, 24 Şubat 1914'te hedefi olan Hail'e vardı.³⁹ Ancak, bu sırada orada bulunmayan İbn-i Reşid yerine amcası tarafından karşılanarak birkaç gün hapsedildi. Bell'in bu duruma sert tepki göstermesi üzerine gitmelerine izin verildi. Bu dönemde, Ahşa'nın işgal edilmesi üzerine İbn-i Suud üzerine bir sefer yapılması gündemde olduğundan, Osmanlı hükümeti müttefiki İbn-i

³⁶ Cebel-i Şammar Emirliği ve İbn-i Reşid için bkz. Said Tekeboğan, "İbn-i Reşid Ailesi ve Şammar Emirliği (1839-1918)", Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016.

³⁷ BOA, Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti, nr.9/3, lef 2 (27 Teşrinisâni 1329).

³⁸ Geoffrey Hamm, *a.g.t.*, s.192.

³⁹ *The Letters of Gertrude Bell*, I, s.341; H.V.F. Winstone, *a.g.e.*, s.135-6. Bell'in Ha'il seyahati konusunda, yakın arkadaşı Dr. D.G. Hogart tarafından yapılan bir değerlendirme için bkz. "Gertrude Bell's Journey to Hayil", *The Geographical Journal*, 70/1 (July 1927), s.1-17.

Reşid'e silah ve mühimmat göndermişti.⁴⁰ Fakat Bell böyle bir seferin İbn-i Reşid için kötü sonuçlanacağına, Türklerin Ahsa'yı kurtaramayacağına, İbn-i Reşid'in iç entrikalar yüzünden güç kaybederken Suud'un güçlendiğine; Suud ile İngiltere'nin müttefiki olan Kuveyt Şeyhi Mübarek es-Sabah'ın birlikte hareket etmesinin Britanya menfaatleri açısından çok önemli olduğuna dikkat çekmekteydi.⁴¹ I. Dünya Savaşı ve sonrasındaki gelişmeler dikkate alındığında, bu tespitlerinin haklılığı daha iyi anlaşılır. Bell, son aşamada, “*fantastik bir şekilde Doğulu ve Ortaçağ'a ait*” olarak nitelediği Ha'il şehrinin de gezmeyi ihmal etmedi. Orta Arabistan (Ha'il) seyahatini anlattığı 28 Mart 1914 tarihli günlüğünde “*ülke tamamen kontrol dışında kalmış; aşiretler âsi olup, aşiretler ve bölge üzerindeki hükümet otoritesi tamamen kaybolmuş; yol güvenliği, ticaret ve hemen her şey çökmeye yüz tutmuştur*” demektedir.⁴² Bu seyahatiyle Bell, Shakespear, Leachman ve karı-koca Bluntlar dışında, Ha'il'i ziyaret edebilen az sayıdaki Batılıdan biri olmuştur. Büyük Savaş öncesinde gerçekleştirilen bu ziyaret, onun açısından her ne kadar macera ve keşif amaçlarıyla yapılmış olsa da aynı zamanda siyasi değer taşıyordu. Nitekim Bell ve Shakespear'ın Arap çöllerinde yaptıkları geziler, *The Times*'da üstelik siyasi içerikleriyle birlikte tartışılmıştır (1914).⁴³

Büyük Savaş'ın artık iyice yaklaştığı 1912-1914 döneminde, maceraperest seyyah ve arkeologlar, Arabistan'ın bilinmeyen kısımlarını keşfetmek için yoğun çaba göstermişlerdir. Bu konuda, incelemeleri ve arkeolojik çalışmalarlarıyla bölgede uzun zaman geçirmiş olan İngiliz istihbaratçılar “iyi bir ekip” oluşturuyordu. Örneğin, 1912'de İngiliz subay Gerard Leachman tek başına 1300 milkarelik bir alanı; 1914'te ise, Britanya'nın Suud ve Kuveyt ile başlıca bağlantısı olan Shakespear ve Bell de 1500'er milkarelik alanları keşfedip incelemişlerdi.⁴⁴

⁴⁰ Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti-Vehhabi Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı*-, Ankara 1998, s.195 vd; Said Tekeboğan, *a.g.t.*, s.91-92. Buna mukabil, İngilizlerin de bölgedeki aşiretleri silahlandırdığı bilinen bir husustur.

⁴¹ Geoffrey Hamm, *a.g.t.*, s.193-194.

⁴² Newcastle University Library-*Gertrude Bell Archive*, “Diary of a Trip to Hayyil, 1914” Gertrude Bell Collection, GB165-0023, MECA (<http://www.gerty.ncl.ac.uk/diaries.php?year=1914&month=1#>).

⁴³ Orhan Koloğlu, *Lawrence Efsanesi*, s. 49.

⁴⁴ Geoffrey Hamm, *a.g.t.*, s.191.

Bell, I. Dünya Savaşı öncesinde de İngiliz istihbaratı için çalışmakla birlikte, bu teşkilatın doğrudan bir elemanı değildi; faaliyetlerini şahsi istek ve çabasıyla sürdürüyordu. Dolayısıyla, hükümetinin bir temsilcisi ve diplomatik bir sıfatı da olmadığından, İngiliz dış politikası açısından bir “engel” oluşturmuyordu.⁴⁵ Bell bu dönemde, Denison Ross, David Hogart, Valentin Chirol, Aubrey Herbert, T. E. Lawrence, George Lloyd ve Douglas Carruthers gibi arkeolog, kâşif ve haritacı görüntüsü altında çalışan ve istihbaratla iç içe olan bazı yakın arkadaşları vasıtasıyla, İngiliz istihbaratıyla temasını sağlıyordu. Dolayısıyla, iki taraf arasında resmi olmayan fakat oldukça yoğun bir bilgi akışından söz etmek mümkündür. Bu bakımdan, Arabistan ve Basra Körfezi’ndeki resmi ve gayri resmi istihbarat toplayıcıları arasında, Shakespear ile birlikte bir “köprü” oluşturan Bell’in savaş öncesinde Britanya hükümetine yaptığı bu katkıları, vatansever kişiliği ve entelektüel ilgisiyle açıklamak mümkündür.⁴⁶

II- Irak’ın İşgali ve Gertrude Bell’in Faaliyetleri

1914 yılı Mayıs’ında Bağdat ve Şam yoluyla İstanbul’a giden ve İngiliz Elçisi Louis Mallet’in misafiri olan Bell, ilginçtir ki, Arabistan’daki gelişmeler konusunda Osmanlı Dâhiliye Nazırı Talat Paşa ile de görüşmüştür. Bell’in buradan İngiltere’ye dönmesinin ardından da I. Dünya Savaşı başlamıştır.

Özgün karakterini, birikimini ve maharetlerini göstermesi açısından, I. Dünya Savaşı Gertrude Bell’e çok iyi bir fırsat sunmuştur. İngiliz makamları, Eylül 1914’te Bell’e başvurarak Mezopotamya hakkında bir rapor yazmasını istemişti. Raporunda, “*Suriye ve özellikle de Güney Suriye’nin Fransız değil İngiliz yanlısı olduğunu, Suriye’de Almanların bir etkisinin bulunmadığını, Bağdat’ta ise –ticari ilişkiler nedeniyle- Almanların değil de kendilerinin nüfuzlu olduğunu; Osmanlıların İngiliz koruması altında olan Mübarek es-Sabah, Şeyh Haz’al, Seyyid Talip ve İbn-i Suud gibi güçlü Arap liderleri kendi tarafına çekmeye çalışmakla birlikte bu liderlerin Osmanlı yönetimini istemediklerini; bu durumda Basra Körfezi ve çevresinde Türklere karşı üstünlük sağlayabileceklerini*” vurgulamıştır.⁴⁷ Bell’in özellikle Suriye hakkında yukarıdaki görüşlerinin,

⁴⁵ Geoffrey Hamm, *a.g.t.*, s.121, 192, 194-195.

⁴⁶ Geoffrey Hamm, *a.g.t.*, s.195-196.

⁴⁷ British Library-India Office Records (IOR), *Letters-Political and Secret Department*, L/PS/10/462, “Extract from a letter (Private) from Miss Gertrude Bell, 5.9.14”

ileride görüleceği üzere, İngiltere'nin savaş sonrasında Suriye üzerindeki siyasetinde etkili olduğu anlaşılıyor. Bell'in raporlarında, Mezopotamya yerine artık "Irak" demeyi tercih ettiğini görüyoruz.

Savaş başladığında, Kızılhaç adına gönüllü çalışmak üzere bir süre Fransa'da bulunduktan sonra, Londra bürosunda çalışmak üzere tekrar ülkesine döndü. Tam da bu sırada, daha önce Konya'da iken tanıştığı sevgilisi Doghty-Wylie'nin 25 Nisan 1915'te Çanakkale'de öldüğünü öğrendi. Bu gelişmeyle, Türklere bakışı biraz daha sertleşen Bell, İngiliz siyasetinde de Türk düşmanlığıyla bilinen Liberal Parti ve lideri Gladstone'a destek vermekteydi.

Hindistan ve Mısır sömürgelerinin güvenliği açısından Hicaz ve Hilafeti kontrol altına almak isteyen İngiltere, zengin petrol yataklarının, tahılın (Musul), Bağdat Demiryolu'nun ve geniş ticari potansiyelin bulunduğu Osmanlı Irak vilayetlerini de işgal etmeye başlamıştır. Kendi savaş stratejilerinde önemli bir yer tutan Kraliyet donanması, daha savaş başlamadan önce (1911) kömürden petrole geçme kararı alarak buna ilişkin planlama yapmıştı. Büyük Savaş İngiltere'nin petrole olan bağımlılığını had safhaya ulaştırdığından, varlığı uzun süreden beri bilinen Mezopotamya petrolüne⁴⁸ olan ihtiyacını da katbekat arttırmıştı.⁴⁹ İngilizler, ilk önce Kasım

⁴⁸ İngilizlerin savaş öncesi ve sırasında, Mezopotamya'nın zengin petroleri hakkında hazırladığı ve Londra'daki İngiliz Milli Arşivi'nde bulunan onlarca rapor ve belge, İngilizlerin Irak'ı işgalinin önemli sebeplerinden birinin de petrol zenginliği olduğunu göstermektedir [Public Record Office (PRO), Londra, *Foreign Office* (FO), nr.371/3402, May 1910; nr.371/2402, "Memorandum on the reported oil fields of Mesopotamia and Part of Persia", 2 August 1918; nr.195/2456, "Mesopotamian Oilfields", 10 March 1914; nr.195/2116, "British Consulate General Baghdad", 23 June 1920; nr.195/2161, "Memorandum on Naphta in the Neighbourhood of Baghdad Railway", February 1904; nr.195/2275, "Enclosure in Major Ramsay's no.698 dated 3rd August, 1908"; nr.195/2310, "Oilfields at Gayara-Tuzkhurmatu, Mosul, 12 December 1909"; nr.195/2249, "Mesopotamia Oil Concession, 26 April 1913"]. İngilizlerin Almanlar'a karşı yürüttüğü Bağdat Demiryolu mücadelesinin petrol boyutu için bkz. Davut Hut, "Bağdat Demiryolu ve Petrol Mücadelesi", *Die Bagdadbahn*, s.73-102.

⁴⁹ Daniel Yergin, *Petrol; Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, çev. Kamuran Tuncay, İstanbul 2013, s.166-168; 172-174; Stuart A. Cohen, "The Genesis of the British Campaign in Mesopotamia 1914", *Middle Eastern Studies*, XII/1 (May 1976), s.119; V. H. Rothwell, "Mesopotamia in British War Aims, 1914-1918", *The Historical Journal*, XIII/2 (June 1970), 286-292. İngiltere, savaş süresince ihtiyaç duyduğu petrolün büyük bir kısmını, ithal yoluyla ABD'den karşılıyordu (*aynı yer*). Başta petrol uzmanı

1914'te, Irak'ın kilidi durumundaki Basra'yı işgal etmişti. İşgal sırasında "Irak'ın ve Iraklıların özgürleştirilmesi" sloganıyla hareket ettiklerinden, bazı bürokrat ve aydınlar Bağdat'tan Basra'ya geçerek İngilizlerin hizmetine girdi.⁵⁰

a. Kahire Arap Bürosu'na Atanması

Araplara yönelik istihbarat faaliyetleri ve politikaların merkezi konumunda olan Arap Bürosu'nun⁵¹ kurulmasında, Bell'in yakın arkadaşları Hogart, Sykes ve Lawrence gibi kişiler önemli rol oynadı. Savaşın başlamasıyla birlikte, Arap dünyasına dair geniş bilgisi sebebiyle, Gertrude Bell de istihbaratçı olarak resmen işe alındı. Tıpkı Lawrence gibi, O da savaş boyunca *Doğu Akdeniz Özel İstihbarat Bürosu (The Eastern Mediterranean Special Intelligence Bureau, EMSIB)*'nin bir üyesi olarak çalıştı.⁵² İngiltere bu dönemde, Ortadoğu üzerindeki donanma merkezli istihbarat toplama kapasitesini arttırmak istiyordu. Nitekim Kasım 1915'te, Deniz istihbarat şubesi başkanı Amiral Reginald Hall, Bell'i Kahire'deki Arap Bürosu'na gönderdi.⁵³ Artık, İngiliz istihbaratının siyasi bir görevle resmen işe aldığı ilk kadındı. Birikimi ve tecrübesiyle, savaş ve sonrasında, Britanya'nın en değerli "birinci el" istihbarat kaynaklarından biri olacaktı.⁵⁴

26 Kasım 1915'te Kahire'ye varan Bell, Clayton, Cornwallis, Wilson, Storrs, Parker, Sykes, Hogart, Lawrence gibi uzmanların ve ayrıca Mısır Yüksek Komiseri McMahan'ın da aralarında bulunduğu, Osmanlı idaresine

Amiral Edmond Slade olmak üzere İngiliz amiraller, savaşın sonlarına doğru, petrolün özellikle İngiliz donanması açısından hayati önemini vurgulayan raporlar da hazırlamıştı (İhsan Ş. Kaymaz, *Musul Sorunu, Emperyalizm ve Kürtler*, İstanbul 2014, s.61-65).

⁵⁰ Zekeriya Kurşun, "Osmanlı'dan Amerika'ya Tanımlanamayan Ülke: Irak", *Irak Dosyası I*, yay. Ali Ahmetbeyoğlu, Hayrullah Cengiz, Yahya Başkan, İstanbul 2003, s.7-8.

⁵¹ Arap Bürosu, subayların yanı sıra David Hogart, T.E. Lawrence ve Gertrude Bell gibi özel şahıslardan meydana gelen bir "Şark uzmanlar grubu" tarafından oluşturulmuştu. bkz. Bruce Westrate, *The Arab Bureau: British Policy in the Middle East, 1916-1920*, Pennsylvania State University Press, Pennsylvania 1992.

⁵² Geoffrey Hamm, *a.g.t.*, s.11, 190, 436n.

⁵³ Geoffrey Hamm, *a.g.t.*, s.249.

⁵⁴ Ann Kramer, *a.g.e.*, s.16; Geoffrey Hamm, *a.g.t.*, s.112, 241.

karşı Şerif Hüseyin ayaklanmasını hazırlayan “beyin takımı” içinde yer almıştır.⁵⁵ Kahire’deki öncelikli görevi ise, çok iyi bildiği Arap coğrafyası, çöl şeyhleri ve Kuzey Arabistan aşiretleri hakkında istihbarat amaçlı kapsamlı rapor ve haritalar hazırlamaktı.⁵⁶ Arap aşiretlerinin yerleşim ve nüfus durumunu, silahlı adam sayısını, İngilizlere bakış açısını ele alan ve zamanla İngiliz politikalarının belirlenmesinde de etkili olmaya başlayan bu rapor ve haritalar, Şerif Hüseyin ayaklanması için büyük önem taşıyordu.

Osmanlı Devleti’nin “cihad-ı ekber” ilan etmesi üzerine, kendi idareleri altındaki Müslüman nüfusun genişliği sebebiyle endişe duymaya başlayan İngilizler, karşı hamle olarak Şerif Hüseyin ve oğullarıyla, özgürlük, Büyük Arap Krallığı ve Arap hilafeti vaatleriyle şekillenen ve bazı aşiretlerin de rol aldığı bir işbirliğine gitmeye karar vermişlerdi. İngilizlerin bu işbirliğindeki temel hedefi, Türk hâkimiyetini sonlandırıp yerine İngiliz hâkimiyetini sağlamaktı. McMahan ve Lawrence’ın da gelişmelerde fiilen rol aldığı bu dönemde, bazı aşiretler Osmanlı Devleti’ne karşı ayaklandırılmış; 1916 Haziranında Hicaz, Ürdün ve Suriye’de Osmanlı kuvvetlerine karşı saldırıya geçilmişti. Bu bakımdan, oğlu Faysal’ın komutan olarak rol aldığı Şerif Hüseyin isyanının, Osmanlı kuvvetlerinin bazı Arap bölgelerinden sökülüp atılmasında önemli bir etkiye sahip olduğu muhakkaktır. Bununla birlikte, az sayıda bedevi kabilesinin katılımı ve büyük oranda İngiliz desteğiyle yürütülen, önemli kabilelerin katılmadığı ve Irak, Suriye, Mısır ve Filistin gibi Arap bölgelerinden de destek görmeyen böyle bir hareketi, bütün Arapların olmaktan ziyade Şerif Hüseyin’in isyanı olarak değerlendirmek daha uygundur.⁵⁷

Lawrence gibi sahada rol almayan, ancak ondan daha soğukkanlı hareket ettiği bilinen Bell’in bu isyana önemli katkısı olduğu gibi, Lawrence, isyanın devamındaki 1917 ve 1918 Arap seferberliklerini de yine Bell’in

⁵⁵ H.V.F. Winstone, *a.g.e.*, s.195.

⁵⁶ Ann Kramer, *a.g.e.*, s.16.

⁵⁷ Bkz. M. Talha Çiçek, “Erken Cumhuriyet Dönemi Ders Kitapları Çerçevesinde Türk Ulus Kimliği İnşası ve “Arap İhaneti”, *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, XXXII (2012/1), s.173, 183-184. İsyana için ayrıca bkz. William Ochsenwald, “Ironic Origins: Arab Nationalism in the Hijaz, 1882-1914”, *The Origins of Arab Nationalism*, ed. Rashid Khalidi vd. New York 1991, s.189-203; Mary C. Wilson, “The Hashemites, the Arab Revolt and Arab Nationalism”, *aym eser*, s.204-224; David Fromkin, *Barışa Son Veren Barış*, çev. Mehmet Harmancı, İstanbul 1994, s.211-222.

hazırladığı raporlara göre örgütledi.⁵⁸ Nitekim Bell'e, Şerif Hüseyin isyanının başarısı için kritik öneme sahip raporları ve haritalarından dolayı, yalnızca İngiltere için çok önemli çalışmalar yapan kişilere verilen "Britanya İmparatorluğu Komutanı" (*Commander of British Empire*) unvanı verildi (1917).⁵⁹ Öte yandan, Bell, 1919 yılında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da kritik casusluk faaliyetlerinde bulunan Binbaşı Noel ile görüşmek ve bölge halkının eğilimleri konusunda ajanlık yapmak amacıyla da hareket etmiştir. "inceleme gezisi" adı altında Halep'ten Malatya, Elazığ ve Maraş'a kadar gelen Bell, bu dönemde "albaylık" rütbesi taşıyordu.⁶⁰

I.Dünya Savaşı içerisinde, İngiliz Hindistan Ordusu (*Mezopotamya Seferi Kuşvetleri*), 1916'daki Irak seferinde önemli rol oynamıştı. Bell'in ve Carruthers'in gezilerinden elde edilen bilgilerden hareketle *Kraliyet Coğrafya Kurumu*'nun Savaş Bakanlığı için hazırladığı ayrıntılı haritalar, Britanya ordularının savaş boyunca Ortadoğu ve Irak'ı işgalinde büyük faydalar sağladı.⁶¹ Kahire'den düzenli olarak gönderilen bu haritaların geniş çapta düzeltilmesi ve yorumlanması işini de yapan Bell, üyesi olduğu Kraliyet Coğrafya Kurumu tarafından madalyayla ödüllendirilecektir (Mart 1917).⁶² Ayrıca, İngilizlerin Arap bölgelerinin işgalinde güzergâh tespiti için kullandıkları *A Handbook of Arabia* (London, 1916-1917) ile *Routes in Arabia* (Simla 1915); bölgenin toplumsal yapısı ve yerleşimlerine dair hazırlanan *The Gazetteer of Arabia* (1917) gibi istihbarat el kitaplarının ana kaynakları arasında, Bell'in savaş öncesinde hazırladığı harita ve raporlar da vardı.⁶³ Başına buyruk hareketleri nedeniyle Kahire'deki üstleriyle zaman zaman anlaşmazlıklar da yaşayan Bell, görüldüğü gibi kritik görevlerde kendini gösteriyordu. Başarılı faaliyetlerinden dolayı da kendisine "Kahire'nin Mor Gülü" lakabı verilmiştir.

⁵⁸ H.V.F. Winstone, *a.g.e.*, s.195; Rasim Ünlü, *a.g.m.*, s.197, 28n.

⁵⁹ Heather Lehr Wagner, *a.g.e.*, s.75.

⁶⁰ Mim Kemal Öke, *Musul-Kürdistan Sorunu 1918-1926*, İstanbul 1995, s.119-121, 152.

⁶¹ Michael Heffernan, "Geography, Cartography and Military Intelligence: The Royal Geographical Society and the First World War", *Transactions of the Institute of British Geographers*, New Series, XXI/3 (1996), s. 514-519; Geoffrey Hamm, *a.g.t.*, s. 25, 284. Anadolu ve Arabistan haritaları hazırlayan Douglas Carruthers de bölgede seyahat edip aynı zamanda Bell ve İngiliz istihbaratıyla yakın çalışma içinde olan kâşif ve haritacıardan biriydi (*a.g.t.*, s. 25)

⁶² Michael Heffernan, *a.g.m.*, s. 519 ve 120n.

⁶³ Geoffrey Hamm, *a.g.t.*, s. 282, 284, 287.

b. Basra'daki Faaliyetleri

Bell, Arap coğrafyasındaki bütün faaliyetlerden sorumlu olan Hindistan yönetimiyle Kahire arasındaki anlaşmazlığı çözmek üzere Hindistan'a gitmişti. Daha önceden tanıştığı Hindistan Bakanı Lord Hardinge'in teklifiyle de Mezopotamya'daki İngiliz başkumandanlığı emrinde olarak General Sir Percy Lake'in yanına, işgal altındaki Basra'ya atandı (Mart 1916). Böylece, parlak kariyeri açısından yeni bir göreve daha adım atmış oluyordu.

Bu sırada, Bağdat'ın güneyindeki Kutülammare'de kuşatılan İngiliz ordusu, Halil (Kut) Paşa kumandasındaki Osmanlı ordusu tarafından esir alınmıştı (Mayıs 1916). Bell, bu savaşta İngiliz kuvvetlerine katılarak, Osmanlılara karşı cephe gerisinde mücadele etti. Kısa süre sonra, Şerif Hüseyin isyanının fiilen başlamasıyla da (Haziran 1916) Arap Bürosu Basra temsilciliğine getirildi. Artık, ordunun istihbarat şubesinde bir görevli ve aynı zamanda İngiliz birimlerindeki tek kadın memurdu.

Basra'da, bir yandan bölgenin alışılsması zor şartlarına ayak uydurmaya çalışırken, diğer yandan da Arap aşiretleriyle yaşanan sorunların aşılmasında önem arz eden raporlarını yazmayı sürdürüyordu. Ayrıca, Osmanlı yanlısı İbn-i Reşid'in tarafsız kalmasını sağlamaya çalıştıysa da sonuç alamadı. Bir diğer gelişme ise, bölgede ve aşiretler üzerinde gittikçe önemli bir unsur haline gelen İbn-i Suud'un Basra'ya gelmesiydi. Suud 1916 yılı sonunda Basra'daki toplantıya çağrıldığında, ziyaretle ilgili hazırlıkların yapılmasını sağlayan Bell idi. İlk defa tanıştığı ve misafir ettiği Suud ise "samimi" ve "soğukkanlı" bulduğu Bell'den oldukça etkilenmişti.⁶⁴

Bell'in bu dönemde haberleştiği bir diğer ünlü istihbaratçı da Yüzbaşı Shakespear idi. O da bir gezgin olarak uzun zamandır seyahat ettiği Arabistan'ı pek çok yönüyle tanıyordu. Kuveyt'te İngiliz temsilciği yapan Shakespear, İngiltere'nin Suud ile birlikte hareket etmesi gerektiğini savunuyordu. Savaş başlayınca İngilizler anlaşmak için Onu, yakın dostu Suud'un yanına gönderdiler. Ancak, İbn-i Suud ile İbn-i Reşid arasındaki çarpışmalar esnasında hayatını kaybetti.

⁶⁴ *The Letters of Gertrude Bell*, II, s.510.

c. Bağdat'taki Faaliyetleri

İngilizler, gururlarını ciddi şekilde kıran Kutülammare yenilgisinden sonra, Hindistan'dan getirdikleri kuvvetler sayesinde toparlanarak 11 Mart 1917'de Bağdat'ı işgal etti. Bell, 1915 yılında, savaş henüz başlamışken, “*Savaşın İngilizler açısından en büyük başarısının, Bağdat bölgesinde yapacaklarına bağlı olduğunu*” belirtmek suretiyle, bu tarihi şehrin siyasi, askeri ve stratejik önemine dikkat çekmişti.⁶⁵ İngilizler, Bell'in savaşın başlarında yaptığını yapar ve Bağdat'ın işgaliyle birlikte artık “Mezopotamya” yerine “Irak” tabirini kullanmaya başlar. Bu dönemde Bağdat'ta Arap dünyasını son derece iyi tanıyan bir diğer isim de, en üst İngiliz yetkili konumundaki Yüksek Komiser Sir Percy Zachariah Cox idi. O'nun maiyetine verilen Bell, artık Britanya'nın Bağdat siyasi şubesinde *Doğu İşleri Sekreteri (Oriental Secretary)* sıfatıyla görev yapacaktır. Burada, Arap Bürosu ile aynı zamanda siyasi danışmanı olduğu Percy Cox arasındaki irtibatı sağlamakla da görevliydi.

Arap dünyası üzerine geniş bilgisinin yanı sıra; İngiltere, Mısır ve Hindistan'da nüfuzlu kişilerle olan bağlantıları, savaşın başlamasıyla birlikte Britanya'nın Irak politikasında Gertrude Bell'i, Percy Cox ile birlikte önemli bir şahıs haline getirmiştir.⁶⁶ Irak Yüksek Komiserleri Cox ve Wilson dönemlerinde, başta Irak krallığının kurulması olmak üzere, Arap dünyasıyla ilgili alınan bütün önemli kararlarda rol oynadı.⁶⁷ Irak Krallığı'nın oluşumu açısından kritik görevler üstlenerek eşraf, şeyhler ve aşiretlerle ilişkileri yürüttü. Bu cümleden olarak, Osmanlı ve Alman askeri tehlikesinin henüz devam ettiği bir sırada, sınırın muhafazası için önemli bir unsur olan ve diğer aşiretlerin celbinde de etkisi bulunan Aneze Aşireti Şeyhi Fahd'ın kazanılmasını sağlamıştı.⁶⁸

⁶⁵ V. H. Rothwell, *a.g.m.*, s.287.

⁶⁶ V. H. Rothwell, *a.g.m.*, s.276.

⁶⁷ Hugh Arbuthnott-Terence Clark-Richard Muir, *a.g.e.*, s.121.

⁶⁸ *The Letters of Gertrude Bell*, II, 412-414, 496, 567, 598. Fahad Bey, sadakati için Britanya'nın yüklü tahsisat bağladığı önemli liderler arasındaydı ve kendisine otuz altı bin altın ödeniyordu (Janet Wallach, *Çöl Kraliçesi, Gertrude Bell'in Olağanüstü Yaşamı*, çev. Püren Özgören, İstanbul 2004, s. 433).

Gün boyu çalıştığı Dicle kıyısındaki ofisinde, bedevi aşiretlerle ilgili bilgiler toplayıp bunları dosyalamakta, Türkler ve İbn-i Suud hakkında raporlar düzenlemekteydi. Ofisi dışında, Bağdat'ta bulunan evi ölümüne kadar ona mesken olacaktı. İngiliz hayat tarzını sürdürmeye çalıştığı bu evinde, üst düzey yetkililere partiler veriyor, böylece kendi yalnızlığını da unutmaya çalışıyordu. Bell, Kasım 1917'de ilan edilen Balfour Deklarasyonu'nun gerçekleşebileceğine inanmamış, buna temkinli yaklaşmıştır.⁶⁹ Aynı yıl içerisinde, Arap bağımsızlığı altında çıkmasıyla övündüğü *el-Arap* gazetesinin editörlüğünü yapmaya başladı.⁷⁰

III- Irak Krallığı'nın Kurulması ve Gertrude Bell'in Rolü

Bell, 1918 yılı başlarında Fırat boyunca Babil'i de kapsayan bir geziye çıktı. Aynı yılın yaz aylarında ise inceleme yapmak amacıyla İran'a gitti. 1 Ekim 1918'de Şam'ın düşmesinden sonra imzalanan Mondros Mütarekesi ile Büyük Savaş Osmanlı Devleti için sona ermiş; ancak İngilizler bir adım daha atarak, mütareke şartlarına aykırı bir şekilde petrol bölgesi Musul'u da işgal etmişti.⁷¹ Böylece, Irak'ın İngilizler tarafından yönetimi ve şekillendirilmesi açısından yeni bir dönem başladı.

Savaşın bitmesinin ardından, Percy Cox'un İngiliz-İran Antlaşması için Kasım 1918'de İran'a gönderilmesiyle yerine vekâleten Arnold Wilson gelmişti. Bu durum, Bell için huzursuzlukların da başlangıcıydı. Zira aşağıda anlatılacağı üzere Irak'ın yönetimiyle ilgili ortaya çıkan siyasi görüş ayrılıklarının bir sonucu olarak, istediğini yapmaya alışkın olan Bell, otoritesini göstermeye çalışan Yüksek Komiser Wilson ile anlaşamadı.

8 Kasım 1918'de, İngiliz ve Fransız hükümetleri ortak bir bildiri yayınlayarak, Wilson İlkeleri'ne göre "Türk boyunduruğundan kurtarılan" Araplara, kendi seçimleri ve özgür iradeleriyle ulusal yönetimlerini kurma imkânının tanınacağını; bu konuda destek olacaklarını ilan etti. Bu elbette,

⁶⁹ H.V.F. Winstone, *a.g.e.*, s. 201.

⁷⁰ *The Letters of Gertrude Bell*, II, s. 416, 431.

⁷¹ Mütareke şartlarına aykırı olarak Musul'u işgal eden İngilizler, bazı Arap aşiretlerini teşvik ve tahrik etmek suretiyle, işgallerini kolaylaştıracak güvenlik şartlarını da oluşturmuştu (Kurşun, *a.g.m.*, s.8-9).

emperyalist devletlerin “siyasi” ve “konjonktürel” hamlesinden başka bir şey değildi. Zira Osmanlı'nın bölgeden sökülüp atıldığı bir sırada, Şerif Hüseyin ve oğulları isyanları karşılığında kendilerine söz verilmiş olan Büyük Arap Krallığı için beklenti içerisindeydi. Bildiriye şiddetle karşı çıkan Yüksek Komiser Wilson'a göre, kurulacak hükümette Başbakan ve bazı Arap bakanlar dışında, Irak'ta Arap emirin başkanlığında bir Arap yönetiminin kurulması mümkün değildi ve böyle bir şeyin gerçekleşmesi ise bütün kazanımların sonu demektir. Nitekim gerçekçi saptamalarıyla dikkat çeken Bell de, hükümetinin bu politikalarını “çelişkili”, “belirsiz” ve “dürüst olmayan” ifadeleriyle eleştirirken, İngiliz yönetimi dışında, -geri kalmış ve bir ulus olamayan- Araplar ve aşiretlerin istedikleri bir emir üzerinde uzlaşamayacaklarını düşünüyordu.⁷² Her ikisine göre de doğrudan yönetimin dışında böyle bir yönetim kurulması ve ayrıca buna karşı duracak Kürtler, Türkler ve gayrimüslimlerin yaşadığı Musul Vilayeti'ni içermesi imkânsızdı. Nitekim dağlık olması sebebiyle doğrudan işgali ve yönetilmesi zor olan Musul Vilayeti'nin doğusundaki Kürt bölgeleri de, Wilson ve Bell tarafından buraya “siyasi memur” sıfatıyla atanan Leachman, Soane, Noel, Hay, Longrigg ve Edmonds gibi deneyimli ve bölgeyi iyi tanıyan istihbarat uzmanları vasıtasıyla yönetilmeye başlanmıştı.⁷³

Savaş sonrası dönemde, İngiliz-Fransız rekabetinden kaynaklanan ciddi anlaşmazlıklar da gün yüzüne çıkmaya başlamıştı. Sykes-Picot Gizli Antlaşması'na (1916) dayanan Fransa, Suriye'nin bütünüyle kendi yönetimlerinde olması gerektiğini savunurken, İngiliz nüfuzu altındaki Şerif ve oğlu Faysal buna karşı çıkıyordu. Bunun üzerine Arnold Wilson, Irak ve Suriye ile ilgili olarak Gertrude Bell'i barış müzakerelerinin sürdüğü Paris'e gönderdi (Mart 1919). Konferanstaki İngiliz politikası, toplantıya katılan Bell'in bilgi ve belgeleri kullanılmak suretiyle şekillenmiştir. Ancak, konferansta Mezopotamya'nın geleceğine dair kararlar ertelenirken, ülkedeki huzursuzluklar da artmaktaydı. Kürtler Arap idaresi, Şiiiler Sünni yönetimi istemezken; aşiret reisleri de İngilizlerin varlığına karşıydı. Osmanlı dönemindeki statülerini kaybeden subay ve bürokratlar hoşnutsuz olup, Arap milliyetçileri ise güç kazanıyordu.⁷⁴ Paris'te, eski dostları Hogart

⁷² Kaymaz, a.g.e, s. 86; *The Letters of Gertrude Bell*, II, s.463-4.

⁷³ Kaymaz, a.g.e, s.106.

⁷⁴ Geoffrey Hamm, a.g.t, s.302.

ve Lawrence ile de görüşen Bell, ayrıca çok yakın ilişkiler kuracağı Faysal ile de tanışmıştı.⁷⁵ Bell ve Lawrence, Faysal için burada aktif bir kampanya yürüttüler. Britanya'nın Irak'ta gittikçe artan askeri ve mâli külfetini gerekçe gösteren Lawrence, krallık için doğrudan önerme de Faysal'ı, Suriye'de "başarılı" gördüğü yönetimini de referans göstererek destekliyor ve Arapların İngiliz mandası altında kendilerini yönetebileceklerini savunuyordu. Lawrence, "kanlı" ve "etkisiz" gördüğü Wilson'ın Irak'taki yönetimini ise, "eski Türk (Osmanlı) sisteminden daha kötü" buluyordu.⁷⁶

Sykes-Picot Antlaşması'na göre Suriye'ye hâkim olan Fransızların bütün itirazlarına rağmen, İngilizlerin de desteğini alan Faysal Suriye'ye yerleşmiş ve daha sonra "Suriye Umumi Meclisi" tarafından kral ilan edilmişti (Mart 1920). Böylece, ülkenin bir bölümünde de olsa kendi yönetimini fiilen kurabilmişti. Nitekim Gertrude Bell de *Syria in October 1919* başlıklı raporunda, -daha önceki düşüncelerinden farklı olarak- İngiliz mandası altında Irak'ta Suriye'dekine benzer bir Arap yönetiminin kurulması gerektiğini savunmaya başlamıştı. Ancak bu yönetim, Irak'ın mevcut yapısıyla uzlaşacak biçimde örgütlenmeliydi. Bununla birlikte, Yüksek Komiser Arnold T. Wilson'ın muhalefeti ise devam ediyordu. Nitekim Bell'in, Hindistan Bakanlığı (*India Office*)'na hitaben yazdığı rapora Wilson'ın eklediği bir notla, "*politik, diplomatik ve idari vasıtalarıyla yeni bir egemen Müslüman devleti yaratmanın o günler için imkânsız olduğunu*"na dikkat çekmişti.⁷⁷

Lawrence ile birlikte hareket eden Bell, Irak yönetimi için önce Abdullah'ın, ardından da kardeşi Faysal'ın İngilizler ile geçinebilecek müstakbel emir (kral) olabileceğine kanaat getirerek buna dair raporlar yazmaya başladı. Görüş ayrılığı, inatçı bir karaktere sahip olan Bell ile Wilson arasında gerginliğin artmasına neden oldu. Nitekim Bell, artık doğrudan üst makamlarla görüşerek kendi fikirlerini kabul ettirmeye; Wilson da onu Bağdat'tan uzaklaştırmaya çalışacaktır. Ancak, bu mücadelede kaybeden taraf Wilson oldu. Aşağıda bahsedileceği üzere, İngilizleri zora sokan Mezopotamya (Irak) isyanının giderek büyüdüğü bir dönemde

⁷⁵ H.V.F. Winstone, *a.g.e.*, s.205-211

⁷⁶ Timothy J. Paris, "British Middle East Policy-Making after the First World War: The Lawrentian and Wilsonian Schools", *The Historical Journal*, 41/3 (September 1998), s.788-789.

⁷⁷ Timothy J. Paris, *a.g.m.*, s.781-782.

(Ekim 1920), Percy Cox'un eski görevine tekrar atanmasıyla birlikte, Wilson resmi görevini bırakarak petrol şirketi APOC'a geçmiştir.

Wilson'ın henüz görevde olduğu bir dönemde, 19-26 Nisan 1920'de düzenlenen San Remo Konferansı, İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı Arap vilayetlerini aralarında paylaştıkları bir toplantı olmuştur. Buna göre, Fransa Suriye ve Lübnan'da; İngiltere ise, Sykes-Picot'ya göre Fransa'nın payına düşen Musul da dahil olmak üzere bütün Irak ile Ürdün ve Filistin'de, Milletler Cemiyeti Misakı'na dayanarak manda yönetimleri kurabilecekti. Yaklaşık bir ay sonra, yani Mayıs 1920'de ise İngiltere, Cemiyet-i Akvam tarafından ihdas edilen milletlerarası vesayet sistemi çerçevesinde, Irak üzerinde "A sınıfı manda" yönetimi kurma yetkisine sahip oldu.⁷⁸ Bununla birlikte, kurulacak manda idaresinin şekli ve Irak'ın idari taksimatı üzerinde bazı tartışmalar yaşanıyor; Irak'ın kuzey ve güney şeklinde bölünerek yönetilmesi üzerinde duruluyordu. Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a göre, Türkiye'nin eline geçme ihtimali olan kuzeydeki Musul ve çevresinde ayrı bir emirlik oluşturulacak; güneyde ise, Şerif Hüseyin'in oğlu Abdullah'ın idaresinde Bağdat merkezli başka bir emirlik kurulacaktı. Bu sırada, İngilizlerin baskıcı yönetiminden bıkan Musul ve Kerkük halkı ise, TBMM ve Osmanlı hükümetlerine başvurarak Türkiye'nin bir parçası olarak kalmak istemekteydi.⁷⁹

Yönetim şekli tartışmalarının sürdüğü bir sırada İngilizler, Irak'ın güneyinde büyük bir ayaklanmayla karşılaştılar. Irak'ta manda yönetiminin ilanı ile birlikte, muhafazakâr halk, aşiretler ve özellikle de güneydeki Şiiler arasında huzursuzluklar başgöstermişti. Savaşın başlangıcında Osmanlı idaresine karşı ayaklanan bu bölgede, İngiliz işgaline karşı bağımsızlık fikirleri ve milliyetçilik duygusu gittikçe güç kazanıyordu. İran ve Irak'taki Şii toplum ve müçtehitler üzerinde Britanya etkisinin artmasının yanı sıra, Yüksek Komiser Wilson'un Irak'taki yerel yapıyı göz ardı eden, baskıcı uygulamalarının da etkisiyle, "kâfir" bir devletin mandasına karşı çıkan

⁷⁸ Kadir Kasalak, "Manda Sistemi ve Irak ile Suriye'de Uygulanması", *Birinci Ortadoğu Semineri (Elazığ, 29-31 Mayıs 2003) Bildiriler*, Elazığ 2004, s.73. Irak, Filistin, Ürdün, Suriye ve Lübnan için öngörülen "A sınıfı manda yönetimi", manda altına alınan devletin kendini yönetebilecek seviyeye gelinceye kadar sürmesi anlamına gelmektedir.

⁷⁹ Zekeriya Kurşun, *a.g.m.*, s.9-10.

Ayetullah Şirâzi liderliğindeki Şii ulemanın (müctehidler) teşviki ve eşraf ve bazı aşiretlerin katılımıyla güneydeki Şiiler ayaklandı.⁸⁰ 1920 sonlarına doğru büyüyüp İngilizleri kaygılandıran Irak (Mezopotamya) isyanı, ardında, Irak için tahsis edilen bütçenin iki katı fazladan bir masraf (40 milyon Paund) ve binlerce ölü bırakarak Şubat 1921'de bastırılabilirdi.⁸¹

Bu bağlamda Arabistan'daki gelişmeler de Irak'ın geleceği ve istikrarı açısından önem kazanmaya başlamıştı. 1916 isyanıyla birlikte kendini *Hicaz Kralı* ve halife ilan edip Büyük Arap Krallığı peşinde olan Şerif Hüseyin'in⁸² kuvvetleriyle çatışan Necid Emiri İbn-i Suud, işgal altında olduğunu iddia ettiği bazı toprakların iadesini istiyordu. Bu gerekçeyle, 1919'da Şerif Hüseyin kuvvetlerini mağlup ettiği gibi, en büyük rakibi olan Şammar Şeyhi İbn-i Reşid'in merkezi Ha'il'i de zapt etmişti (1921).⁸³ Bu sırada İngilizler, Britanya'ya sâdik kalmaları için Hicaz'ın bekçisi olarak gördükleri Şerif Hüseyin'e yüz bin, Suud'a da altmış bin sterlin ödenek ayırdı.⁸⁴ Ancak, Suud ile Şerif ailesi arasındaki tarihi husumet de hesaba katılırsa bu gelişmeler, Şerif Hüseyin ve oğullarıyla birlikte Irak'ın geleceğini de yakından ilgilendiriyordu.

Böyle bir ortamda İngilizler, Irak'ta bir "Haşimi hanedanı yaratma"yı önemli bir hedef olarak belirledi. Yukarıda da değinildiği gibi Lord Curzon, Ortadoğu'da bir Haşimi yönetimini savunurken, yine Faysal taraftarı olan dışişleri mensubu Lord Hardinge de Britanya'nın Suud yayımlıcağına karşı Şerif Hüseyin'i desteklemeye mecbur olduğuna dikkat çekiyordu.⁸⁵ Bu durumda, Şerif Hüseyin ailesi ve Faysal'ın sadakatlerinden dolayı ödüllendirilmeleri gerekiyordu. Bu doğrultuda, Lawrence'ın projesi olarak ortaya çıkan Faysal'ın kralı olduğu Büyük Suriye projesi ise Faysal'ın Fransızlar tarafından ülkeden sürülmesiyle akim kalmıştı.

⁸⁰ Yitzhak Nakash, *Irak'ta Pandora'nın Kutusu Şiiler*, çev. Metin Saltoğlu, Ankara 2005, s. 65-72.

⁸¹ Amal Vinogradov, "The 1920 Revolt in Iraq Reconsidered: The Role of Tribes in National Politics", *International Journal of Middle East Studies*, III/2 (April 1972), s. 138.

⁸² İngilizler şerif Hüseyin'i "zorba, istibdat yanlısı ve açgözlü" olarak tanımlıyordu (Wallach, *a.g.e.*, s. 434).

⁸³ *The Letters of Gertrude Bell*, II, s. 534.

⁸⁴ Janet Wallach, *a.g.e.*, s. 433.

⁸⁵ Timothy J. Paris, *a.g.m.*, s. 785.

Bell'in, doğrudan yönetim yerine İngiliz mandası altında Iraklıların kendi yönetimini kurması gerektiğine dair düşünce ve girişimlerinden daha önce bahsedilmişti. Ancak, bu düşüncelerini gerekçeleriyle birlikte izah etmekte fayda görüyoruz: Bilindiği üzere, Osmanlı dönemi Arap milliyetçiliği, II. Meşrutiyet yıllarında yaşanan gelişmelere paralel olarak siyasal nitelik de kazanmaya başlamıştı.⁸⁶ İngiliz işgali döneminde Arap milliyetçiliğinin yükseldiğine dikkat çeken Bell'e göre, Araplara kendi idarelerini kurdurmak suretiyle, kendilerini yönetebilecekleri mesajı verilmeliydi. Böylece, güçlenen milliyetçilik kısmen de olsa dizginlenebilecekti. Ona göre, ülkeyi modernleştirmek ve ayrıca Şii ulema ile onların güdümündeki aşiretlerin halkı geri bırakan etkilerini sona erdirmek için de Britanya'nın Şerif Hüseyin ailesinden Faysal ile şehirli kesim ve Sünni milliyetçilerle birlikte çalışması gerekiyordu.⁸⁷ Ayrıca, Arapların kendi yönetimini kurmak suretiyle, o sırada çok tartışılan Irak'taki doğrudan yönetimin İngiliz ekonomisine olan maliyeti de azalacaktı.

Yukarıda değinildiği gibi İngilizler, Irak'ta manda idaresi kurduktan sonra tam da bölgede hâkimiyetlerini güçlendirmeye çalışırken patlak veren isyanla sarsılmıştı. Bu sırada, doğrudan İngiliz yönetimini savunan ve gösterdiği yönetimle isyanın da sebeplerinden biri olan Wilson'ın yerine, Ruslara karşı Hindistan'ı güven altına alan İngiliz-İran Antlaşması'nın mimarı Percy Cox, Ekim 1920'de Tahran'dan tekrar Bağdat'a atandı. Çok sevdiği ve iyi anlaştığı eski âmirinin geri dönmesine en fazla sevinen, kuşkusuz Gertrude Bell olmuştu. Irak'ı uzun yıllar İngiliz hâkimiyeti altında tutacak; milliyetçileri de kendi taraflarına çekebilecek ve "Irak Krallığı" adıyla oluşturulacak yapay sistemin inşası, Arap dünyasını çok iyi tanıyan ikiliye, Percy Cox ile Bell'e verilmişti.

İngilizleri ve Bell'i büyük bir endişeye sevk eden Şii isyanının (1920) henüz sona ermediği bir sırada, Kasım 1920'de ilk Irak hükümeti teşkil edildi. Bu tarihte, nüfuzlu bir isim olan Bağdat Nakibi Seyyid Abdurrahman el-Geylani başbakanlığında, üç vilayeti, farklı kesimleri ve aşiretleri temsil eden; büyük çoğunluğu Sünni olan yirmi bir bakanla birlikte İngiliz danışmanların da görev aldığı, manda altındaki ilk Irak hükümeti kuruldu.

⁸⁶ Davut Hut, "Osmanlı Arap Vilayetleri, Arabizm ve Arap Milliyetçiliği", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ortadoğu Özel Sayısı (2016), s. 40.

⁸⁷ Charles Tripp, *A History of Iraq*, Cambridge University Press 2000, s. 39.

Böylece, gelişmelerden memnun olmayan Araplara en azından “kendi hükümetleri”ni kurdukları mesajı verilmiş; öte yandan, isyan sebebiyle öfke duyulan Şiiiler ise çok az sayıda bakanlık verilmek suretiyle cezalandırılmıştı. Bundan sonra ise, Osmanlı dönemindeki mülki teşkilat ve belediyeler yeniden düzenlenerek hizmet vermeye başladı.

Bell’e, bu süreçte verilen en önemli görev, yine onun uzmanlık alanıyla ilgiliydi. Kurulacak Arap yönetimine destek vermeleri amacıyla, birbirinden ayrı hareket eden kişi ve grupları, özellikle de Arap eşraf ve şeyhleri birleştirip ikna etmesi gerekiyordu. Ciddi sağlık sorunları ile uğraşmasına rağmen en sağlam yeteneğini kullandı; muhtemel siyasal oluşumlar açısından büyük önem atfettiği Bağdat eşrafını⁸⁸ evinde toplamaya başladı. Irak’ın siyasi ve sosyal durumunu ortaya koyan raporlar hazırladı. Bunları yaparken, Bağdat’taki İngiliz görevlilerin Arapça bilmemelerinden, Araplarla görüşmemelerinden, şehir hayatından bütünüyle kopuk olmalarından, dolayısıyla ikinci sınıf kapalı bir İngiliz toplumu yaratmalarından şikâyet etmekteydi. Bütün bunları da, kendisi gibi olamayan “İngiliz eşlere” bağlıyordu.⁸⁹

San Remo Konferansı’yla Ortadoğu’yu Fransa ile birlikte paylaşan Britanya hükümeti, 1921 yılı başlarında bir karar alarak, kendi mandası altındaki Arap bölgelerinin yönetimini Sömürgeler Bakanlığı (*Colonial Office*)’na devretmişti. Böylece, Irak’ın yönetimi de Hindistan hükümetinden, Winston Churchill’in başına getirildiği Sömürgeler Bakanlığı’na geçti. Bu gelişmenin hemen ardından, İngiliz mandası altındaki Irak, Ürdün ve Filistin gibi yeni Arap devletlerinin, diğer bir deyişle yeni Ortadoğu’nun geleceğini tayin etmek üzere Kahire’de bir konferans toplandı (Mart 1921).⁹⁰ Churchill’in başkanlık ettiği Konferansa Lawrence’ın yanı sıra, Percy Cox, General Haldane ve artık APOC’u temsil eden Arnold T. Wilson ile ilk Irak hükümetinin Maliye Bakanı Sason Heskell ve Savunma Bakanı Cafer el-Askeri’nin de yer aldığı kırk kişilik bir komisyon katıldı.⁹¹ Churchill’in son derece doğru bir tespitle “Kırk Haramilere” benzettiği bu komisyondaki tek kadın ise Gertrude Bell idi.

⁸⁸ Bell, İttihat ve Terakki türünden siyasal cemiyetlerin kurulması ihtimalini, Bağdat eşrafı açısından bir kâbus olarak görmekteydi (Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, Ankara 1998, I, 539, 274n).

⁸⁹ Wallach, *a.g.e.*, s.443-444.

⁹⁰ Janet Wallach, *a.g.e.*, s.426-427.

⁹¹ *The Letters of Gertrude Bell*, II, 530-531; H.V.F. Winstone, *a.g.e.*, s.234-235.

Konferansta Irak ile ilgili olarak; askeri-mali harcamaların azaltılması, ülkenin yönetimi ve geleceğinin belirlenmesi, adaylardan birinin Irak tahtına kral olarak geçirilmesi, yeni devletin savunulması amacıyla bir ordunun meydana getirilmesi ve kuzeydeki Kürt bölgelerinin durumu gibi konular ele alındı.

Irak'a kimin kral yapılacağı tartışmaları ise, konferanstan önce başlamıştı. Daha önce, Faysal'ın Suriye kralı ilan edilmesiyle birlikte kardeşi Abdullah'ın Irak krallığına getirilmesi gündeme gelmişse de İngiliz Sömürgeler Bakanlığı bunu uygun görmemişti. İlk Başbakan Seyyid Abdurrahman el-Geylani, Basra Nakibi Seyyid Talip, Muhammara Şeyhi Haz'al, İbn-i Suud, Ağa Han ve hatta Şehzade Burhaneddin Efendi gibi isimler ortaya atılmışsa da hepsinden vazgeçildi. Nihayet, Percy Cox Faysal'ın yetenekleri ve tecrübelerinden bahsedince, Lawrence hemen destekledi, dahası Lawrence, Faysal'ın kral adaylığı konusunda kuşku duyanları da kazandı ki bunlar arasında, Iraklıların yabancı birini kralları olarak kabul edeceğinden pek de emin olamayan Gertrude Bell de vardı.⁹² Artık Bell, Faysal'ın kral olabilecek bilgi, zekâ, olgunluk ve karizmaya sahip olduğuna inanmaya başlamıştı. Sonuçta, Fransa'nın Suriye'den sürdüğü ve o sırada Londra'da bulunan Faysal'ın kral adayı olarak Bağdat'a davet edilmesi kararlaştırıldı.⁹³ Toplantıda alınan karar, İngiliz siyaseti açısından tipikti: *"Emir Faysal'ın Irak tahtına aday olmak istemesi ve Irak halkı tarafından rağbet görmesi halinde, Majestelerinin Hükûmeti de seçilmesine engel çıkartmayacaktır"*.⁹⁴

Cox ve Bell'in Konferanstaki önerisine göre, yeni bir devlet olarak Irak Krallığı kurulacak; bünyesinde Basra ve Bağdat'ın yanı sıra; zengin petroleri, Şiilere karşı Faysal'a destek verebilecek olması ve Türkiye ile bir tampon bölge konumuna gelmesi hasebiyle Musul Vilayeti ve Kürt bölgesi de bu devlet içinde yer alacaktı. Bununla birlikte, Mahmud Berzenci liderliğinde özerklik talebiyle İngilizlere karşı ayaklanan Süleymaniye livası ise, siyasi memurlar vasıtasıyla ve doğrudan İngiliz Yüksek Komiserliği tarafından -kısmen özerkliği de içeren bir şekilde- yönetilecekti.⁹⁵ Böylece

⁹² Ali A. Allawi, *Irak Kralı I. Faysal*, çev. Hakan Abacı, İstanbul 2016, s.398.

⁹³ H.V.F. Winstone, *a.g.e.*, s.235; Janet Wallach, *a.g.e.*, s.429, 431.

⁹⁴ Allawi, *Irak Kralı I. Faysal*, s.398.

⁹⁵ Bu dönemde ortaya çıkan bir diğer sorun da, Süleymaniyeli Mahmud Berzenci'nin başını çektiği Iraklı Kürtlerin özerkliğine dair taleplerdi. Musul Vilayeti ile Kerkük

konferansta, bizzat Bell'in verdiği bilgilerle Irak'ın sınırları da çizilmiştir. Öngörülen bu yapıda, Şiiler, Sünniler, Kürtler ve Hıristiyanlar, şerif soyundan gelen bir kralın etrafında birleşecekler ve Faysal'ın liderliğindeki Irak, Britanya'ya yük olmadan bağlılığını sürdürecekti. Bu yapı, bütün Ortadoğu için de bir örnek teşkil edecekti.⁹⁶ Şerif Hüseyin'in diğer oğlu Abdullah ise, yeni oluşturulacak Ürdün'ün krallığına getirilecekti. Manda idaresi altında yeni devletlerin doğduğu bu aşamada, Suriye-Lübnan'daki Fransız denetimine karşın Irak-Ürdün'deki İngiliz hâkimiyetini öngören yeni Ortadoğu haritasını hazırlayanlardan biri de böylece Gertrude Bell olmuştur.

İngiltere açısından bakıldığında, bir Arap yönetimi kurmak suretiyle, birçok hedef gerçekleştirilmiş olacaktı. Öncelikle, Peygamber soyundan birisi kral yapılmak suretiyle Şiilerin itirazlarının önü kesilecekti. Faysal, kendisini Suriye'den çıkaran Fransızlara kızgındı. İngiltere O'nu krallığa getirerek, Sykes-Picot'dan beri Musul'da gözü olduğuna inandığı Fransa'ya karşı da bir tedbir almış olacaktı. Ayrıca, Britanya Irak ile ilgili mali, askeri ve siyasi külfetten de önemli ölçüde kurtulacaktı. İngiliz hava gücünden yararlanılması ve on beş bin kişilik bir Irak ordusunun kurulması gibi, Britanya'nın eleştirilen masraflarını azaltacak birtakım kararlar da yine bu konferansta alındı. Churchill'in "*Özel niteliklerinden dolayı Şerifin oğlu Faysal, en ideal aday ve en ucuz çözüm yolu olarak bulunmuştu*" sözü, İngiltere'nin Kahire Konferansı kararlarıyla elde ettiklerini özetler niteliktedir.

Kahire Konferansı'nda Faysal'ın krallığa getirilmesine karar verilmişse de bunun uygulanması ayrı bir sorun idi. Daha başta Faysal, kendisinden önce kardeşi Abdullah'ın isminin geçmesinden dolayı tereddüt geçirdiyse de Lawrence'ın çabalarıyla krallık için ikna edildi. Öte yandan, Bell'in daha 1917'de vurguladığı gibi, Şerif Hüseyin ve oğulları Irak'ta tanınmıyordu ve herhangi bir ağırlığa da sahip değildi.⁹⁷ İşte Bell'in bu aşamadaki zor görevi,

ve Kürt bölgesini Irak Krallığı ve Britanya için önemli bir "petrol kaynağı" ve "tahıl ambarı" olarak gören Bell, bu özerklik ve bağımsızlık taleplerine karşı çıkmıştır (*The Letters of Gertrude Bell*, II, s.534, 543-4, 549).

⁹⁶ Janet Wallach, *a.g.e.*, s.436.

⁹⁷ Bell, Şerif Hüseyin'in Arap Müslümanlar tarafından halife seçilmesi durumunda bile bunun Mezopotamya'da bir etki yaratmayacağını; Şerif veya oğullarının Bağdat

kral adayı olan Faysal'ı tahta çıkarmaktı. Bunu yaparken de Britanya'yı temsil ettiğini sezdirmeden, Iraklıları, Faysal'ın en iyi seçenek olduğuna inandırması gerekiyordu.⁹⁸ Öte yandan, ülkede geniş bir nüfuza ve siyasi kişiliğe sahip olan Basra Nakibi Seyyid Talip,⁹⁹ Faysal'ın karşısına rakip olarak çıkmaya yeltendiğinden ciddi bir engel oluşturuyordu. İşte, bu aşamada yine İngiliz siyaseti devreye girdi; Percy Cox'un emriyle Seyyid Talip 16 Nisan'da tutuklanarak Seylan Adası'na sürüldü.¹⁰⁰ Diğer yandan, 1920 isyanına karışan siyasi tutuklular ve Arap milliyetçileri için de 30 Mayıs 1921'de genel af ilan edildi.

Faysal'ın krallığı için gerekli olan bütün planlar ve hazırlıklar, yine Bell'in teklif ve istekleri doğrultusunda yapılıyordu. Bu cümleden olarak, eski Osmanlı hükümet konağında Faysal için özel bir bölüm hazırlandı, Bağdat halkından beş yüz kişi toplantıya çağrıldı. Altmış kişilik bir heyetin de Faysal'ı karşılaması kararlaştırıldı.¹⁰¹

Faysal'ın krallığını meşru göstermek amacıyla ve her şeyden önce, göstermelik de olsa bir referandum yapılması gerekiyordu. Faysal'ın gönüllü mihmandarlığını yapan ve birçok konuda ona brifingler veren Bell, Faysal'ın krallığı konusunda yine de kuşku ve endişe taşıyordu: "...Zarlarımıza attık. Kazanıp kazanmadığımızı birkaç gün içinde görürüz...Bu arada, kodamanların Faysal'ın krallığına tedirginlikle baktığı konusunda hiç kuşku yok..."¹⁰² Nitekim Bell'in endişesini haklı çıkaracak gelişmeler de yaşanıyordu. Avrupa'dan Mısır ve Hicaz yoluyla 23 Haziran'da Basra'ya ulaşan Faysal'a parlak bir karşılama yapılmamıştı. Dahası, Faysal'a karşı olan Basra eşrafiyla aşağı Fırat bölgesindeki Arap aşiretleri, Bağdat'a bağlı olarak kendi bölgeleri için ayrı bir yönetim talep etmekteydi.¹⁰³ Necef ve Kerbelâ'nın Şii uleması Sünni

(Irak)'a yönetici olarak teklif edilmesi durumunda halkta şaşkınlık meydana getireceğini vurgulamaktaydı (Geoffrey Hamm, *a.g.t.*, s.263).

⁹⁸ Janet Wallach, *a.g.e* s.437.

⁹⁹ Gertrude Bell'e göre, kaba bir kişi olan Seyyid Talib İngilizlerden o ana (1914) kadar yardım görmemiş olup, Basra'da Osmanlı valisinden daha fazla bir nüfuza sahipti [British Library-India Office Records, *Letters-Political and Secret Department*, L/PS/10/462, "Extract from a letter (Private) from Miss Gertrude Bell, 5.9.14].

¹⁰⁰ Janet Wallach, *a.g.e.*, s.440.

¹⁰¹ Janet Wallach, *a.g.e.*, s.443.

¹⁰² Allawi, *Irak Kralı I. Faysal*, s.437-438.

¹⁰³ *The Letters of Gertrude Bell*, II, s.600-601.

idareye; Kürtler ise doğrudan Arap idaresine karşı çıkmakta; Türk yanlılarıyla Türkmenler de zaten Türk idaresinin tekrar tesis edileceğine inanmaktaydılar. Her şeye rağmen, Faysal'ın, yabancı olduğu bu ülkede kendini tanıtır referandumda gerekli desteği sağlaması gerekiyordu. Şiilerin desteğini almak için de öncelikle Necef ve Kerbela'ya, oradan da Bağdat'a geçmesi planlandı.

29 Haziran'da trenle Bağdat'a gelen Faysal, Cox, General Haldane, Bell ve Bağdatlıların da yer aldığı bir topluluk tarafından karşılandı.¹⁰⁴ Öncelikle, şehrin en nüfuzlu kişilerinden biri olan ve bir Arap yönetimine karşı çıkan Bağdat Nakibi Seyyid Abdurrahman el-Geylani'nin ikna edilmesi gerekiyordu. Faysal'ın Nakib'i ziyareti ve daha sonra da Nakib'in Faysal'ı evine davetiyle gerçekleşen konuşmalarla bu engel de aşılmış oldu; Nakib, Faysal'ın sarsılmaz bir taraftarı haline geldi.¹⁰⁵ Öte yandan, danışmanı olduğu Seyyid Talib'in sürülmesine kızan ve İbn-i Suud'u destekleyen Philby¹⁰⁶ de görevinden uzaklaştırıldı. Düzenlenen tören, ziyafet ve toplantılar sayesinde Faysal her geçen gün daha çok tanınıyordu. Neticede, Müslümanlar, Şii-Sünni ulema ve eşraf, Yahudiler ve Hıristiyanlar da artık Faysal'ın krallığına nispeten olumlu bakmaya başlamışlardı.

Faysal sık sık Bell'e müracaat ediyor, Bell de önerileriyle Faysal'a danışmanlık yapıyordu. Öte yandan Faysal'a karşı aşiretlerin de güçlü muhalefeti söz konusuydu. Bell, çok iyi tanıdığı Irak'ın aşiretleri ve reisleriyle, tarihi ve sosyal yapısı hakkında Faysal'a bilgiler veriyordu.¹⁰⁷ Yapılan çalışmalar sonucunda, geniş bir alana yayılmış olan Aneze ve Düleym gibi önemli Arap aşiretleri, Britanya ve Faysal yanlısı olduklarını bildirdiler. Böylece, bizzat Faysal ve Bell'in çalışmalarıyla, aşiretlerin muhalefeti de zayıflamaya başladı.¹⁰⁸

¹⁰⁴ *The Letters of Gertrude Bell*, II, s.604-607; Wallach, *Çöl Kraliçesi*, s.444-446.

¹⁰⁵ Allawi, *Irak Krah I. Faysal*, s.438. Bell'e göre Bağdat Nakibi, önceleri bir Arap hükümetine karşı çıkıyor, yerine doğrudan İngiliz yönetimi istiyordu (Sina Akşın, *a.g.e*, I, 539, 274n).

¹⁰⁶ Mehmet Ali Büyükkara, "Philby, Harry St. John Bridger", *TDVİA*, XXXIV, s.268-269.

¹⁰⁷ Britanya'nın Necd ve Irak aşiretleri konusunda başta gelen uzmanı olan Bell, 1922'de yazdığı bir mektubunda, "aşiret reislerinin sevdiği insanlar olduğunu belirttikten sonra, bütün Irak ülkesi boyunca var olan her bir aşiret reisinin önemini bildiğini ve onların ülkenin belkemiği olduklarını" vurgulamaktadır (*The Letters of Gertrude Bell*, II, s.647)

¹⁰⁸ *The Letters of Gertrude Bell*, II, 598, 614; Janet Wallach, *a.g.e*, s.450-452, 454.

Yukarıdaki hazırlıklardan sonra Cox'un isteği doğrultusunda, Irak Bakanlar Kurulu 11 Temmuz 1921'de, Faysal'ı "Irak'ın anayasal kralı" olarak tanımlayan bir karar aldı. Bunun meşru bir talep ve seçim olduğunun gösterilmesi amacıyla, 1921 yılı Temmuz-Ağustos aylarında basit ve göstermelik bir referandum yapıldı. Düzmece ve dolayısıyla doğruluk derecesi de şüpheli olan referandum sonucunda, Faysal'ın % 96 ile halk tarafından kral seçildiği İngiliz Yüksek Komiserliği tarafından ilan edildi. Böylece 23 Ağustos 1921'de Midhat Paşa'nın yaptırdığı hükümet sarayında kalabalık bir kitle önünde Faysal'a taç giydirilerek *Irak Haşimi Krallığı* kurulmuş oldu. Ne var ki henüz geçerli bir barış antlaşması yapılmadığından ülkenin hukuken Türk egemenliğinde olması; İngiltere'nin mandaterliğinin henüz Milletler Cemiyeti Konseyi'nce onaylanmaması ve ayrıca "anayasal monarşi"nin kurulduğunun ilan edilmesine rağmen ortada bir anayasanın olmaması gibi sebeplerle, bu kuruluşu "bütünüyle hukuk dışı" olarak tanımlamak mümkündür.¹⁰⁹ Her şeye rağmen Faysal'ın tahta geçişi, özellikle Gertrude Bell'in yoğun çaba ve başarısının bir ürünüydü. New York Herald'ın yazdığı gibi "*Britanya İmparatorluğu, Ortadoğu'nun birbirine dolan, karman çorman çilelerini çözemediği zaman, Gertrude'u çağırması ve onun sayesinde bu düğümü çözmüştü*".¹¹⁰

Kralın seçilmesinden sonraki en önemli konu ise, kabinenin oluşturulması meselesiydi. Faysal, bu isimlerin belirlenmesinde de Bell'in görüşlerine başvurdu. Sonuçta, Bağdat Nakibi Seyyid Abdurrahman el-Geylani, başbakanlığa; Cafer el-Askeri, savunma bakanlığına; Tevfik Halidi, içişleri bakanlığına ve Nuri Said Paşa ile Yahudi Sason Efendi de diğer görevlere atandılar.¹¹¹ Bell, kabineye eklediği sağlık bakanını ise bizzat kendisi atadı. 28 Ağustos 1921'de babasına, "*Bayrak için fikir birliğine varmaları gerektiğini*" yazan¹¹² Bell, Faysal'ın sarayına düzenli bir teşrifat sistemi kurmak ve bu sarayı Avrupa'dan getirtilen mobilyalarla tefriş etmek gibi işlerle de bizzat uğraştı.

¹⁰⁹ İhsan Ş. Kaymaz, *a.g.e.*, s.157-8.

¹¹⁰ Janet Wallach, *a.g.e.*, s.469.

¹¹¹ Hanna Batatu, *The Old Social Classes and The Revolutionary Movements of Iraq, A Study of Iraq's Old Landed and Commercial Classes and of It's Communists, Ba'ithists and Free Officers*, Princeton University Press 1978, s.155, 158, 175.

¹¹² *The Letters of Gertrude Bell*, II, 621.

Bu gelişmelere rağmen, İngilizleri ve yeni yönetimi, sıkıntıya sokacak ciddi sorunlar bekliyordu. Şöyle ki, İngilizlerin Musul Vilayeti içinde en çok kaygı duydukları yerlerin başında Kerkük geliyordu.¹¹³ Bu endişe şehrin baskın unsuru olan Türkmenlerin kesin olarak Türkiye'nin tarafında yer alması ve Türk idaresini istemesinden kaynaklanıyordu. Bölgeyi çok iyi tanıyan Bell bu hususu, "*Referandum tamamlandı ve Faysal Irak Krallığı'na seçildi. Ancak Kerküklü Türkmen ve Kürtler ile Süleymaniye halkı olumlu oy vermediler. Her iki grup da Arap idaresini istememekte, çoğunlukla Türkmen olan Kerkük halkı Türk yönetimini istemektedir*" sözüyle açıklamaktaydı.¹¹⁴ Özellikle Kerkük'ün Türk memurlarının kalesi olarak kalması ve şehirdeki Türk taraftarlığı, daha sonraki dönemde de İngiliz manda idaresi için büyük bir rahatsızlık kaynağı olmuştur.¹¹⁵

Faysal için yapılan referandumda, Kerküklüler tepkilerini göstermiş; bir kısmı oy sandıklarını kırmış, diğer kısmı da Faysal'ın krallığına karşı oy vermişti. Ayrıca, Musul, Erbil ve Süleymaniye halkı gibi, Kerkük'teki resmi görevliler de 23 Ağustos 1921'de Faysal'ın kral ilân edildiği törene katılmamışlardı. Türkmen memurlar görevlerine gitmeyerek, İngilizlere ve Kraliyet yönetimine karşı tepkilerini açıkça ortaya koymuşlardı. Nüfusunun tamamına yakını Kürtlerden oluşan Süleymaniye halkı oylamaya bile katılmamıştı.¹¹⁶ Böylece Musul-Kerkük ve çevresi, Bağdat yerine Türkiye ile bir olmayı arzu etmişlerdi. İngiliz güdümündeki Faysal'ın Irak kralı olmasına bu bölgelerin sıcak bakmamasında, TBMM adına hareket eden Şefik (Özdemir) Bey'in komutasındaki küçük bir birliğin gerçekleştirip 1922 yılı boyunca da sürdürdüğü Türk askeri harekâtının da etkisi vardı.¹¹⁷

¹¹³ Siyasi memur Chardin'in ifadesiyle "*özel milliyetçi arzular taşıyan Kerküklü Türkmenler'in siyasi meselelere olan ilgisi*" bu kaygının asıl kaynağını oluşturuyordu [F. W. Chardin, "Iraq-Mosul: The Land of the Two Rivers", *The English Review*, (October 1925), s.486].

¹¹⁴ *The Letters of Gertrude Bell*, II, s.533, 598; Gertrude L. Bell, *Mezopotamya'da 1915-1920 Sivil Yönetimi*, çev. Vedii İlmen, İstanbul 2004, s.96.

¹¹⁵ Geniş bilgi için bkz. Davut Hut, "İngiliz Raporlarına Göre Kerkük Türkmenleri", *Bir İnsan-ı Selâm: Prof. Dr. Azmi Özcan'a Armağan*, ed. Refik Arıkan-Halim Demiryürek, İstanbul 2016, s.717-739.

¹¹⁶ Qassam al-Jumaily, *Irak ve Kemalizm Hareketi (1919-1923)*, yay. İzzet Öztoprak, Ankara 1999, s.45-46.

¹¹⁷ PRO, War Office (WO), nr. 32/5843, "Summary of Report on the Situation in Iraq, 14.4.1922"; WO, nr. 32/5844, "Paraphrase telegram from the High Commissioner for

Mahmut Berzenci'nin İngiliz karşıtı ayaklanmasının sürdüğü bir sırada, Türk etkisinin de Musul'a doğru hızlı bir biçimde artması ve İngiliz varlığını tehdit etmesi üzerine Bell, 12 Temmuz 1922'de Kürt bölgelerinde görevli İngiliz siyasi memur ve danışmanlarla Süleymaniye'de bir toplantı yapmıştı.¹¹⁸

Halkın sadakatini kazanamadığını düşünen Faysal ise, heterojen yapıdan oluşan krallığının birlik ve bütünlüğü konusunda rahat değildi. Zira Musul meselesiyle birlikte, yukarıda bahsedilen Türk askeri tehdidi ciddi bir sorun olarak duruyor iken, ülkenin önemli bir bölümünde Türkiye ve Mustafa Kemal hayranlığı başlamıştı ki bu durum başta İngilizleri telaşlandırıyordu. Ayrıca, Iraklı milliyetçiler, Bağdat'ta gösteriler yaparak İngiliz mandasına karşı baskıyı günden güne artırıyordu. Bu sebeple de 1922 Mart'ında hükümetten beş bakan istifa edecekti. Bell'in ve İngiliz istihbaratının bu dönemde en önemli görevlerinden biri, Musul Vilayeti'nin Türkiye ile birleşmesini önleyecek tedbirleri almaktı. Siyasi faaliyetlerine hız veren Kral Faysal ise, Ekim 1921'de Musul ve Kerkük'e bir ziyaret yaparak, bu bölgeler ve özerklik bekleyen Kürtlerin sadakatini kazanmaya çalıştı.¹¹⁹

Suud tehlikesinin gittikçe arttığı bir dönemde Bell, Cox'un isteği doğrultusunda, Irak Krallığı ile Suud (Arabistan) arasındaki sınırları da belirledi.¹²⁰ Faysal'ın danışmanı ve akıl hocası olan Bell ile arasında çok yakın bir ilişki kurulmuştu. Pek çok yönden beğendiği Faysal, herkesten çok kendisinin bulup ortaya çıkardığı bir kral idi. Bu durumu, 8 Temmuz ve 28 Ağustos 1921 tarihli mektuplarında, "*Artık tahtta taçlı bir kralımız var*", "*Bu sabah tüm vaktimi Bağdat'taki ofisimde Irak'ın güney sınırlarını belirleyerek geçirdim. Bir daha asla kral yaratma işine girmeyeceğim. Çok ağır bir iş bu*" sözleriyle dile getirmiştir.¹²¹

Iraq to the Secretary of State for the Colonies, dated 9th September 1922"; İhsan Ş. Kaymaz, *a.g.e.*, s.192-207; Qassam al-Jumaili, *a.g.e.*, s.87-95; Zekeriya Türkmen, *Musul Meselesi, Askeri Yönden Çözüm Arayışları (1922-1925)*, Ankara 2011, s.48.

¹¹⁸ Bu toplantıda, Kürtleri bölmek amacıyla, Mahmut Berzenci'ye karşı Seyyid Taha liderliğinde özerk bir "Kürt Ulusal Yönetimi" kurma kararı alınmış, ancak bu karar uygulanamamıştır (Kaymaz, *a.g.e.*, s.197-8).

¹¹⁹ Janet Wallach, *a.g.e.*, s.471-472, 475.

¹²⁰ Bu sınırlar, toprak, Şammar ve Aneze gibi önemli aşiretler ve bunların hak iddia ettikleri su kuyuları üzerinden tespit edilmişti (Janet Wallach, *a.g.e.*, s.477).

¹²¹ *The Letters of Gertrude Bell*, II, s.610, 619.

IV- 1921 Sonrası İngiltere-Irak-Türkiye İlişkileri ve Bell

Bağımsız hareket edeceğine dair ilk işaretleri veren Faysal, bir yandan manda idaresi ile iyi ilişkiler kurarken diğer yandan da mandayı sonlandırarak bağımsızlığı elde etmek istiyordu. Böylece, hem koltuğunu garantiye alacak, hem de İslam dünyasına kendisini kabul ettirecekti. Ankara hükümetinin ve İbn-i Suud'un tehditleri sebebiyle Britanya'nın endişesi de henüz ortadan kalkmamıştı. Mandater devlet olarak, Irak'taki geleceğini garanti altına almaya çalışıyordu. Bell ise mandaya karşı olmakla birlikte, ülkesinin menfaatlerinin Irak'tan daha önemli olduğuna inanıyordu. Faysal yönetimi, 1922 başında, İngiltere ile manda yerine sadece bir dostluk antlaşması imzalayacaklarını bildirmişti. Karşılık olarak Faysal'a, mandaya karşı çıkılması durumunda Britanya'nın ülkeyi terk edeceği mesajı verildi; bu Faysal'ın krallığının sonu demekti. Aynı dönemde, sebep olduğu ağır yükten ve muhtemel bir Türk-İngiliz savaşından dolayı, İngiliz kamuoyunda da Irak'tan çekilme konusunda tartışmalar yaşanıyordu. Nihayet, 10 Ekim 1922'de ilan edilen İngiltere-Irak Dostluk Antlaşması ile A sınıfı manda yönetimi teyit edilirken, Britanya'nın ülkedeki çıkarları da garanti altına alındı. İngilizlerin danışmanları vasıtasıyla bütün idari, mali ve askeri işleri kontrol etmesine imkân sağlayan bu antlaşma, 27 Mart 1924'te oluşturulan Kurucu Meclis ve Eylül 1924'te de Milletler Cemiyeti Konseyi tarafından onayladı. Haziran 1925'te yürürlüğe giren anayasa ile Meşrutî monarşiye geçilirken, oluşturulan ilk Irak Parlamentosu da 16 Temmuz'da 1925'te Kral Faysal tarafından açıldı.¹²²

Bell, Britanya'nın Türkiye Cumhuriyeti ile olan ilişkilerinde de belirleyici isimlerden biri olmuştur. İki devlet arasında yaşanan Musul Meselesi'nin (1918-1926) alevlendiği bir sırada, Türkiye'nin Revanduz üzerinden bir saldırı ve tehdit unsuru haline geldiğini vurgulamaktaydı. Ona göre, *"1923 başlarında ve 1924 yılı ortalarında, Van'da birliklerini toplayan Türkler Revanduz'a subaylar göndermişlerdi. Ayrıca, Kürt aşiretleri arasında da canlı bir propaganda yürütüldüğünden İngilizler endişeliydi. Süleymaniye*

¹²² PRO, Colonial Office (CO), nr. 730/107/2, "Report by His Britannic Majesty's Government to the Council of the League of Nations on the Administration of Iraq for the year 1925", s.10, 13.

bölgesinde etkisini sürdüren ve Revanduz'daki Türklerle dirsek temasında olan Mahmut Berzenci liderliğindeki Kürt (Süleymaniye) ayaklanması da durumu biraz daha kritik hale getiriyordu".¹²³ Bölgenin petrol ve diğer kaynaklarına sahip olmak isteyen İngilizler, Lozan'da Musul Meselesi'nin çözümünü engellemek suretiyle konuyu ileri bir tarihe erteletmeyi başarmış; böylece avantajlı bir konuma geçmişlerdi. Bu şartlarda Bell, Britanya'nın menfaatleri açısından Kürt politikasının değişmesi ve Kemalistlerle de barış yapılması gerektiğine inanıyordu.¹²⁴ Bell'in gerekli gördüğü ve Türk-İrak sınırını garanti altına alan bu barış, ölümünden yaklaşık bir ay önce, 5 Haziran 1926'da imzalanan Ankara Antlaşması'yla sağlanmıştır.¹²⁵ Bu bakımdan, onun siyasi hamleleri Musul Meselesi'nin İngiltere'nin istediği şekilde çözülmesinde etkili olmuş, buna karşın Irak ve Türkiye, söz konusu antlaşma nedeniyle günümüze de intikal eden ciddi iç ve dış güvenlik problemleriyle karşılaşmıştır.

İngilizlerin Irak'ı işgal etmesinin önemli sebeplerinden biri olan ülke petrollerini arama ve işletme imtiyazı, meselenin henüz çözülmediği bir sırada 14 Mart 1925'te, uluslar arası bir konsorsiyum olan *Turkish Petroleum Company* (1929'da adı *Iraq Petroleum Company*'ye çevrilecektir)'ye verilmişti.¹²⁶ Böylece, manda idaresinden sonra petrol konusu da Britanya açısından garantiye alınmıştı. Musul Meselesi'nin çözülmesinden sadece bir yıl sonra da (1927), bu şirket Musul-Kerkük petrollerini işletmeye ve Avrupa pazarlarına ulaştırmaya başladı. Bu gelişmelerle birlikte, Türkiye'nin artık bir tehdit olmaktan çıktığını gören İngilizler, milliyetçilerin baskıları ve Faysal'ın kendileriyle uyum içinde çalışmasının da etkisiyle manda yönetimini kaldırdı. 3 Ekim 1932'de Irak, bağımsız bir devlet olarak Milletler

¹²³ PRO, Air Forces Records (AIR), nr.5/369, file: 23493: "Air Staff Notes on the Occupation of Sulaimania on July 19th 1924"; *The Letters of Gertrude Bell*, II, s.543-544.

¹²⁴ Rasim Ünlü, *a.g.m.*, s.205.

¹²⁵ PRO, FO, nr. 93/110/98, "Treaty between the United Kingdom and Iraq and Turkey, Regarding the Settlement of the Frontier between Turkey and Iraq together with Notes exchanged, Angora June 5, 1926". Türk-İrak sınırını belirleyen bu antlaşma, % 10'luk bir petrol gelirininin 25 yıl süreyle Türkiye'ye ödenmesini öngörüyordu, bkz. Nevin Coşar, "Musul Petrollerinden Türkiye Bütçesine Gelen Paralar", *Tophumsal Tarih*, 38 (1997), s.13-17.

¹²⁶ Ali Okumuş, *Osmanlı Coğrafyasında Petrol Mücadelesi: Kalust S.Gülbenkyan ve Türk Petrol Şirketi*, İstanbul 2015, s.154-157, 166.

Cemiyeti'ne kabul edildi. Buna rağmen, ülkedeki çıkarlarını ve askeri üslerini muhafaza eden İngiltere'nin nüfuzu, krallıktan cumhuriyet rejimine geçildiği 1958 darbesine kadar sürdü.¹²⁷ Faysal ise bir Irak-Suriye birliği gerçekleştirilmeye çalıştıysa da bunda başarılı olamadı. İngiltere'ye giderken uğradığı Bern'de 8 Eylül 1933'te ölümünün ardından yerine Bell'in eğitimi ile yakından ilgilendiği küçük oğlu Gazi geçti.¹²⁸

V- Bell'in Müzeciliği ve Eserleri

Irak'ın yönetimi ve sınırlarının belirlenmesinde önemli rol oynayan Bell, bu süreçte *Review of the Civil Administration in Mesopotamia* adlı eserini kaleme almış,¹²⁹ ayrıca Bağdat Milli Kütüphanesi'nin başkanı olmuştur (Haziran 1921).¹³⁰ Dobbs'un 1923'te başlayan Yüksek Komiserliği döneminde, ordu ve polis teşkilatlarının kurulmasına, sağlık ve eğitim hizmetlerinin yaygınlaştırılmasına önem verildi.¹³¹ İstihbarat görevine devam eden Bell, Dicle kıyısındaki Yüksek Komiserlik binasında yer alan ofisinde, Sömürgele Bakanlığının siyasi faaliyetleri için istihbarat raporları ve makaleler yazmaya devam etti.

Bu uğraşlarına rağmen, siyasi rolünün gün geçtikçe zayıflamasından ve Faysal'ın artık kendisine danışmamasından üzüntü duymaya başlamıştı.¹³² Bu durum, onun gibi ön planda olmayı seven, enerjik bir kadının kendisini

¹²⁷ "İngiltere, Şerif Hüseyin'i, söz verdiği gibi Büyük Arap Kralı değil de yalnızca Hicaz Kralı olarak tanıdığı gibi, Suud'un Hicaz'a hakim olmasına da ses çıkarmamıştı. Çıkarlarını korumak ve Şerif ailesini yeni dengeler doğrultusunda kullanmak isteyen İngiltere, Irak'ın görünüşte bağımsız olmasına izin vererek, ülkeyi perde arkasından yönetmeyi tercih etmiştir" (Kurşun, a.g.m, s.15-16).

¹²⁸ Bilge, "Faysal I", *TDVİA*, XII, s.265.

¹²⁹ Resmi bülten niteliğindeki bu derleme, Irak'taki sivil yönetim organizasyonu, İngiliz işgalinin gelişimi, maliye, ticaret, sağlık, eğitim, bayındırlık, hukuk, polis ve vergi teşkilatı, aşiretler ve aşiret politikaları, Arap-Kürt ilişkileri ve milliyetçi hareketler, önemli şahıslar, kültürel gelişmeler gibi konuları kapsamlı bir şekilde ele almakta olup, İngiliz parlamentosuna da sunulmuştu. İlgili çevrelerde ciddi yankılar bulan bu eser Türkçe'ye de çevrilmiştir, bkz. Gertrude L. Bell, *Mezopotamya'da 1915-1920 Sivil Yönetimi*, çev. Vedii İlmen, İstanbul 2004.

¹³⁰ *The Letters of Gertrude Bell*, II, s.601.

¹³¹ Arbuthnott- Clark- Muir, a.g.e, s.134.

¹³² Emir Turam, a.g.m, s.148.

yalnız hissetmesine sebep oldu. Hayatında hiç evlenmeyip bir erkek gibi yaşayan Bell, kadın hakları konusunda, İngiltere’de bunun mücadelesini verecek kadar anti-feminist düşüncelere sahipti. Bununla birlikte, önde gelen Iraklı kadınları Irak’ta planlanan İngiliz reformları konusundaki görüşlerini almak üzere çay partisinde toplamış; 1923’te kurulan *Kadımların Uyanışı Kulübü* (*Nâdi en-Nahda en-Nisâ’iyye*)’nün de onur üyesi olmuştur.¹³³ Hâmisi Percy Cox’un 1923’te gidişle birlikte, yalnızlık duygusunu derinden hissetmeye başladı. Çok kısa sürelerle gidebildiği kendi ülkesine ve toplumuna yabancılaşmış, buna karşın Irak’a ve Araplara yakınlaşmıştı. Bell bir “Iraklı” olduğunu söylemekte; Araplara olan sevgisini de açıkça vurgulamaktaydı. İngiltere-Irak ilişkilerinin gittikçe gerginleştiği bir dönemde bile İngiltere’ye dönmemiş olması, bu bakımdan dikkate değerdir. Kendi evi ve ikinci bir yuva olarak gördüğü Bağdat, onun için müstesna bir yere sahipti. Ülkesinden bile bu şehre döndüğünde “*eve dönmek muhteşem bir şey*” diyecek kadar da Bağdat’ı benimsemişti.¹³⁴

Yukarıdaki ruh hâli içerisinde olarak, eski tutkusu ve uzmanlık alanı olan arkeoloji ve müzecilik çalışmalarını sürdürmekte; İngiliz ve Amerikan arkeoloğlara danışmanlık yapmaktaydı. Bu süreçte, Irak’ın ilk “Antik Eserler Onursal Başkanı” olmuş, İngiliz Arkeoloji Enstitüsü’nün kurulması için de bağışta bulunmuştu. 1922 Ekim’inde, arkeolojik eserlerin yarısının Irak’a bırakılmasını öngören bir yasa çıkarılmış; Gertrude Bell de kral tarafından Eski Eserler Direktörü olarak atanmıştı.¹³⁵ 1923 yılına gelindiğinde, onun bir milli müze kurma çalışmalarına başladığını görüyoruz.¹³⁶ Bağdat Arkeoloji Müzesi, 16 Temmuz 1926’da Faysal’ın da katıldığı bir törenle açıldı. Müzede, çıkarılmasını sağladığı üç bin kadar eser yer

¹³³ Noga Efrati, “Competing Narratives: Histories of the Women’s Movement in Iraq, 1910-58”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 40/3 (August 2008), s.450-451.

¹³⁴ Emir Turam, *a.g.m.*, s.140, 151.

¹³⁵ Amatzia Baram, “A Case of Imported Identity: The Modernizing Secular Ruling Elites of Iraq and the Concept of Mesopotamian-Inspired Territorial Nationalism, 1922-1992”, *Poetics Today*, XV/2 (Summer 1994), s.282.

¹³⁶ Bell, “Mezopotamya’da 1915-1920 Sivil Yönetimi” adlı raporunda, Irak’ta arkeoloji alanındaki çalışmaları sıraladıktan sonra “para sağlanınca Bağdat’ta bir müzenin açılması gerektiği”nden bahsetmekteydi (Gertrude L. Bell, *Mezopotamya’da 1915-1920 Sivil Yönetimi*, s.204-205).

almaktaydı. 1927 yılında Faysal'ın teklifiyle müzeye, “*Araplar Bell'in anısına daima sevgi, hürmet ve bağlılık duyacaklardır; Kral Faysal ve Irak hükümeti, O'nun Irak'taki başarı ve kahramanlıklarından dolayı minnettardrlar*” yazısının yer aldığı bir büstü konuldu.¹³⁷ Bu zengin müze, 2003 yılındaki Amerikan işgaliyle birlikte yağmalanmış, içindeki binlerce tarihi eser çalınmıştır.

Bell'in değerli kitapları, uzun bir süreçte yazdığı 1600 mektubu, on altı günlük/anı defteri ve önemli bir kısmı açık istihbaratı da içeren 7 bin civarında fotoğraftan oluşan değerli arşivi, kız kardeşi Lady Richmond tarafından Newcastle Üniversitesi'ne bağışlanmıştır. Özellikle fotoğrafları, Osmanlı Arap vilayetlerindeki eserleri, antropolojik açıardan bedevi aşiretleri ve insan tiplerini ortaya koyan birer tarihi belge niteliğindedir.¹³⁸ Çöllerde ve her nerede olursa olsun ailesine ve yakın arkadaşlarına düzenli mektuplar yazmıştı. Onun birçok ayrıntıyı kapsayan ve yine belge niteliğini taşıyan mektupları, vasiyeti üzerine üvey annesi Lady Florence Bell tarafından *The Letters of Gertrude Bell* (London 1927) adıyla neşredilmiştir.¹³⁹

İstihbarat amaçlı yaptığı seyahatler ve arkeolojik incelemeler sonucunda elde ettiği bilgi birikimi ve izlenimlerini kendi yazdığı eserlerle ortaya koymuştur: Hindistan hükümetinin talebi üzerine yazdığı *The Arabs of Mesopotamia* (Basra 1916-7); gezi yazılarından oluşan ve Osmanlı Devleti ile İran hakkındaki görüşlerini dile getirdiği *Safar Nameh-Persian Pictures* (1894); İranlı şair Hafız'ın şiirlerini İngilizce'ye çevirdiği *Poems from the Divan of Hafız* (London 1897), Suriye ve Kuzey Arabistan'daki gezilerini anlattığı *The Desert and the Sown* (London 1907); Anadolu'daki Bizans eserlerini anlattığı *A Thousand and One Churches* (1909); Anadolu ve Diyarbakır'da 1909'da yaptığı gezilerini kaleme aldığı *Amurath to Amurath* (London 1911); Ukaydır'daki tarihi eserleri konu edindiği *The Palace and Mosque of Ukheidir* (Oxford 1913) ve Arabistan (Ha'il) günlüklerini yayınladığı *The Arabian Diaries 1913-1914* adlı eserleri bu bakımdan önemlidir.

¹³⁷ Hugh Arbuthnott-Terence Clark-Richard Muir, *a.g.e.*, s.134-135.

¹³⁸ H.V.F. Winstone, *a.g.e.*, s.250.

¹³⁹ Bell'in ilk devirlerde yazdığı mektuplar ise Elsa Richmond (ed.) tarafından, *The Earlier Letters of Gertrude Bell*, Londra 1937 künyesiyle yayınlanmıştır.

Eski güçlü konumunu kaybetmesi, sağlık sorunlarının artması, ailesinin zenginliğini yitirmesi, çok sevdiği halde evlenemediği Henry Cadogan ve Doughty-Wylie'den sonra kardeşi Hugo'yu da kaybetmesi gibi etkenler, Bell'in hayattan ümidini keserek 12 Temmuz 1926'da uyku hapı içerek intihar etmesine giden süreci de başlatmıştır. Bağdat'ta *Babu'ş-Şarki* yakınlarında, Osmanlıların tahsis ettiği İngiliz mezarlığında yatan Bell'i, Arapların ama daha çok da Irak ve Iraklıların geleceğini Britanya'nın emperyalist hedefleri doğrultusunda belirleyen bir kadın olarak değerlendirmek yerinde olacaktır. O, I. Dünya Savaşı sonrasında Irak'ta kurulan İngiliz sömürge yönetiminin beyni durumundaydı. İngiliz yönetiminin bölgeye yerleşmesinde ve Irak Krallığı'nın kurulup başına Faysal'ın getirilmesi sürecinde rol oynayarak tarihteki yerini almıştır.¹⁴⁰ Bugün gelinen noktada, Britanya çıkarları doğrultusunda oluşturulmaya çalışılan bir "Irak Milleti"nden bahsetmek mümkün değildir.¹⁴¹ Bell'in bu çalışmaya konu olan macera ve tutku dolu hayatı ise, günümüz Ortadoğu ve Irak'ını anlamak bakımından önemli ipuçları vermektedir. Son tahlilde, tarih araştırmalarında göz ardı edilemeyecek eserleri dışında, günümüz Ortadoğu'sunda bütün şiddetiyle yaşanan kaos ve çatışma ortamını, İngiltere ve Gertrude Bell'in bıraktığı sömürgeci miras içinde değerlendirmek uygun olacaktır.

¹⁴⁰ Hanna Batatu, *a.g.e.*, s.89.

¹⁴¹ Bkz. Sabit Duman, "Irak: Bir Ulus Yaratma Çabaları", *Irak Dosyası II*, yay. Ali Ahmetbeyoğlu, Hayrullah Cengiz, Yahya Başkan, İstanbul 2003, s.45-70.

KAYNAKÇA

I- Arşiv Kaynakları:

a. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul.

- Maarif Nezareti Mektûbi Kalemi (MF. MKT): nr.985/41, nr.989/39.
- Dahiliye Nezareti Mektûbi Kalemi (DH. MKT): nr.2826/24, nr.2840/60, nr.2840/60, nr.2880/84, nr.2840/60.
- Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti (DH. KMS): nr.9/3.
- Bâbîâlî Evrak Odası (BEO): nr.3103/232665.

b. Public Record Office (PRO), Londra.

- Foreign Office (FO): nr.93/110/98, nr.371/3402, nr.371/2402, nr.195/2456, nr.195/2116, nr.195/2161, nr.195/2275, nr.195/2310, nr.195/2249.
- War Office (WO): nr. 32/5843, nr. 32/5844.
- Colonial Office (CO): nr. 730/107/2.
- Air Forces Records (AIR): nr.5/369, file: 23493.

c. British Library, Londra.

- India Office Records (IOR): Letters-Political and Secret Department, L/PS/10/462.

d. Newcastle University Library.

- Gertrude Bell Archive, Gertrude Bell Collection, GB165-0023, MECA
(<http://www.gerty.ncl.ac.uk/diaries.php?year=1914&month=1#>).

II- Araştırma ve İnceleme Eserler:

- AKŞİN, Sina, İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, I, Ankara 1998.
- ALLAWİ, Ali A., Irak Kralı I. Faysal, çev. Hakan Abacı, İstanbul 2016.
- ARBUTHNOTT, Hugh – CLARK, Terence – MUIR, Richard, British Missions Around the Gulf, 1575-2005 (Iran, Iraq, Kuwait, Oman), Folkestone 2008.
- BARAM, Amatzia, “A Case of Imported Identity: The Modernizing Secular Ruling Elites of Iraq and the Concept of Mesopotamian-Inspired Territorial Nationalism, 1922-1992”, Poetics Today, XV/2 (Summer 1994), 279-319.
- BATATU, Hanna, The Old Social Classes and The Revolutionary Movements of Iraq, Princeton University Press, Princeton 1978.
- BELL, Gertrude L., Mezopotamya’da 1915-1920 Sivil Yönetimi, çev. Vedii İlmen, İstanbul 2004.
- BELL, Lady Florence (ed.), The Letters of Gertrude Bell, I-II, London 1927.
- BİLGE, Mustafa L., “Faysal I”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1995, XII, 264-265.
- BÜYÜKKARA, Mehmet Ali, “Philby, Harry St. John Bridger”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul 2007, XXXIV, 268-269.
- CHAMBERLAIN, M. E., “Lord Cromer’s ‘Ancient and Modern Imperialism’: A Proconsular View of Empire”, Journal of British Studies, XII/1 (November 1972), 61-75.
- CHARDİN, F. W., “Iraq-Mosul: The Land of the Two Rivers”, The English Review, (October 1925), 484-493.
- COHEN, Stuart A., “The Genesis of the British Campaign in Mesopotamia, 1914”, Middle Eastern Studies, XII/1 (May 1976), 119-132.
- ÇİÇEK, M. Talha, “Erken Cumhuriyet Dönemi Ders Kitapları Çerçevesinde Türk Ulus Kimliği İnşası ve “Arap İhaneti”, Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi, XXXII (2012/1), 169-188.

- DUMAN, Sabit, "Irak: Bir Ulus Yaratma Çabaları", Irak Dosyası II, yay. Ali Ahmetbeyoğlu, Hayrullah Cengiz, Yahya Başkan, İstanbul 2003, s.45-70.
- EFRATİ, Noga, "Competing Narratives: Histories of the Women's Movement in Iraq, 1910-58", International Journal of Middle East Studies, 40/3 (August 2008), s.445-466.
- EYİCE, Semavi, "Bell, Gertrude Lowthian", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1992, V, s.422-423.
- HAMM, Geoffrey, "British Intelligence and Turkish Arabia: Strategy, Diplomacy and Empire, 1898-1918", Toronto Üniversitesi Tarih Bölümü, yayımlanmamış doktora tezi, Toronto 2012.
- HEFFERNAN, Michael, "Geography, Cartography and Military Intelligence: The Royal Geographical Society and the First World War", Transactions of the Institute, XXI/3 (1996), s.504-533.
- HOCAOğLU, Mustafa Celalettin, "Gertrude Bell'in 1907 Yılı Batı Anadolu Seyahati (İzmir'den Isparta'ya), Süleyman Demirel Üni. FEF Sosyal Bilimler Dergisi, XXIX (Ağustos 2013), s.55-72.
- HUT, Davut, "Bađdat Demiryolu ve Petrol Mücadelesi", Die Bagdadbahn, ed. M. Florian Hertsch-Mutlu Er, Verlag Dr. Kovać, Hamburg 2016, s.73-102
- _____, "İngiliz Raporlarına Göre Kerkük Türkmenleri", Bir İnsan-ı Selim: Prof. Dr. Azmi Özcan'a Armağan, ed: Refik Arıkan-Halim Demiryörek, İstanbul 2016, s.717-739.
- _____, "Osmanlı Arap Vilayetleri, Arabizm ve Arap Milliyetçiliği", Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, -Ortadoğu Özel Sayısı- (2016), s.105-150.
- İPÇİOğLU, Mehmet, "Gertrude Bell'in Anılarında Konya", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, XXI (2009), s.249-253.
- JUMAILY, Qassam al, Irak ve Kemalizm Hareketi (1919-1923), yay. İzzet Öztoprak, Ankara 1999.
- KASALAK, Kadir, "Manda Sistemi ve Irak ile Suriye'de Uygulanması", Birinci Ortadoğu Semineri (Elazığ, 29-31 Mayıs 2003) Bildiriler, Elazığ 2004, s.57-86.
- KAYMAZ, İhsan Ş., Musul Sorunu, Emperyalizm ve Kürtler, İstanbul 2014.

- KOLOĞLU, Orhan, Lawrence Efsanesi, İstanbul 2016.
- KRAMER, Ann, Dünya Savaşlarında Kadın Casuslar, çev. Tülin Er, İstanbul 2014.
- KURŞUN, Zekeriya, Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti-Vehhabi Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı-, Ankara 1998.
- _____, "Osmanlı'dan Amerika'ya Tanımlanamayan Ülke: Irak", Irak Dosyası I, yay. Ali Ahmetbeyoğlu, Hayrullah Cengiz, Yahya Başkan, İstanbul 2003, s.1-36.
- NAKASH, Yitzhak, Irak'ta Pandora'nın Kutusu Şiiler, çev. Metin Saltoğlu, Ankara 2005.
- OKUMUŞ, Ali, Osmanlı Coğrafyasında Petrol Mücadelesi: Kalust S. Gülbenkyan ve Türk Petrol Şirketi, İstanbul 2015.
- ÖKE, Mim Kemal, Musul-Kürdistan Sorunu 1918-1926, İstanbul 1995.
- PARİS, Timothy J., "British Middle East Policy-Making after the First World War: The Lawrentian and Wilsonian Schools", The Historical Journal, 41/3 (September 1998), s.773-793.
- ROTHWELL, V. H., "Mesopotamia in British War Aims, 1914-1918", The Historical Journal, XIII/2 (June 1970), s.273-294.
- TERZİ, Arzu Tozduman, Bağdat-Musul'da Abdülhamid'in Mirası Petrol ve Arazi, İstanbul 2014.
- TRİPP, Charles, A History of Iraq, Cambridge University Press, Cambridge 2000.
- TURAM, Emir, "Gertrude Bell", Kutsal Topraklarda Casuslar Savaşı, İstanbul 1995, s.105-152.
- TÜRKMEN, Zekeriya, Musul Meselesi, Askeri Yönden Çözüm Arayışları (1922-1925), Ankara 2011.
- UÇAR, Ahmet, "Ortadoğu'daki Kargaşa Kimin Eseri?", Yedikıta, 72 (Ağustos 2014), s.25-35.
- ÜNLÜ, Rasim, "Irak Devleti'nin Kurulmasını Organize Eden Kadın: Gertrude Bell", On Birinci Askeri Tarih Sempozyumu Bildirileri I (XVIII. Yüzyıldan Günümüze Orta Doğu'daki Gelişmelerin Türkiye'nin Güvenliğine Etkileri 4-5 Nisan 2007-İstanbul), Ankara 2007, s.193-208.

- VİNOGRADOV, Amal, "The 1920 Revolt in Iraq Reconsidered: The Role of Tribes in National Politics", *International Journal of Middle East Studies*, III/2 (April 1972), s.123-139.
- WAGNER, Heather Lehr, *Gertrude Bell: Explorer of the Middle East, United States of America* 2004.
- WALLACH, Janet, *Çöl Kraliçesi, Gertrude Bell'in Olağanüstü Yaşamı*, çev. Püren Özgören, İstanbul 2004.
- WAYLET, Bonyar-Jackh, Ernst, *İmparatorluk Stratejileri ve Ortadoğu: Doğu'da İngiliz-Alman Rekabeti ve Balkan Savaşından Sonra Almanya*, çev. Vedat Atila, İstanbul 2004.
- WINSTONE, H.V.F., *Gertrude Bell*, London 1980.

EKLER:

Bell ve rehberi Fattuh

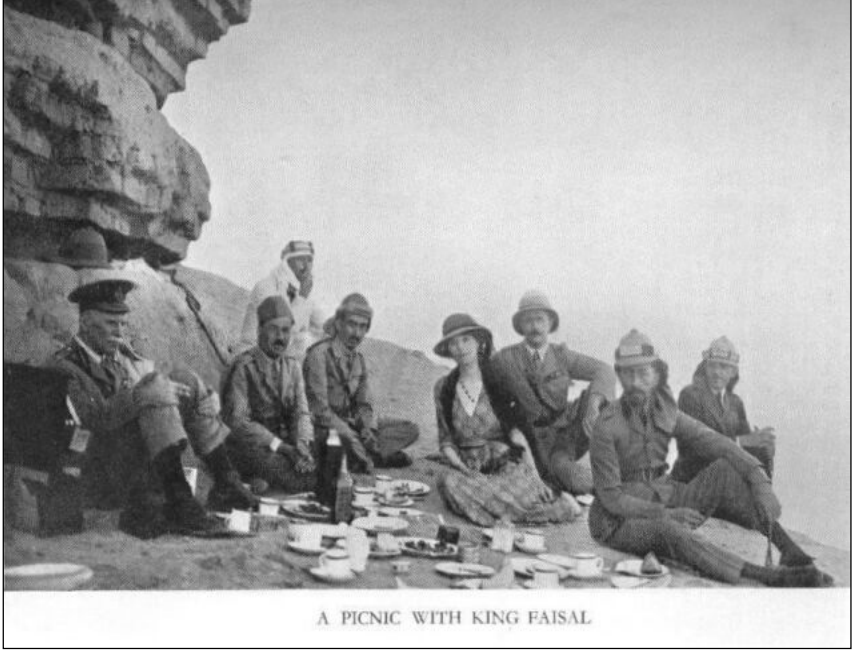
İbn-i Suud, Sir Percy Cox ve Gertrude Bell (Basra, 1916)

Bell, tek kadın üye olarak katıldığı Kahire Konferansı'nda (solda)

Faysal'ın Irak Kralı ilan edilmesi (1921)

Bell ve Kral Faysal bir piknikte (1922)

“GERTRUDE L. BELL’S ACTIVITIES IN THE OTTOMAN GEOGRAPHY AND THE
ROLE OF FOUNDATION OF IRAQ KINGDOM”

Abstract

British spy Gertrude L. Bell's role and activities were very important on both British policies in the Middle East and establishment of Iraq Kingdom. The competition and fight for Iraq's oil resources between Germany, France and England, increased in the beginning of the 20th century. During this process, Sultan Abdulhamid II prevented the colonialist countries which wanted to possess oil resources of Iraq. The British reached its main purpose by occupying Iraq and its oil regions by the end of the First World War. In this process, the Kingdom of Iraq was founded (1921) and Faisal, son of Sharif Hussein, became the king of Iraq. Gertrude Bell who was educated on Orientalism and Oriental languages by the British Intelligence Agency, played a very important role on these developments. Miss Bell travelled to the Ottoman Arab Provinces for many times for archeologic research, expedition and analysis also before The First World War. Because of this, she was very familiar with tribes, languages and cultures of the Ottoman Arab provinces. Thus, she also used her extensive knowledge and experience during the British administration. In this paper, these developments have been discussed based on Gertrude L. Bell. The sources of the study include the letters of Gertrude Bell, her memoirs, British and Ottoman archive documents, related books and articles.

Keywords

The Ottoman Arab Provinces, Gertrude L. Bell, The United Kingdom, Kingdom of Iraq, King Faisal I.

ERZURUMLU MUSTAFA DARİR'İN ESERLERİNDE GÖRME DUYUSU VE KÖRLÜK*

*Esra EGÜZ***

ÖZET

Erzurumlu Mustafa Darîr, klasik Türk edebiyatının temellenmeye başladığı bir devir olan XIV. yüzyılda yaşamış bir şair ve nâsirdir. Sîretü'n-nebî, Kısâ-i Yûsuf (Yûsuf u Züleyhâ), Fütûhu's-Şâm Tercümesi, Yüz Hadis Yüz Hikâyeye gibi eserleri bulunan Darîr'in en önemli eseri, Hz. Muhammed'in hayatını konu edinen ve yurtiçi ve yurtdışındaki kütüphanelerde yüze yakın nüshası bulunan Sîretü'n-nebî'dir. Erzurumlu Mustafa Darîr, şiirlerinde kör anlamına gelen Darîr, Darîrî ve Gözsüz mahlaslarını kullanır. Bununla birlikte o, kör olduğu halde eserlerinde göz ve görme ile ilgili pek çok benzetme ve hayale yer veren bir şairdir. Görme duyusu ile ilgili söyleyişlerinde genelde mecaz yoluyla anlatımı tercih eder. Gözü, batını ve zahiri göz olarak ikiye ayırır ve daha çok batını göz üzerinde durur. Darîr'in eserlerinde yer alan körlükle ilgili ifadelere baktığımızda ise onun hem genel olarak körlükten hem de özel olarak kendi körlüğünden bahsettiğini görürüz. Fakat o, eserlerinde körlüğü çoğunlukla gönül gözünün körlüğü olarak ele alıp işlemiştir. Bu yazı, Darîr'in eserlerinde geçen görme duyusu ve körlük ile ilgili unsurları sıralamayı ve bunları tasnif ederek değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler

Erzurumlu Mustafa Darîr, Klasik Türk edebiyatı, XIV. yüzyıl Türk edebiyatı, divan şiiri.

Giriş

XIV. yüzyılın önde gelen şair ve nâsirlerinden Erzurumlu Mustafa Darîr'in hayatı hakkında devrinin kaynaklarında bilgiye rastlamak güçtür. Bu sebeple onunla ilgili söyleyebileceğimiz, kendi eserlerinde yer alan bilgilerden ibarettir. Buna göre doğum tarihini kesin olarak bilmediğimiz Darîr'in, "Mustafa b. Yusuf b. Ömer ed-Darîr el-Erzenü'r-Rumî" nisbesinden hareketle, memleketinin Erzurum, asıl adının da Mustafa olduğunu

* Makalenin geliş tarihi: 20 Nisan 2016 / Kabul tarihi: 31 Ağustos 2016.

** Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.
esraeguz@istanbul.edu.tr

söyleyebiliriz. Şiirlerinde bazen “Darîr”, “Darîrî”, bazen “Gözsüz”, kimi zaman da hem “Darîr” hem de “Gözsüz” mahlaslarını bir arada kullanan şairin, kör olduğu bilinmektedir; ancak onun doğuştan mı yoksa sonradan mı kör olduğu hakkında bilgimiz yoktur. Ünlü siyeri *Sîretü'n-nebî*'yi kaleme alırken, Arapça siyerlerden faydalanması, onun Arapçaya vâkıf olduğunu gösterdiği gibi, yine siyerinde yer alan Farsça şiirler bu dili de iyi derecede bildiğini kanıtlamaktadır. Darîr'in tasavvufî eğitimi ile ilgili olarak, *Fütûhu'ş-Şam* adlı eserinin nüshalarında karşılaşılan “Darîr-i hakîr Mustafa bin Yusuf bin Ömerü'l-Mevlevî” ifadesi, onun Mevlevî tarikatına mensup olabileceğini düşündürse de elimizde bu durumu ispatlayacak somut bir veri bulunmamaktadır. Bununla birlikte şairin Mevlana'nın tesiri altında kaldığı, hatta *Sîretü'n-nebî*'de zaman zaman *Mesnevî*'den alınan beyitlere ya da bu beyitlerin tercümelemelerine yer verdiğini belirtmemiz gerekir. Darîr'in asıl mesleği hakkında da kaynaklarda bilgi mevcut değildir. Onun kadı olduğunu ileri süren araştırmacılar olsa da şimdiye kadar bu bilgiyi ispat edecek hiçbir veriye rastlanmamıştır.

Darîr'in hayatını Anadolu, Mısır ve Mısır sonrası dönem olmak üzere üç kısımda inceleyebiliriz. Kendi eserlerinde onun Anadolu'daki hayatı hakkında hiçbir bilgiye rastlamayız, ancak Mısır'daki hayatı kısmen daha açıktır. O, *Sîretü'n-nebî*'de 1377 yılında Mısır melikiyle tanışmak ve görüşmek için Mısır'a gittiğini belirtir ve hatta bunu bir baht açıklığı olarak kabul ederek şunları söyler:

“Darîr ol yıl içinde kim Resûl'ün hicretine yidi yüz yitmiş tokuz yıl olmuşdu Darîr'e Mısır seferi rûzî oldu, çün Mısır şehrine geldi, dileği ol-ıdı kim Mısır melikine yitişe. Velîkin kandan ana ol devlet ya ol ihtişâm ve ol hürmet ya ol makâm ve ol menzilet kim mülûk hazretine yol bula ya sultânlar sohbetine harîf ola yâhûd bu sa'âdet issi cihânda kim-durur Mısır melikine harîf ü nedîm-durur.”¹

Mısır'da anlattığı hikâyeler ve menkıbelerle dinleyicilerin ilgisini çeken Darîr, bu sayede Memluk sarayına girmeyi başarır. Beş yıl boyunca sultanın huzurunda Hz. Muhammed'in hayatını, İslam ordusunun gazalarını, Şam, Mısır ve Irak'ın fetihlerini anlatır. O sırada atabek olan Berkuk'tan Hz. Muhammed'in hayatını anlatan bir eser yazması için emir

¹ Darîr, *Sîretü'n-nebî*, TSMK Koğuşlar No: 1001, vr. 5b.

alır ve *Sîretü'n-nebî*'yi yazmaya başlar. 1388 yılında tamamladığı eserini o dönemde tahta geçmiş olan Berkuk'a sunar. Berkuk, isyanlar ve iç karışıklıklar sebebiyle tahttan uzaklaştırıldığında, Darîr de Mısır'dan ayrılır. Darîr'in bundan sonraki hayatı hakkında bildiklerimiz ise onun *Fütûhu'ş-Şâm*'da anlattıkları ile sınırlıdır. Buna göre o, Mısır'dan ayrılınca önce İskenderiye'ye, oradan da Karaman ülkesine geçer. Burada dört yıl kaldıktan sonra, 1392 yılında Şam'a ve ardından Halep'e gider. Halep'te Emir Çolpan'ın himayesine girer ve 1393 yılında tamamladığı *Fütûhu'ş-Şâm* adlı eserini ona sunar. XV. yüzyılın başlarında öldüğü tahmin edilen şairin 1393 yılından sonraki hayatı hakkında elimizde bilgi bulunmamaktadır.

Edebiyat tarihlerinde Darîr'in *Kıssa-i Yûsuf (Yûsuf u Züleyhâ)*, *Yüz Hadis Yüz Hikâye*, *Sîretü'n-nebî* ve *Fütûhu'ş-Şâm* olmak üzere dört eserinden bahsedilir.

1367 yılında kaleme alınan *Kıssa-i Yûsuf* adlı mesnevi, şairin ilk eseri sayılmaktadır. Bununla birlikte eserde sadece bir yerde "Darîr" mahlasının geçmesi, "Gözsüz" mahlasına hiç rastlanmaması, Darîr'in diğer eserlerinde kendinden çokça bahsetmesine rağmen bu eserde hiç bahsetmemesi gibi hususlar, eserin Darîr'e ait olup olmadığı hususunda şüphe uyandırmaktadır.

Mensur bir eser olan *Yüz Hadis Yüz Hikâye* ise üslup yönüyle Darîr'in diğer eserleriyle pek örtüşmez. Zaten eserde ne "Darîr" ne de "Gözsüz" mahlaslarına rastlanmaktadır. Eserin Millet Kütüphanesi Ali Emîrî Şeriyeye Bölümü 1287 numaralı nüshasının cildinde yer alan "Darîr" yazısı sebebiyle, Darîr'e ait olduğu düşünülmüştür. Oysa aynı nüshanın içinde *Sîretü'n-nebî*'den alınmış olan "Mucize-i Nutk-ı Cemel ve Hikâyet-i Âhû" hikâyesi de bulunmaktadır. Müstensihin bu hikâye dolayısıyla nüshanın kenarına Darîr'in ismini yazmış olması muhtemeldir. Eserin başka yerlerinde ve diğer nüshalarında hiçbir şekilde Darîr'in adına rastlanmaması da bu ihtimali güçlendirmektedir.

Manzum ve mensur olarak kaleme alınan ve Hz. Muhammed'in hayatını konu edinen *Sîretü'n-nebî* ise şairin en önemli ve en hacimli eseridir. Eser, Berkuk'un emriyle yazılmış ve 1388 yılında yine ona sunulmuştur.²

² *Sîretü'n-nebî* ile ilgili yapılan birçok araştırmada, eserin yazılması emrini Melik Mansur'un verdiği belirtilmektedir. Gerçekten de eser yazılmaya başlandığında tahtta

Ebu'l-Hasan el-Bekrî, İbn İshak, İbn Hişam gibi siyer yazarlarının eserlerinden faydalanılarak tercüme edilen eser, Darîr'e ait tasarruflar, değerlendirmeler, yorumlar ve şiirler ihtiva etmesi sebebiyle telifi bir kimlik kazanmıştır. Darîr'in son eseri *Fütûhu's-Şâm*'dır. Şâm'ın fethini anlatan bu eser, tıpkı *Sîretü'n-nebî* gibi nazım ve nesir karışık olarak kaleme alınmış ve 1393 yılında tamamlanarak Emir Çolpan'a sunulmuştur. *Fütûhu's-Şâm*, Vakıdî'nin eseri esas alınarak tercüme edilen bir eser olsa da Darîr'in bu eser dışında başka eserlere de müracaat ettiği, hatta zaman zaman kendi şiirlerine yer vererek eser üzerinde tasarruflarda bulunduğu gözlenmektedir. Bu sebeple *Fütûhu's-Şâm* da onun telifi tercümelerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Ancak *Sîretü'n-Nebî*'nin bu eserin yazılmasında bir hazırlık olduğunu belirtmek gerekir.

Yazının başında da değindiğimiz gibi Erzurumlu Mustafa Darîr, eserlerinde kendi hayatıyla ilgili bilgiler veren bir şair ve nâsirdir. Özellikle eserlerinin sebab-i telif bölümlerinde bu durum açıkça görülür. O, kendiyile ilgili konulara doğrudan değinebildiği gibi bazen de satır aralarında ve dolaylı olarak kendini anlatma yoluna gider. Bu yazıda Darîr'in kendi

Melik Mansur vardır. Fakat Darîr, eserin sebab-i telif bölümünde “Atabek-i ‘asâkir-i mansûre Darîr’e işâret itdi, eytdi...” ibaresi ile siyer yazma emrini o dönemde atabek olan bir kimseden yani Berkuk'tan aldığını belirtmektedir. Aynı ibarenin bazı nüshalarda “Atabek-i mansûr Darîr’e işâret itdi, eytdi...” şeklinde geçmesi, araştırmacıların bu ibareyi “Atabek Mansur Darîr’e işâret itdi, eytdi...” olarak okumasına ve eserin Sultan Mansur'un emriyle yazıldığını düşünmelerine sebep olmuştur. Bununla birlikte eserin sebab-i telif dışındaki bölümlerinde de Darîr'in siyer yazma emrini Berkuk'tan aldığını işâret eden beyitler bulunmaktadır. Aşağıdaki beyitler bunlardandır:

Velî ki Mısr meliki vü şâh-ı şeh Berkük
 İmâm-ı a'zam u sultân-ı Mısr u Şâm u Yemen
 Mutî'-i şer'-i Muhammed muhibb-i âl-i Resûl
 Şefik-ı halk hemîşe refik-ı 'akl u fiten
 Katı dürişdi katı tâ ki şer'î kâ'im ide
 Severdi dîni vü 'ilmi vü ehl-i 'ilmi igen
 Resûl'i sevdüğü gâyet de sîresin anun
 Buyurdi Gözsüz'e kim Türki dilce söylemen

(Darîr, *Sîretü'n-nebî*, TSMK, Koşuşlar Bölümü No: 993, vr. 2a. Ayrıca bkz. Esra Egüz, *Erzurumlu Darîr'in Sîretü'n-nebî'sinde Yer Alan Türkçe Manzumeler (İnceleme-Metin)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İstanbul, 2013, s. 1029.)

hayatında da yaşadığı bir olgu olan körlükle ve görme duyusu ile ilgili konuları eserlerinde ne şekilde ele aldığını örneklerle göstermeye çalışacağız.

1. Erzurumlu Darîr'in Eserlerinde Göz ve Görme Duyusu

Erzurumlu Darîr'e gelinceye kadar Türk edebiyatında *Atebetü'l-hakâyık*'ın yazarı Edib Ahmed Yükneki, körlük yönü ile bilinen şairlerin başında gelir. Fakat o, eserinde genel olarak körlükle ya da kendi körlüğüyle ilgili bir söyleyişte bulunmaz. Yalnız eserin son kısmında müellifi belli olmayan bir şairin Yükneki hakkında yazdığı aşağıdaki dörtlük yer almaktadır:

toga körmez erdi edibning közi
tükeci bu on dört bab içre sözi
yagan bolsa yüklüg özesinde zer
anını tuşu bolgay bu söznüng azi³

Bu dörtlükten Edib Ahmed Yükneki'nin doğuştan kör olduğu anlaşılmaktadır. Darîr'den önce Yükneki dışında kör olduğunu bildiğimiz bir şair bulunmamaktadır. Fakat Darîr'e gelinceye kadar pek çok şair körlükle ilgili hikâyeler yazmışlardır. Mevlânâ'nın *Mesnevi*'sinde kör şeyhin Kur'an okurken gözlerinin açılmasını anlatan hikâye ile bir körün Hz. Muhammed'in evine gelmesi ve Hz. Ayşe'nin ondan çekinip kaçması hadisesini anlatan hikâye bunlardandır.⁴ XIV. yüzyıl Türk edebiyatına baktığımızda ise kendisi kör olmamasına rağmen, özellikle hikâyelerinde körlükten ve gönül gözünden bahseden Gülşehrî'yi görürüz. O, *Mantku't-tayr*'ında bulunan iki hikâye ile bu durumu ele alır. Bunlardan biri Safvan

³ Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki, *Atebetü'l-hakâyık*, Haz. Reşid Rahmeti Arat, TDK, Ankara, 2006, s. 79. Dörtlüğün günümüz Türkçesine çevirisi ise şu şekildedir:

“Edibin anadan doğma, gözü görmezdi;
sözi bu on dört bâb içinde tamamlandı;
üzerinde altın yüklü bir fil olsa,
bu söz, en az, ona benzetilebilir.”

Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki, *a.g.e.*, s. 100.

⁴ Bkz. Mevlana, *Mesnevi*, Çev. Veled İzbudak, C. III, MEB, İstanbul, 1988, s. 149-152 ve C. VI, s. 56-59.

adlı bir Arap beyinin hikâyesidir. Safvan, müşrik iken Hz. Muhammed'i görerek Müslüman olan bir zattır. Başta Ebu Cehil olmak üzere Hz. Muhammed'in peygamberliğine inanmayanları kör olarak vasfeder. Hatta kendinin de puta taptığı dönemde kör olduğunu belirtir.⁵ *Mantıku't-tayr*'daki bir diğer hikâye ise bir göz tabibi ile kör arasında geçer. Bu hikâyede bir göz tabibinin doğuştan kör bir kimseyi tedavi etmesi, fakat tedavi sonunda gözleri açılan körün, hakikatte renklerin daha önce zihninde tasarladığından farklı olduğunu görüşü anlatılır.⁶

Bazı şairlerse körlükle ilgili hikâyelere yer vermemekle beraber şiirlerinde göz ve görme ile ilgili konulara değinir, körlükle ilgili sanatlı söyleyişlerde bulunurlar. Örneğin Yunus Emre'nin bazı şiirlerinde münafıkları ve müşrikleri kör olarak vasıflandırması bu tür örneklerdendir.⁷ Âşık Paşa ise

⁵ Aşağıdaki beyitler, bu hikâyeden alınmıştır:

184. Çün görür Safvân ki Bucehl'ün gözi
Görimez kim bile dünden gündüzi
185. Eydür iy Bucehl dünyâ karanu
Gice-y-idi ev bucağı dür tolu
186. Gerçi gözüm var-ıdı görmez-idüm
Karanudan ol yana varmaz-ıdum
187. Çün güneş togdı görindi dür bana
Sen ki gözsüzsün görünmedi sana
188. Gözlü ne kim gice yavıkuısar
Girü ırte olıcağaz bulısar
189. Gözsüzün kim derdi bî-dermân-durur
İrtesiyle gicesi yıksân-durur
190. Ben bir inçü gice düşürmiş-idüm
Karanuda terkini urmış-ıdum
191. İрте çün oldı girü buldum anı
Kör ola her kim 'ayıblaya beni

Kemal Yavuz, *Gülşehri'nin Mantıku't-tayr'ı (Gülşen-nâme) -Metin ve Günümüz Türkçesine Aktarma-*, C. I, Kırşehir Valiliği Yayını, nu. 12, Ankara, 2007, s. 28-30.

⁶ Kemal Yavuz, *a.g.e.*, s. 286-299.

⁷ Aşağıdaki beyitler bunlardandır:

- Kördür münâfikun gözi yarın kara koyar yüzi
Halkun bana acı sözi gerek şekeristân ola (4/6)
- Yûnus dimedi bu sözi cânâ toldı dost âvâzı
Kördür münâfikun gözi ya ben niçe göstereyin (268/9)

Garibname'de körlükle ilgili bir hikâyeye yer vermemekle beraber, o da Darîr gibi göz kavramını baş gözü ve can gözü olarak iki ayrı şekilde ele alarak işler.⁸

Erzurumlu Darîr'e geldiğimizde ise onun özellikle *Sîretü'n-nebî* adlı eserinde göz ve görme ile ilgili pek çok unsura yer verdiğini görürüz. Bunda eserin hacminin de etkisi vardır. Zira *Sîretü'n-nebî* altı ciltten müteşekkil bir eserdir ve 506 Türkçe şiiri ihtiva eder. Bu şiirlerde Darîr, göz ile ilgili pek

Sagır işitmez sözi gice sanur gündüzi
Kördür münkirün gözi 'âlem münevver ise (299/4)

Devletlüler sever bizi her dem sorar hâlümüzi
Kördür münkirlerün gözi görmeyiser dervişleri (374/9)

Mustafa Tatçı, *Yunus Emre Divanı*,

<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,78411/yunus-emre-divani.html>

⁸ Âşık Paşa, evliyanın kulağının da gözü vardır diyerek onların bu gözleri ile manalara vâkıf olduklarını ifade eder:

7663 Bunların kavli kavildür sözi söz
Ma'ni yüzün gördi bunlar göze göz

7664 Kulığında bunların göz var-durur
Söz içinde ma'niyi ol göz görür

Âşık Paşa, *Garib-nâme (Tıpkıbasım, Karşılaştırmalı Metin ve Aktarma)*, Haz. Kemal Yavuz, TDK, İstanbul, 2000, C. II/1, s. 391.

Aşağıdaki beyitlerde de yine aynı durum görülür:

9290 Açuğ ola cân kulağı söz dapa
İşidiçek ma'niyi karşı kapa

9291 Cân göziyle göre bu ma'nî yüzün
Kıymet eylep ol duta ma'nî sözün

9292 Göz kulak işdür görür her nesneyi
Cân gönül anlar bilür her ma'niyi

9293 Göz içinde bir kulak var işidür
'İbret almak anın anun işidür

Ve in-yekâdu'llezîne keferû le-yüzliküneke bi-epsârihim 68/51

9294 Hem kulakda gizlü bir göz var-durur
Hikmetün ma'nîsini ol göz görür

9295 Kankı gözde kim kulak açılmadı
'İlm ü 'ibretten ana saçılmadı

9296 Kankı kulak kim anun yokdur gözi
Olmadı ma'lûm ana ma'ni yüzi

Âşık Paşa, *a.g.e.*, C. II/2, s. 703-705.

çok hayal, benzetme ve imaja başvurur. Hatta eserde, bütünüyle gözden bahseden şiirler bulunur. Aşağıdaki şiirde Darîr, Hz. Hatice'yi, Hz. Muhammed'in kıymetini bilmesi açısından "cevher-şinas" olarak tanımlar ve onun dürr-i yetime müşteri olduğunu ifade ederken, bütün bir şiir boyunca gözün ve görmenin öneminden bahseder:

Zihî devlet ki dünyâda göz-imiş
İgen eşekk kişiler gözsüz-imiş

Göz ol degül kim anun gözi görmez
Göz oldur kim gözün ol yüzden ırmaz

Karanuyı görür nûrı göremez
Fehimsüz kişi bu söze iremez

Gice dünya vü gündüz ol cihândur
Bu ten iklim ü ol iklim cândur

Kişi kim cism[i] görür cânı görmez
Pes ol küfri görür îmânı görmez

Gözün var mı bu iki dürlü halkı
Görüp bil kankısının yahşi hulki

Asıl kankısıdur bî-asl kankı
Vasıl olan kişi kim fasl kankı

Ol aslı 'âlemün halkı nicedür
Kim ol 'âlem bu 'âlemden yücedür

Bu fânî 'âlemün halkın göre hem
Görüp aslın u fer'in ola epsem

Olardan olma kim aydını görmez
Görür tîni velîkin dîni görmez⁹ (149)

Görüldüğü gibi Darîr, gözü ikiye ayırıyor: Zahiri gören göz ve batını gören göz. Zahiri gören göz karanlığı görüyor, ama aydınlığı göremiyor; cismi görüyor, fakat candan haberi yoktur; küfrü görüyor, lakin imana yol bulamıyor. Hal böyle olunca ten gözü, birçok bakımdan eksik kalıyor ve ten

⁹ Egüz, *a.g.t.*, s. 607-608.

gözünün göremediklerini görmek için, gönül gözüne ihtiyaç hâsıl oluyor. Darîr'e göre, gönül gözüyle bakmadan, sadece ten gözüyle bakarak olayların içyüzlerine vâkıf olmak mümkün değildir. Zira zahiri gören ten gözü, hayvanlarda da bulunur; bu sebeple insanı hayvandan ayıran özellik, gönül gözüdür:

Göz oldur kim gözede âhirini

Bu ten gözi gözedür âhûrını

Bu hayvân bigi zâhiri görür pes

Anunçün câhil oldu kaldı nâkes¹⁰ (194/7-8)

Sadece ten gözünü göz olarak adlandırmak da doğru değildir. Yakıncılığı olmayan, yürek ateşinin içinden gelmeyen söze söz denmemesi gerektiği gibi, sadece zahiri gören göze de göz demek doğru olmaz:

Söz ki sûzı olmadı ol söz degül

Göz ki bâtın-bîn degüldür göz degül¹¹ (294/2)

Ten gözü dış göz ise, gönül gözü de bir nevi iç gözdür. Söylenen sözün arkasındaki manayı, asıl kastedilmek isteneni ancak bu içteki göz idrak eder. Darîr, bu durumu Yunus havasında kaleme aldığı aşağıdaki beyitlerle verir:

Bu gözden içerü bir göz dahı var

Bu sözden içerü bir söz dahı var

Kim ol göz gördüğü ma'nî yüzidür

Ol iç söz didüğüm ma'nî sözidür¹² (437/7-8)

Bir sözün binlerce manası vardır. Bunların hangisinin kastedildiğini akıl gözü anlar. Akıl gözü, sözün denizine girer ve onun gerçek yüzünü görür:

Şem' gibi söz cümle yüz-durur

'Akl dahı key görücü göz-durur

'Akl gözidür sözün yüzün gören

¹⁰ Egüz, *a.g.t.*, s. 676.

¹¹ Egüz, *a.g.t.*, s. 903.

¹² Egüz, *a.g.t.*, s. 1154.

‘Akldur sözün denizine giren¹³ (345/3-4)

Bilgili insanlar, bu iç göze sahiptirler. Onların ârif olmalarının ve irfan yardımıyla bilmelerinin sebebi de bu iç gözdür:

Pes bilüre söylegil her bir sözi
Kim bilürün dört-durur görür gözi
İki göz dahı içinde var-durur
Anun-ıla ‘ârif ü server-durur¹⁴ (345/14-15)

Böyle insanlar Allah’a doğrulukla iman eden ve Hz. Muhammed’in hak peygamber olduğuna inanan kimselerdir. Zira ancak gönlüne göz verilenler, Hz. Muhammed’e inanırlar:

Gönlüme göz virdi gördüm ol eri
Kim ol-imiş Hak Çalab peygamberi¹⁵ (468/16)

Hz. Muhammed’e inanmayanlar, gözleri, kulakları ve gönülleri mühür-lenmiş kimselerdir:

Kimse var mı ki anun kim-idüğini bilmez
Meger ki gönli kulagı gözi muhattemdür¹⁶

Diğerleri ise Hz. Muhammed’i görseler de onu anlayamazlar. Zira Hz. Muhammed aydır, ona inanmayanlar ise kördür. Hal böyleyken körün ay’ı görmesi ne mümkündür?:

Meger gözsüz görimeye ol ayı
Saçı ve’l-leyli yüzi ve’d-duhâyı¹⁷ (174/5)

Hz. Muhammed’in mucizelerine sadece gönül gözü ile gören ve bu sayede işlerin içyüzlerine vâkıf olanlar inanırlar. Peygamberin mucizelerini inkâr edenlerin gözlerinde ise perde vardır:

¹³ Egüz, *a.g.t.*, s. 997.

¹⁴ Egüz, *a.g.t.*, s. 998.

¹⁵ Egüz, *a.g.t.*, s. 1212.

¹⁶ Nesrin Altun, *Erzurumlu Darîr’in Fütûhu’ş-Şâm tercümesi: Giriş-Metin-Açıklamalı Dizin*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1996, s. 195.

¹⁷ Egüz, *a.g.t.*, s. 644.

Anun kerâmetine gözi anlayan inanur
İnanmayan ana şol gözdeki sebeldendür¹⁸ (165/4)

*Sîretü'n-nebi'*de ayrıca Hz. Muhammed'in gözünden de bahsedilir. Darîr, asıl gözün Hz. Muhammed'in gözü olduğunu, diğer gözlerin sadece ismen göz olduğunu dile getirir. Zira Hz. Peygamber, Allah'a "Ya Rabbi bana eşyanın hakikatini göster" diye dua etmiştir. Bu sebeple her şeyi eksiksiz doğru olarak gören kişi odur:

Gözler anun gözleridür bî-gümân
Dahı gözlerün adı gözdür hemân
Anı kim görmek gerekdi gördi hak
Gördi diyicek anı eydün sadak¹⁹ (455/10-11)

Hz. Muhammed'in Mirac gecesinde "kabe kavseyn" makamına erişmesi de, yine bu çerçevede ele alınır. Hz. Muhammed'in gözü o makamı görmüştür; bu sebeple o, gözünün nuruyla körleri iyileştirir:

Gözi çün kim kâbe kavseyn gözledi
Okı atdı dahı yayı gizledi
Gözi nûrı gözsüzi gözlü kılur
NaHS görürse sa'd ilduzlu olur²⁰ (210/10-11)

Hz. Muhammed, kulağın işitme kabiliyeti, gözün feridir. *Sîretü'n-nebi'*de Hassan b. Sabit'in dilinden verilen şu beyit bunu ifade eder:

Ulu kiçi hep ana uymış-ıduk
Kulaga sem'-idi hem gözün ferî²¹ (503/5)

*Sîretü'n-nebi'*de yer alan ve beşerî aşkı konu edinen az sayıdaki şiirde de gözün sevgili ve âşık için ifade ettiği anlamlar üzerinde durulur. Buna göre âşık, sevgilinin gözlerine bakarsa ona tutulup esir olacağını bilir ve bu yüzden sevgilinin gözlerine bakmaktan çekinir:

¹⁸ Egüz, a.g.t., s. 629.

¹⁹ Egüz, a.g.t., s. 1193.

²⁰ Egüz, a.g.t., s. 704.

²¹ Egüz, a.g.t., s. 1274.

Egerçi kul iden anun yüzidür
Yüzinden dahı bu fitne gözidür

...

Dutayım kendü önümde gözümü
Durayım dirşüreyim kendüzümü

Ki gözdür mübtelâ iden kişiyi
Belâya uğradan erkek dişiyi²²

(310/16, 21-22)

Sevgili ise âşğının halini, tavrını anlamak için onun gözlerine bakar ve âşğın gözlerini kaldırmadan yere bakmasının, onun edepli ve yiğit bir kimse olduğuna delalet ettiğini düşünür:

Gözin öninde dutmuşdur mü'eddeb
Ki erlikden bu fi'lüm bir nişândur²³ (311/7)

Görüldüğü gibi, Erzurumlu Darîr'in şiirlerinde görme olgusu ile ilgili beyitler farklı şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Darîr, gözü zahiri gören göz ile batını gören göz olarak iki şekilde ele almıştır. Ona göre zahiri gören göz bir önem arz etmez; önemli olan batını gören göz, yani gönül gözüdür. Zira insanı hayvandan ayıran göz, bu gözdür. Gönül gözü açık olmayanlar, her ne kadar görseler de kör sayılırlar. Bu kişiler, işlerin özüne vakıf değildirler. Hal böyle olunca onlar, Hz. Muhammed'i ve onun mucizelerini de anlayamazlar. Darîr, ayrıca şiirlerinde Hz. Muhammed'in gözünden de bahsetmiştir. Ona göre, Hz. Muhammed her şeyin aslını gören tek kişidir. Bu sebeple asıl göz, onun gözüdür. Son olarak siyerde yer alan bir şiirde de gözün beşerî aşktaki önemine değinilmiş ve gözün insanı aşka düşüren en önemli etken olduğundan söz edilmiştir.

2. Erzurumlu Darîr'in Eserlerinde Körlük

Erzurumlu Darîr'in eserlerindeki körlük olgusunu, genel olarak körlük ve şairin kendi körlüğü olmak üzere iki başlık altında incelemek mümkündür.

²² Egüz, *a.g.t.*, s. 933-934.

²³ Egüz, *a.g.t.*, s. 935.

2.1. Genel Olarak Körlük

Körlük, Darîr'in şiirlerinde sıkça yer bulan bir kavramdır. Onun kör olarak vafettiği kişiler genellikle gönü kör olan kişilerdir. Darîr onlar için,

Anun şerhini kim eydür i Gözsüz
Velî gözsüz olur gözsüz [ü] yüzüz

Gözi yokdur göre gündüzle tağı
Ki halkun yolına kura tuzağı

Görine dilkülene halk öninde
Hezârân la'net işide sonunda²⁴ (160/19-21)

der ve onların dış görünüşlerinin iyi olmasına rağmen, içlerinin kötü olduğunu şu sözlerle ifade eder:

Ki bakar gözle illâ gönli kördür
Sureti yigin ü sîreti hõrdur²⁵ (160/26)

Bu kişilerin gözleri görür, fakat kulakları kapalıdır. Söyleneni işitirler, lakin kulakları duymaz ve söylenen söze göre iş yapmazlar:

Alardan olma ki görür gözi vü gözsüzdür
Sözi işidür ü illâ kulakları mesdûd²⁶ (58/12)

Darîr, şiirlerinde insanın gönül gözünün kapanmasına sebep olan etkenlerden de bahseder. Bunlardan biri dünyayı çok sevip bu sevgi ile âhireti unutmaktır:

Dünya meyli gözi gönli kör ider
Gırçek eydür bu sözi kâyil kişî²⁷ (246/10)

Dünya murdarına batan bu kişilerin, cehaletleri sebebiyle gözleri görmez olur. Onlar velileri, cihan sultanlarını bile beğenmez, onların değerini anlamazlar:

²⁴ Egüz, *a.g.t.*, s. 621.

²⁵ Egüz, *a.g.t.*, s. 621.

²⁶ Egüz, *a.g.t.*, s. 461.

²⁷ Egüz, *a.g.t.*, s. 779.

Zî gözsüz kim gözi gündüzi görmez
Kişinün câhili ma'nîye irmez

Gözi görmez olur ince hilâlî
Budur câhillerün hâlî vü kâlî

Batıpdur dünya murdârına dün gün
Kalıpdur kamusı mahrûm u magbûn

Cihân serverlerine hôr bakarlar
Velîlere yaramaz ad dakarlar

Göremezler olarun ay yüzini
'Aceblenüz gönüller gözsüzünü

Gönül gözsüzi yavlak yüzüze olur
Sefîh oldur ki gönli gözsüz olur²⁸ (194/1-6)

Gönlü kör eden bir diğere şey de kibirdir. Darîr, kibir ile küfür arasında fark olmadığını şu sözlerle dile getirir:

Kibr kör ider kişinün gönlini
Kibr-ile küfr arasında yok hudûd²⁹ (262/8)

Haset, yine gönül gözünü kapatan bir huydur. Yahudiler Hz. Muhammed'in gerçekten peygamber olduğunu bilmelerine rağmen, ona iman etmemişlerdir. Çünkü kıskançlıkları ve çekememezlikleri onların gönül gözlerini kör etmiştir:

Yahûdî cümlesi bildi ki hak resûldür ol
Velî ki kıldı hased gönli gözlerin a'mâ³⁰ (286/5)

Sefâhat, zevk ve eğlenceye aşırı düşkünlük de gönül gözünün kapanmasına sebep olur. Darîr'e göre kötü sözler söyleyip küfretmek de gönlü kör olanların alametlerindendir:

Sefâhat hem-çü sögmek söylese dil
Gönül körlerinün oldur nişânî³¹ (390/6)

²⁸ Egüz, *a.g.t.*, s. 676.

²⁹ Egüz, *a.g.t.*, s. 817.

³⁰ Egüz, *a.g.t.*, s. 876.

³¹ Egüz, *a.g.t.*, s. 1064.

Böyle kişilerin gönül gözleri kör olduğu için, kulakları da iyi sözleri işitmez. Bu yüzden bu kimselere öğüt vermek nafil ve boşunadır:

Anun kim gönli gözi kör olupdur
Ma'ânî dinlemez kerdür hemîşe³² (431/10)

Gönli kör kişiye öğüt virme
Bî-delil itmegil delâlet ana³³ (335/9)

Bilmeze sen bildüremezsın sözi
Gözsüze gör dimegil görmez gözi³⁴ (409/20)

Onlar kendi hatalarını, kusurlarını görmeyip, başkalarının ayıplarını görürler. Bu da onların kör olduklarına delalet eder:

Kör oldur kim öğüt sözi işitmez
Kör oldur görüp öğrenüp iş itmez
Görür 'aybını halkun kendünün yok
Cihân halkından anun 'aybidur çok³⁵ (432/12-13)

Darîr bu kişilere öğüt verirken, “gör fakat kendini görme, bil lakin bilmez gibi konuş” diyerek tevazu yolunu gösterir:

Gör illâ görmez ol sen kendüzün
Bilgil ü bilmez gibi söyle sözün
Gözsüz olgıl illâ gözsüz olmagıl
Dillü dilsiz ol u yüzsüz olmagıl³⁶ (267/8-9)

Bazen de bu kişilerden uzak durmak gerektiğini dile getirir ve bunun için Allah'a şöyle dua eder:

İlâhî Gözsüz'i gözsüz kişiden
Irak eyle işiden diye âmîn³⁷ (163/7)

³² Egüz, *a.g.t.*, s. 1139.

³³ Egüz, *a.g.t.*, s. 976.

³⁴ Egüz, *a.g.t.*, s. 1105.

³⁵ Egüz, *a.g.t.*, s. 1141.

³⁶ Egüz, *a.g.t.*, s. 825.

³⁷ Egüz, *a.g.t.*, s. 626.

Darîr'in kör olarak adlandırdığı bir diğer grup da Hz. Muhammed'i anlamayan insanlardır. Bu insanların da gönül gözleri kördür. Darîr, bu durumu *Sîretü'n-nebi'* de ve *Fütûhu's-Şâm'* da çeşitli beyitlerle defalarca dile getirmiştir:

Meger gönli gözi kör ola ol kim
Göricek sevmeye ol hûb cemâli³⁸ (114/5)

Zihî gözsüz kişi seni göremez
Güneş nice'ydügin ne bilür ebkem³⁹ (125/6)

Meger gözsüz göremeye ol ayı
Saçı ve'l-leyli yüzi ve'd-duhâyı⁴⁰ (174/5)

Gözi yok kişi çün görmez nûrı
Degül ol kişi min-ulü'l-ebşâr⁴¹ (300/5)

Zihî gözsüz gönüli karanu kim
Göre ol mâhı vü olmaya mâyil⁴² (435/10)

Kimün kim gönli gözi görmez anun
Gözi n'itsün çü gönli bî-basardur⁴³ (209/6)

Ulu Peygamber oldur Hak Resûli
Anı her kim göremez gözi kördür⁴⁴ (209/12)

Zihî gözsüz kavumdur bu halâyık
Degül baş gözi gönli gözi kemdür⁴⁵ (48/1)

³⁸ Egüz, *a.g.t.*, s. 551.

³⁹ Egüz, *a.g.t.*, s. 568.

⁴⁰ Egüz, *a.g.t.*, s. 644.

⁴¹ Egüz, *a.g.t.*, s. 916.

⁴² Egüz, *a.g.t.*, s. 1149.

⁴³ Egüz, *a.g.t.*, s. 701.

⁴⁴ Egüz, *a.g.t.*, s. 702.

⁴⁵ Egüz, *a.g.t.*, s. 447.

Kişi ki Ahmed'i sevmez Ahad anı sevmez
Dimegil âdem ana ol hemân dîv-i deddür

Kimesne hüsn-şinâs yokdur ola anuñçün
Bir iki yüzsüz ü gözsüz-ile mu'arbeddür⁴⁶ (488/21-22)

Bunca mu'cizler ki gösterdi 'ayân
Bunca dürlü şerh ü takrîr ü beyân

Çün ki kerr ü kör olupdur halkumuz
Lâ-cerem münkirlik oldı hulkumuz⁴⁷ (146/10-11)

Gözede ol yüzi anlamaya zehî gözsüz
İşide dinlemeye bu sözi zehî kevden⁴⁸ (274/28)

Çü gözsüzler göremez hûb cemâlî
Darîr'e eydünüz kessün makâlî⁴⁹ (228/22)

Gönlünün kör olduğın görün kim
Güneşi istemezsiniz illâ şeb⁵⁰

Aynı düşünce *Sîretü'n-nebi'* de Hz. Muhammed'in dilinden söylenen aşağıdaki beyitlerle de tekrarlanır:

Hîç göremedi bu nûrî gözleri
Zihî dünyâ âhîret gözsüzleri⁵¹ (83/9)

Beni gözsüz kişiler görebilmez
Meger kâfir kılur benden teberrâ⁵² (172/22)

⁴⁶ Egüz, *a.g.t.*, s. 1246-1247.

⁴⁷ Egüz, *a.g.t.*, s. 604.

⁴⁸ Egüz, *a.g.t.*, s. 849.

⁴⁹ Egüz, *a.g.t.*, s. 742.

⁵⁰ Altun, *a.g.t.*, s. 10.

⁵¹ Egüz, *a.g.t.*, s. 507.

⁵² Egüz, *a.g.t.*, s. 643.

Bazen de Darîr, gönlü kör olan kişilerden isim vererek bahseder. Bunlardan biri Ebu Leheb'dir. Darîr, onun gözünün ve gönlünün karanlık olduğunu bu yüzden Hz. Muhammed'in mucizelerini göremeyip küfre mağlup olduğunu anlatır:

Zîrâ mahcûb-ıdı mağlûb küfre
Gözi gönli karanu kör bedbaht
Göremez ancılayın mu'cizâtı
Kalupdur küfr-ile magrûr [u] bedbaht⁵³ (74/1-2)

Güneş bigi yüzini gör[i]mez zihî gözsüz
Ne çâre çün kim ana Allâh eyle kıldı nasîb⁵⁴ (76/4)

Siyerde gönül gözünün kör olduğu belirtilen bir diğer kişi Ebu Cehl'dir. Darîr, onun cehaleti sebebiyle kör olduğunu şu beyitle ifade eder:

Cehlidür İblîs'i iblîs eyleyen
Cehl idüpdür gör Ebû Cehl'i kebûd⁵⁵ (262/12)

Habeşli bir rahip de Ebu Cehl için, onun kendini Hz. Muhammed ile kıyaslamasına hatta kendini üstün görmesine tepki göstererek ona "gözsüz" der:

Ne katı gözsüz-imiş gözün senün
Ya'nî sa'd ola mı yılduzun senün
Sen susuz ol âb-ı hayvân çeşmesi
Sen ölü katunda ol cân çeşmesi
Çıksun ol göz kim göricek bilmeye
İstedüğine iricek bulmaya⁵⁶ (210/12-14)

Aynı şekilde Ebu Talib, Ebu Cehl için "gözsüz" derken,

Zihî katı yüzlü yüzsüz kişisin
Gözlüsin illâ gözsüz kişisin⁵⁷ (217/9)

⁵³ Egüz, *a.g.t.*, s. 492.

⁵⁴ Egüz, *a.g.t.*, s. 494.

⁵⁵ Egüz, *a.g.t.*, s. 818.

⁵⁶ Egüz, *a.g.t.*, s. 704.

⁵⁷ Egüz, *a.g.t.*, s. 716.

Hız. Muhammed'in amcasının oğulları Abbas ve Talib de Ebu Cehl'in karanlıkta kaldığını ve nuru göremediğini belirterek şunları söylerler:

Görmedüm ben sencileyin bir pelîd
‘Aklı eksük gözi vü gönli a‘mâ

Karanlıkda kalırsın ebed
Görmeyiser gözlerün nûr-ı ziyâ⁵⁸ (255/2-3)

Hız. Ebu Bekir ise hem Ebu Cehl'in hem de Ebu Leheb'in Hız. Muhammed'in kıymetini bilmedikleri için gözsüz olduklarını şu sözlerle ifade eder:

Kıymetün bilimez-ise ne ‘aceb
Çün ki gözsüzdür Bû Cehl ü Bû Leheb⁵⁹ (232/12)

Ümeyye b. Halef de Hız. Ebu Bekir tarafından gözsüz olarak adlandırılır. O, kölesi Bilal'in değerini bilememiş, bu haliyle nuru görememiştir:

İllâ çün örtülüdür gözün senün
Lâ-cerem bî-tu‘mdur sözün senün

Sen minâre göremezsın gündüzün
Ne bilesin degme sözün sen yüzün

Sen güneşün göremezsın nûrını
Ne bilesin perdeler mestûrını⁶⁰ (187/7-9)

Hız. Muhammed Arap kavimlerini dine davet ederken onlara, Hız. Muhammed'e uymamaları gerektiğini söyleyerek pek çok kişiyi iman etmekten vazgeçiren Nacire de, Darîr tarafından Hız. Muhammed'i göremediği ve ona iman etmediği için kör olarak vasıflandırılır:

Gönli gözi kûr-ıdı hem oldı kûr
Ölmedin oldı ana dünyâsı gûr

Görmedi hiç şuncılayın gündüzi
Kim yüzünden utanurdı gün yüzü

Alnı ayı ayı aydınlandırur
Sözi susuzları suya kandurur

⁵⁸ Egüz, *a.g.t.*, s. 800.

⁵⁹ Egüz, *a.g.t.*, s. 749.

⁶⁰ Egüz, *a.g.t.*, s. 665.

Gözsüz anı göricek gözlü olur
Nahs irerse sa'd ilduzlu olur

Gör nice kördür ki göremez anı
Göz degül bezdür kanı sahh göz kanı⁶¹ (247/4-8)

Hz. Hatice'nin amcasının oğlu olan Varaka b. Nevfel de, Hz. Muhammed'i layıkıyla bilmedikleri için kavmini ve kendini gözsüz olarak adlandırır:

Ne bilür bu 'aklı eksük kavmumuz
Gözsüzüz görmezüz anı kamumuz⁶² (146/5)

Hz. Muhammed'in azatlı kölesi olan Zeyd b. Harise, kendisini almaya gelen ailesine itiraz edip, Hz. Muhammed'in yanında kalmak istediğini söylediğinde, ailesi buna şaşırır. Zeyd de onlara, sizin gönlünüz karanlık olduğu için göremezsiniz der:

Sizün karanu-durur gönlünüz göremezsiz
Anunçün oglunı kılmak taleb sana yigdür⁶³ (173/2)

Başlarda müşrik iken sonradan Müslüman olan Umeyr b. Vehb de kendisinin önceleri kör olduğunu ve karanlık içinde yaşadığını, fakat sonra Allah tarafından inayet sürmesi ile sürmelendiğinde gözlerinin açıldığını ve küfrünün imana döndüğünü şöyle dile getirir:

Cevâb eydem size şâfi teg anlan
Ki biz a'mâ-idük mechel mufassal

İçümüz taşumuz karanu-y-ıdı
Basîretsüz ü cehl-ile mukaffel

'Înâyet kühlîni her kime kim Hak
Kılur rûzî olur gözi mükehhel

Gözi açıldığı oldur kişünün
Kim olur küfri İslâm'a mübeddel

⁶¹ Egüz, *a.g.t.*, s. 780.

⁶² Egüz, *a.g.t.*, s. 603.

⁶³ Egüz, *a.g.t.*, s. 643.

Bana kühl-i 'azîzî irdi Hak'dan
Egerçi kör idüm ben dahı evvel

İlerü görür idüm Mustafâ'yı
Göremez imişüm ben mu'attal

Bu kez kim gözüm açdum gördüm anı
Kim ol peygamber-imiş halka mürsel⁶⁴ (342/10-16)

Darîr, hastalık sebebiyle ağrıyan göze erenlerin eli ile deva bulunabileceğini söylerken, şakî olarak adlandırdığı insanların gözleri açık da olsa aslında görmediklerini söyler:

Gözi var-ıdı [hem] gördi ezelden
Velî gözsüz 'illetden sebelden

Du'â ol ağrıyan göze devâdur
Erenler eli ana tûtîyâdur

Şakî oldur gözi yiriyle yokdur
Niceme gözleri şimdi açukdur⁶⁵ (447/5-7)

Zira kişinin gözünün nuru varsa, onun hastalığının iyileşme imkânı vardır. Fakat gönlü kör olana sürme çare olmaz:

Gözün nûrı olıcak derdine devâ vardur
Ne assı gözsüze çok tûtîyâ-y-ıla tekhîl⁶⁶ (238/21)

Görüldüğü gibi Darîr, körlük kavramını daha çok mecazî yönden ele almış ve inanmayıp gönül gözü kör olanları kör olarak nitelemeyi tercih etmiştir. Ona göre bu kişiler beden gözleri görse de gönül gözleri görmediği için doğru ile yanlış ayıramazlar, üstelik öğüt de dinlemezler. Dünyaya tapan, ahireti düşünmeyen, zevke eğlenceye dalmış bu kişilerin bir kısmı ise kibir ve kıskançlık gibi kötü huyları sebebiyle gönüllerini karartmışlardır. Bunlar Hz. Muhammed'e inanmaz, onun mucizelerini görmezden gelirler ve onlar bu halleriyle karanlıkta kalmaya mahkûmdurlar.

⁶⁴ Egüz, *a.g.t.*, s. 991-992.

⁶⁵ Egüz, *a.g.t.*, s. 1177.

⁶⁶ Egüz, *a.g.t.*, s. 761.

2.2. Şairin Kendi Körlüğü

Körlük, Darîr'in hayatı kadar edebî kişiliğine de tesir etmiştir. Her şeyden önce o, kendine mahlas olarak “gözleri görmeyen” anlamına gelen “Darîr” ve “Gözsüz” kelimelerini seçmiştir:

N'olaydı Gözsüz eydür ben siyeh-rû
Anun basduğı yirde toprag olsam⁶⁷ (59/10)

Darîr bu tercümede ol Resûl'i
Salâvat-ıla anduğı hemîndür⁶⁸ (98/16)

Darîr'in şiirlerinde onun doğuştan mı yoksa sonradan mı kör olduğuna dair bir işarete rastlanmaz; fakat o, zaman zaman gözlerinin görmemesini şiirsel sebeplere bağlar. Örneğin gözlerini, güzellerin güzelliğine rehin bıraktığını söyler:

Darîr'ün hûd gözi yokdur nedendür
Ki hûblar görkine ol mürtehendür⁶⁹ (310/23)

Sultan Berkuk'u beş sene boyunca göremeyişini de, ayın gözsüze yüzünü göstermemesi olarak değerlendirerek sanatlı bir söyleyişte bulunur:

Biş yıl oldı ki görmedi Gözsüz
Ol ki bu şi'r anun fesâhatıdur
Yüzini gözsüze mi gösterür ay
Gözsüzün bî-hûde şikâyetidür⁷⁰ (292/35-36)

Gözsüz kelimesini çoğu zaman hem mahlas olarak hem de gerçek anlamıyla kullanarak hüsn-i tahallus yapan Darîr'in, şiirlerinde çoğu zaman gözlerinin görmediğinden yakındığını ve gözlerinin açılması için Allah'a yalvardığını görürüz:

⁶⁷ Egüz, *a.g.t.*, s. 462.

⁶⁸ Egüz, *a.g.t.*, s. 527.

⁶⁹ Egüz, *a.g.t.*, s. 934.

⁷⁰ Egüz, *a.g.t.*, s. 898.

Darîr'dür bu sözi şerh iden gözi görmez
 Ümîd[i]dür kim ide gönlini Hudâ rûşen⁷¹ (274/30)

Darîr'ün gözini sen aç İlâhî
 Ki gözsüzlükden ol miskîn oldî⁷² (278/23)

Vire Gözsüz'e gözi görmek-içün
 Delîl ola hakı bildürmek-içün⁷³ (215/13)

O, bazen de Hz. Muhammed'in ayağının tozunu gözlerine çekerek körlükten kurtulmak ister:

Bulsa-y-ıdı Gözsüz anun tozını
 Tûtîyâ çekeydi iki gözine⁷⁴ (94/5)

Hâlıkâ Perverdigârâ Râzıkâ
 Dün ü gün yalvaruram sen Hâlık'a

Gözsüz'e anun ayağı tozını
 Rûzî kıl kim Gözsüz aç gözini⁷⁵ (247/9-10)

Bu Darîr'ün gözlerine tûtîyâ
 Eseri ola ayağı tozınun⁷⁶ (338/14)

Buna rağmen kimi zaman da halinden şikâyetçi olmadığı, beden gözü görmese de gönül gözü gördüğü için haline şükrettiği görülür. Zira o, gözleri görmese de gönlünün ışığı ile yolunu bulan bir kimsedir. O bu durumu,

Gör Darîr'i gözlüler gibi yürir
 Gözlü gibi yürür ü kendü Darîr

⁷¹ Egüz, *a.g.t.*, s. 849.

⁷² Egüz, *a.g.t.*, s. 858.

⁷³ Egüz, *a.g.t.*, s. 714.

⁷⁴ Egüz, *a.g.t.*, s. 521.

⁷⁵ Egüz, *a.g.t.*, s. 780.

⁷⁶ Egüz, *a.g.t.*, s. 983.

Şol-durur kim gönlinün yahtusu var
Hem ezelden ez-kader bahtusu var⁷⁷ (267/10-11)

Gözsüz'ün gözsüzlüğü 'ayb olmaya
Gönli içinde var-ısa gevheri⁷⁸ (283/33)

Darîr gözsüz-ise gönline virildi gözi
Resûl medhin eydür nedîm-i 'âlemdür⁷⁹

beyitleriyle ifade eder. Onun gönlünün aydınlığının sebebi, kalbindeki Peygamber aşkıdır. Bu sebeple, gözüne sürme çekmeye ihtiyaç duymaz:

Resûl nûrî-y-ıla gönüller aydın olduğuyçun
Gözine çekmedi sürme vü tûtîyâ bir mîl⁸⁰ (238/29)

Gözsüz'e peygamberün sevgüsüdür
Kim gözine kuhl-ı dârû oldu şâf⁸¹ (440/14)

Darîr, kör olmasına rağmen, etkili sözler söyleyebilmesini ve halkın teveccühüne mazhar olmasını da gönlünün aydınlığına bağlar. Sözleri onun gönlünün uyanık olduğuna delildir:

Darîr gönlün gözi gördüğü-içün
Sözün sûzından oldılar müzevvak⁸² (404/15)

Gözinün nûrî yog-ısa Darîr'ün
Velî gönli münevverdür hemîşe⁸³ (431/13)

Bu Gözsüz'den iğen turfa nişândur
Ki gözsüzdür dili dür-feşândur

⁷⁷ Egüz, *a.g.t.*, s. 825.

⁷⁸ Egüz, *a.g.t.*, s. 870.

⁷⁹ Altun, *a.g.t.*, s. 196.

⁸⁰ Egüz, *a.g.t.*, s. 762.

⁸¹ Egüz, *a.g.t.*, s. 1161.

⁸² Egüz, *a.g.t.*, s. 1093.

⁸³ Egüz, *a.g.t.*, s. 1139.

Nedendür gönli uyanuktur anun

Sözi uyaklığa danuktur anun

Anunçün kim dirilmedi müzevver

Olupdur lâ-cerem gönli münevver⁸⁴ (444/8-10)

Darîr, bu sayede eserler yazarak şöhret bulmuş ve siyeri sayesinde memleket memleket dolaşmıştır:

Yüridi ilden ile sîresin söylemege

Darîr adı[nı] vü gözsüzlüğü şî'âr itdi⁸⁵ (473/24)

Bununla birlikte bazen Darîr'in kendisine “gözsüz” diye seslenerek, “gözlü sözlerini bırak” dediğini görürüz. Bu, daha çok onun şiiri sonlandırarak nesir kısmına, yani asıl konuya dönmek istediğinde izlediği bir yoldur:

Darîr'e eydün i gözsüz ko gözlü sözlerini

Ki gözlü gördüğünü söylemedi şerh kılup⁸⁶ (223/15)

Resûl siyerine dön sen yine söze girgil

Ko gözsüzâne hayâlât[ı] i derûnı safâ⁸⁷ (286/40)

Görüldüğü gibi Darîr, şiirlerinde kendi körlüğüne de değinmekte, zaman zaman bu durumundan şikâyet edip gözlerinin açılması için Allah'a yalvarmakta, zaman zaman da gönül gözü gördüğü için bununla teselli bulunmaktadır.

S o n u ç

Darîr, eserlerinde bazen doğrudan bazen de dolaylı olarak hayatı hakkında ipuçları verir. Sadece hayatını değil, duygularını ve düşüncelerini de eserlerine yansıtmaktan çekinmez. Gözlerinin görmemesi onun hem hayatına hem de eserlerine tesir etmiştir. Kullandığı mahlaslarla dahi körlüğüne

⁸⁴ Egüz, *a.g.t.*, s. 1170.

⁸⁵ Egüz, *a.g.t.*, s. 1220.

⁸⁶ Egüz, *a.g.t.*, s. 730.

⁸⁷ Egüz, *a.g.t.*, s. 881.

vurgu yapan Darîr'in görme ve körlükle ilgili düşünceleri, daha çok eserlerinin nazım kısımlarında karşımıza çıkar. Zira o eserlerinin nesir kısımlarında çoğunlukla konuyu anlatmaya önem verirken, şiir kısımlarında okuyucusu, daha doğrusu dinleyicisiyle samimi bir diyaloga girmeyi tercih eder. *Sîretü'n-nebî* ve *Fütûhu'ş-Şâm* adlı eserlerinin telifi tercüme mahiyetinde olmaları ve bu eserlerin şiir kısımlarının tamamen Darîr'e ait olmasının da bunda rolü vardır. Hal böyle olunca Darîr, görme ve körlükle ilgili duygularını ve düşüncelerini şiirle aktarma yoluna gitmiştir.

Darîr'in özellikle *Sîretü'n-nebî* adlı eserinde görme ve körlükle ilgili pek çok benzetmeye ve sanatlı söyleyişe rastlanır. *Fütûhu'ş-Şâm*'da bile az da olsa bu tür benzetmeleri bulmak mümkündür. *Kıssa-i Yûsuf*'ta ise Hz. Yakub'un kör olması hadisesi anlatılmasına rağmen, görme ve körlük ile ilgili unsurlara pek yer verilmemiştir.

Darîr'in görme duygusu ile ilgili söyleyişlerinde genelde mecaz yoluyla anlatımı tercih ettiği görülür. Gözü, batınî ve zahirî göz olarak ikiye ayıran şair, daha çok batınî göz üzerinde durmuş ve batınî gözün ya da gönül gözünün özelliklerinden bahsetmiştir.

Darîr'in körlükle ilgili ifadelerine baktığımızda ise onun hem genel olarak körlükten hem de özel olarak kendi körlüğünden bahsettiğini görürüz. O, körlüğü daha çok gönül gözünün görmemesi şeklinde ele almış ve dinî bir perspektifle Hz. Muhammed'e inanan ve Müslüman olanları "gözlü", "gönül gözü aydın"; Hz. Muhammed'in peygamberliğini inkâr eden ve küfürde kalanları ise "gözsüz", "gönül gözü karanlık" olarak vasıflandırma yoluna gitmiştir. Darîr'in kendi körlüğünden bahsettiği beyitlerde ise iki farklı söyleyiş dikkat çeker. Şair, bazen gözleri görmediği için kendini "miskin" olarak görür ve gözlerinin açılması için Allah'a yalvarır, Peygamber'in ayağının tozunu gözüne sürme diye çekerek körlükten kurtulmayı arzular. Bazen de gönlünün aydınlığının gözlerinin karanlığının önüne geçtiğini düşünür ve gönül gözü gördüğü için kendini talihli sayar.

Sonuç olarak Darîr'in kendi hayatında yaşadığı bir durum olan körlüğü, eserlerine de yansıttığını, mahlas olarak "kör" anlamına gelen "Darîr" ve "Gözsüz" kelimelerini kullanmasının da bunun bir delili olduğunu ve eserlerinin özellikle manzum bölümlerinde körlükle ya da gözle ilgili pek çok hususa yer verdiğini söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

- ALTUN, Nesrin, Erzurumlu Darîr'in Fütûhu's-Şâm Tercümesi: Giriş-Metin-Açıklamalı Dizin, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1996.
- ÂŞIK PAŞA, Garib-nâme (Tıpkıbasım, Karşılaştırmalı Metin ve Aktarma), Haz. Kemal Yavuz, TDK, İstanbul, 2000.
- DARÎR, Erzurumlu Mustafa, Sîretü'n-nebî, TSMK Koşuşlar Bölümü No: 993.
- EDİB AHMED B. MAHMUD YÜKNEKİ, Atebetü'l-hakâyık, Haz. Reşid Rahmeti Arat, TDK, Ankara, 2006.
- EGÜZ, Esra, Erzurumlu Darîr'in Sîretü'n-nebî'sinde Yer Alan Türkçe Manzumeler (İnceleme-Metin), Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2013.
- MEVLANA, Mesnevi, Çev. Veled İzbudak, C. III, MEB, İstanbul, 1988.
- TATÇI, Mustafa, Yunus Emre Divanı, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,78411/yunus-emre-divani.html>
- YAVUZ, Kemal, Gülşehrî'nin Mantıku't-tayr'ı (Gülşen-nâme) -Metin ve Günümüz Türkçesine Aktarma-, C. I, Kırşehir Valiliği Yay., Ankara, 2007.

“SIGHT AND BLINDNESS IN ERZURUMLU MUSTAFA DARIR’S WORKS”

Abstract

Erzurumlu Mustafa Darir was a poet and writer who lived in the 14th century, when classical Turkish literature first emerged. Though Darir’s work also includes Sîretü’n-nebî, Kissa-i Yûsuf (Yûsuf u Züleyhâ), Fütuhu’s-Şam Tercümesi and Yüz Hadis Yüz Hikaye, his major and most well-known text is Sîretü’n-nebi which narrates the life of the prophet. Nearly a hundred copies of this book are held in libraries worldwide. Because he was blind, he has used the poetic appellations “Darir”, “Dariri” and “Gözsüz” (trans. blind). Furthermore Darir used many images and metaphors about eye and vision. He preferred metaphorical expressions about blindness. Though he mentioned about physical eyes, he focused on the spiritual eye or eye of the heart. Also he wrote about blindness and his own blindness. But the term “blindness” very often refers to “the blindness of the heart” in his works. This article aims to classify and evaluate the ocular elements in Darir’s works.

Keywords

Erzurumlu Mustafa Darir, Classical Turkish literature, Turkish literature in the 14th century, diwan poetry.

TRABZONLU ŞÂKİR AHMED PAŞA (ÖL. H. 1234/1819) VE
DİKKATLERDEN KAÇAN BİR ESERİ:
*HULÂSATÜ'L-AHKÂM**

Mustafa ÖZKAT**

ÖZET

XVIII. yüzyılın ikinci yarısı ile XIX. yüzyılın başlarında yaşamış Trabzonlu Şâkir Ahmed Paşa, “imamlık”tan “vezirlik”e yükselmiş bir şair ve devlet adamıdır. Memuriyet hayatı azil ve terfilerle geçmiştir. Enderûn-ı Hümayûn’dan mezum olduktan sonra hâcegân olarak Darbhâne-i ‘Âmirî’ye atanmış, 1801’de azledilmiş, 1807’de Akdeniz Nüzul Emîni olarak tekrar döndüğü memuriyet hayatında 1810 yılında vezirlik rütbesiyle Sadaret Kaymakamlığına getirilmiş, 1811’de yeniden memuriyetten uzaklaştırılarak Gelibolu’ya gönderilmiştir. 1813’te Anadolu Valisi olarak Kütahya’ya tayin edilen Şâkir Ahmed Paşa, 1815 yılı sonlarında da Mora Valiliğine atanmıştır. Şubat 1818’de kötüürüm olması üzerine görevinden affını isteyen Şâkir Ahmed Paşa, 1819 yılında İstanbul’da vefat etmiştir.

Biyografik eserlerde şairliğinden ziyade devlet adamı olarak adından söz ettiren Şâkir Ahmed Paşa’nın elimizdeki az sayıdaki eserleri dahi onun şiire hâkim, Arapça ve Farsçayı şiir yazacak kadar iyi bilen bir şair olduğunu kanıtlar niteliktedir. Ondan miras kalan edebî eserler, divan tarzı 20 civarında şiirin yanında mesnevi tarzındaki Tertîb-i Nefs, Ravz-ı Verd ve Hulâsatü'l-Ahkâm’dır.

İsmlerinin ebced hesabıyla yazıldığı tarihe işaret ettiği bu mesnevilerden ilki 1797 yılında tamamladığı Tertîb-i Nefs’tir. 489 beyitlik bu eserinde, Kur’ân-ı Kerîm’deki 114 sureyi üçer beyitle tanıtmıştır. Surelerin adını, kaç ayetten oluştuğunu, nerede nazil olduğunu üç beyitte anlatmaya çalışmıştır.

1801 yılında tamamladığı 982 beyitlik Ravz-ı Verd ise iki farklı eserden oluşmaktadır: Şerh-i Esmâ-i Hüsnâ ve Gazve-i Bedr. Bu eserlerden birincisinde Allah’ın 99 ismi şerh edilirken, ikincisinde de sebep ve sonuçlarıyla Bedir Savaşı ile bu savaşa katılan sahabeler konu edilmiştir.

Bugüne kadar dikkatlerden kaçan son eseri Hulâsatü'l-Ahkâm ise 1807 yılında tamamlanmış, 135 beyitlik bir mesnevidir. Varlığından yalnızca Bursalı Mehmed Tâhir Bey’in söz ettiği bu eseri, bir ölçüde Tertîb-i Nefs’in muhtasarı niteliğindedir. Eserde, Kur’ân-ı Kerîm’deki tertip sırasına uygun olarak sureler birer beyitte nazmedilerek ayet sayıları ebced hesabıyla aktarılmıştır. Bazı surelerin adının taşıdığı anlama ve surede verilen mesajı da işaret etmiştir. Bu makalede, Hulâsatü'l-Ahkâm incelenerek transkripsiyonlu metni verilmiş ve kayıtlı olduğu Millî Kütüphane’deki tek nüshasının dijital fotoğrafı aktarılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Şâkir Ahmed Paşa, Hulâsatü'l-Ahkâm, Tertîb-i Nefs, Ravz-ı Verd, Trabzon, mesnevi, süver-i Kur’ân.

* Makalenin Geliş Tarihi:10.01.2016 /Kabul Tarihi: 27.05.2016

** Yrd. Doç. Dr., İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. mustafa.ozkat@yeniyuzyl.edu.tr / mustafaozkat@gmail.com

1. Giriş:

Meslekî kariyerinde “imâmet”ten “vezâret”e bir değişim geçirmesine rağmen, dinî konularda kaleme aldığı eserleriyle “imâmet” özelliğini muhafaza etmiş olan Şâkir Ahmed Paşa, XVIII. yüzyılın şair devlet adamlarındandır. Biyografik eserlerde, şairliğinden ziyade devlet adamlığı yönüne vurgu yapılan Şâkir Ahmed Paşa’nın ortaya koyduğu az sayıdaki dinî içerikli eserleri, onun, geçmişi ile bağlarını koparmamış kişilik özelliklerini yansıtırken, bazı küçük kusurlara rağmen aruzu başarıyla kullanmış olması da şiire hâkimiyetinin göstergesi gibidir. Dinî ilimlerin yanı sıra, şiir yazacak derecede Arapçaya ve Farsçaya da vâkıf olan Şâkir Ahmed Paşa, devrinde hem sesinin güzelliği hem de dürüst ve çalışkan bir devlet adamı olarak göz doldurmuştur. Onun zaman zaman görevinden uzaklaştırılmış olmasını devrin değişen siyasî yapısıyla izah etmek gerektiği kanaatindeyiz.

Bu makalede, bugüne kadar yalnızca *Ravz-ı Verd* ve *Tertib-i Nefis* adlı mesnevilerinden haberdar olduğumuz Şâkir Ahmed Paşa’nın hayatını ve eserlerini yeni bilgi ve belgeler ışığında biraz daha ayrıntılı değerlendirecek ve onun dikkatlerden kaçan *Hulâsatü’l-Ahkâm* adlı eserini tanıtmaya çalışacağız.

Şâkir Ahmed Paşa’yı konu edinen biyografik eserler içerisinde *Hulâsatü’l-Ahkâm*’ın varlığına işaret eden tek eser, Bursalı Mehmed Tâhir Bey’in *Osmanlı Müellifleri* olmuştur. Bursalı Mehmed Tâhir Bey’in, Şâkir Ahmed Paşa’ya ait matbu *Ravz-ı Verd* ve *Tertib-i Nefis* mesnevilerini kastederek “Esmâ-i hüsnâ ve süver-i Qur’âniye ile neseb-i peyğamberîyi nazmen beyân eylediği eşeri Taqvîmhâne-i ‘Âmire’de tab’ olunmuştur.”¹ şeklindeki açıklamasından sonra “*Bir de ‘Addi Âyi’l-Qur’an* isminde gayr-ı matbu‘ manzûmesi vardır.”² diye üstü kapalı olarak haber verdiği bu üçüncü eseri, araştır-

¹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 2. Cild, Matbaa-i ‘Âmire, İstanbul, H. 1333/1915, s. 265.

² Bursalı Mehmed Tâhir, *a.g.e.*, s. 265.

macılar tarafından yanlış algılanmış ve bu cümle ile *Tertib-i Nefis* mesnevisine vurgu yapıldığı sanılmıştır.³ Kur'ân-ı Kerîm'deki her bir surenin birer beyitle tanıtıldığı *Hulâsatü'l-Ahkâm* ile üçer beyitle tanıtıldığı *Tertib-i Nefis*'in içerik açısından birbirine yakınlığı, bu karışıklığın en büyük nedeni olsa gerek. *Hulâsatü'l-Ahkâm*, her ne kadar *Tertib-i Nefis* adlı mesnevinin muhtasarı gibi görünse de ondan oldukça farklıdır. *Tertib-i Nefis*'te surelerin havassı, ihtilâflarıyla birlikte surenin kaç âyetten meydana geldiği, nerede (Mekke, Medine) nazil olduğu ve surede secde âyeti olup olmadığı hakkında bilgi verilirken, *Hulâsatü'l-Ahkâm*'da beytin birinci dizisinin başında ebced hesabıyla surenin ayet sayısı belirtilmekte, ikinci dizide de surenin içeriğinden hareketle nasihat edilmektedir.

Klasik Türk edebiyatında, okunuşundan tercüme ve tefsirine kadar Kur'ân-ı Kerîm'i konu edinen pek çok manzume kaleme alınmış olmasına rağmen, Kur'ân surelerini ve ayet sayılarını bir bütün olarak ele alan manzumelerin sayısı oldukça sınırlıdır. Tespit edebildiğimiz örnekler itibariyle çoğunlukla kaside ve mesnevi nazım şeklinin tercih edildiği bu tür eserlerin en eskisi XVI. yüzyıla ait görünmektedir. Bu konuda, ilki tanınmış tezkire sahibi Kastamonulu Latîfi (öl. H. 990/1582)'ye ait olmak üzere kaside tarzında dokuz⁴ manzume tespit edilirken, mesnevi tarzındaki eser sayısı üçtür ve bu üç eserin ikisi de Şâkir Ahmed Paşa'ya aittir: *Tertib-i Nefis* ve *Hulâsatü'l-Ahkâm*. Kur'ân surelerini konu edinen mesnevi tarzındaki diğer eser ise XVII. yüzyılda yaşamış, Fatih Câmii İmamı Seyyid Hüseyin adlı bir şair tarafından H. 1060/1650 tarihinde kaleme alınmış olan "*Nazm-ı Dilküşâ*"dır. Sultan IV. Mehmed (saltanatı: 8 Ağustos 1648 - 8 Kasım 1687)'e sunulan 580 beyitlik bu eserin elimizde, H. 1289/1872 yılında istinsah edilmiş tek nüshası bulunmaktadır: Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, No: 2482/1, vr. 1^b-31^a. Eserin neşri ile ilgili çalışmalarımız tamamlanmak üzeredir.

³ Âlim Yıldız, "Şâkir Ahmed Paşa'nın 'Tertib-i Nefis' Mesnevisi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: XII/2, 2008, s. 181.

⁴ Kur'ân surelerini konu edinen kaside tarzındaki manzumeler bir başka makale ile tanıtılacaktır.

2. Trabzonlu Şâkir Ahmed Paşa (öl. H. 1234/1819)'nın Hayatı, Edebî Kişiliği ve Eserleri:

2.1. Hayatı:

Şâkir Ahmed Paşa'dan bahseden bütün kaynaklar,⁵ onun Trabzonlu olduğu konusunda hemfikirdir. Doğum tarihi bilinmeyen Paşa'nın, memleketindeki tahsilini tamamladıktan sonra İstanbul'a geldiği, Bâb-ı Âlî ricâlin-den Firdevsî Efendi'ye imam olduğu, sonrasında da Enderun-ı Hümâyûn'a girerek,⁶ padişahın kılık-kıyafetinden sorumlu "Dülbend Ağalığı" görevine getirildiği bilinmektedir. Enderun'dan mezun olduktan sonra "h^vâcelik" (hocalık) verilip, Darbhâne-i 'Âmire'de önce "sâhib-'ayârlık" memuriyetine atanmış, ardından da H. 1213/1798-9 tarihinde Darbhâne Emimi olmuştur. Üç yıl süren bu görevinden H. 1216/1801'de azledilmiştir. Altı yıl herhangi bir resmî görev almamış olan Şâkir Ahmed Paşa, H. 1222/1807'de Akdeniz

⁵ Fatin Dâvud, *Tezkire-i Hâtimetü'l-Eş'âr*, İstihkâm Alayları Litoğrafya Dest-gâhı, İstanbul, H. 1271/1855, s. 207-208 (6+460 s.); Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî yâhûd Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniye*, Cilt: III, Matbaa-i 'Âmire, İstanbul, H. 1311/1893-4, s. 125; Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l-A'lâm*, Cilt: 4, Mihran Matbaası, İstanbul, H. 1311/1893-4, s. 2823; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 2. Cild, Matbaa-i 'Âmire, İstanbul, H. 1333/1915, s. 265; İsmâ'il Paşa el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-'Ârifin Esmâ'ü'l-Müellifin ve Âsârü'l-Musannifin*, Cilt: 1, (İstinsah ve tashih: Muallim Kilisli Rifat Bilge - İbnülemin Mahmud Kemal İnal), MEB., İstanbul, 1951, s. 184; Mehmed Nâil Tuman, *Tuhfe-i Nâilî*, Cilt: II, Bizim Büro Yay., Ankara, 2001, s. 470; M. Sami Akaryalı, *Şâkir Ahmed Paşa / Ravz-ı Verd (Edisyon Kritik ve Birinci Bölümün Günümüz Türkçesine Çevrimi)*, YYLT., Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Ens., Türk Dili ve Edebiyatı ABD., Eski Türk Edebiyatı BD., İstanbul, 2000, XXIII+127 s.; Âlim Yıldız, "Şâkir Ahmed Paşa'nın 'Tertîb-i Nefis' Mesnevisi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: XII/2, 2008, s. 179-223; a.mlf., "Şâkir Ahmed Paşa", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, (<http://www.turkedebiyatilisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=223>, Madde Yazım Tarihi: 02.08.2013, Erişim Tarihi: 13.12.2015).

⁶ *Türk Ansiklopedisi*'nde, Şâkir Ahmed Paşa'nın sesinin güzelliği nedeniyle Enderun-ı Hümâyûn'a alındığı bildirilmektedir. Bkz. "Şâkir Ahmed Paşa", *Türk Ansiklopedisi*, Cilt: XXX, MEB, Ankara, 1981, s. 197. Makalemize konu olan *Hulâsatü'l-Ahkâm* adlı eserinin başlığında da "Vâliyü'l-nagamî" sıfatının anılmış olması bu gerekçeyi desteklemektedir.

Nüzul Emîni olmuş,⁷ bir yıl sonra da (H. 1223/1808'de) tekrar Darbhâne Emîni olarak Darbhâne-i Âmire Nezâretine atanmıştır.

Fatîn Dâvud Efendi, Hâtîmetü'l-Eş'âr adlı tezkiresinde Şâkir Ahmed Paşa'nın Darbhâne'deki görevleriyle ilgili olarak bilgi verirken bu görevlerinden birini "imâmet" olarak göstermektedir:

"... müteveffâ Firdevsî Efendi'niñ imâmet hizmetinde bi'l-istihdâm şâhib-'ayârlık me'mûriyetine ve ba'dehû Darbhâne-i Âmire imâmetine ve mu'ahharen Darbhâne-i Âmire Nezâretine revnağ-efzâ olduğdan şöñra..."⁸ Paşa'nın bu "imâmet"lik görevi H. 1223/1808 tarihli ikinci atanmasından ziyade -muhtemelen- H. 1213/1798-9 tarihli birinci atanmasıyla ilgilidir.

H. 11 Receb 1225/12 Ağustos 1810 tarihinde "vezâret" (vezirlik) rütbesiyle Sadaret Kaymakamlığına⁹ getirilen Şâkir Ahmed Paşa, H. 1226/1811'de munfasılan (memurluktan çıkmış, açığa alınmış, azledilmiş olarak) Gelibolu'ya gönderilmiştir. Bir şiir mecmuasında kayıtlı 21 beyitlik kasidenin başında yer alan ifadeler, Şâkir Ahmed Paşa'nın munfasılan gönderildiği Gelibolu'da emekliye ayrıldığını ve sunduğu bu kaside üzerine memuriyete iadeyi talep ettiğini göstermektedir: "Kâ'imağâmlıktan munfasılan rağdetgâh-ı Yazıcı-zâde olan Gelibolu'da mütekkâ'id iken zât-ı devletleri ibkâsıyla eyâlet-i Kütâhiyye sipurde-i 'uhde-i devletlerine ihâle olunan devletlü mehâbetlü veliyyü'n-ni'amı Şâkir Aşmed Pâşâ Efendimiz merkad-i 'azîz-i müşârün-ileyhe dest-âvîz eyledikleri kaçîde-i dil-âvîzdir"¹⁰ başlıklı bu kaside,

"Eyâ kalem-rev-i hikmetde Dâver-i ma'nâ
Yegâne mâlik-i şeh-râh-ı kişver-i ma'nâ

⁷ *Türk Ansiklopedisi*'nde, Şâkir Ahmed Paşa'nın, İngiliz donanmasının Marmara denizinden çıkışından sonra İstanbul'a döndüğü bilgisi yer almaktadır. Ancak bu bilginin kaynağı belirtilmemiştir. *Türk Ansiklopedisi*, s. 197-198.

⁸ Fatîn Dâvud, *a.g.e.*, s. 207.

⁹ Sadaret Kaymakamlığı: "Sadrazamlar sefere gittikleri zaman yerlerine bıraktıkları vezir derecesindeki zâta verilen isim. Eğer padişah da seferde ise veyahut başka bir sebepten İstanbul'da değilse o zaman o zata Âsîtâne kaymakamı veya İstanbul kaymakamı denirdi." Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lûgati*, 2. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1986, s. 287.

¹⁰ Ankara Millî Ktp., Yazmaları, No: 06 Mil Yz A 810/3, vr. 45^a.

Veyâ fezâ-yı belâgat-nümâ-yı himmetde
Girihgüşâ-yı mezâyâ-yı muzmir-i ma'nâ"

dizeleriyle başlamaktadır. Bu kasidenin 19. beytinde geçen şu ifadeler, şairin Kütahya'ya gitmek istediğini de açıkça beyan etmektedir:

"Kütâhya'nın fuķarâsı göre yüzümden hayr
Ola buĝâtı sezâ-vâr-ı şeşper-i ma'nâ"

Şâkir Ahmed Paşa'nın dilekleri kabul edilmiş olmalı ki H. 4 Muharrem 1229/27 Aralık 1813 tarihinde Anadolu Valisi olarak Kütahya'ya tayin edilmiştir. Bu tayin üzerine Paşa'nın H. 1 Rebûlâhîr 1229 (R. 11 Mart 1229/M. 23 Mart 1814) tarihinde Gelibolu'dan başlayan ve 51 gün süren Kütahya yolculuĝu, H. 22 Cemâziyelevvel 1229/12 Mayıs 1815 tarihinde tamamlanmış görünmektedir.

Şâkir Ahmed Paşa, Kütahya'daki görevi daha ikinci yılını doldurmadan Mora Valiliĝine atanmıştır.¹¹ Kütahya'dan H. 4 Zilkâde 1230/8 Ekim 1815 tarihinde başlayan ve Bursa, Gelibolu, Gümülcine, Siroz üzerinden yapılan Mora yolculuĝu da H. 16 Muharrem 1231/18 Aralık 1815 tarihinde tamamlanmıştır.¹² (Her iki yolculuĝun gün gün tutulan kaydı ve güzergah üzerindeki menziller ařaĝıda yer almaktadır.)

¹¹ Şemseddîn Sâmî, Şâkir Ahmed Paşa'nın Mora Valiĝini, Kütahya Valiliĝinden önce sayar. Bkz. *a.g.e.*, s. 2823.

¹² Ankara Millî Ktp., Yazmaları, No: 06 Mil Yz A 810/3, vr. 52^a.

دولتو ولی التیم احمد ارکانا اھلرباہلہ کوٹاہیہ درویشیہ

۵۱

اسم	رقم	توضیح
محمد	۱	افراہم اقامت درکابو
محمد	۲	کلیبولیہ لاکسہ ہرور
اسد	۳	اقامت درکابو
اس	۴	حناف قلند
اس	۵	کاورد کوئی
اس	۶	اندہ
اس	۷	الوالی
اس	۸	کوٹاہ جینی فریب
اس	۹	ادریسد
اس	۱۰	اقامت
اس	۱۱	کھرا
اس	۱۲	ارمود اوکس کوکے کوئی
اس	۱۳	اباز مند
اس	۱۴	برخمہ
اس	۱۵	اقامت
اس	۱۶	اقامت
اس	۱۷	اقامت
اس	۱۸	اقامت
اس	۱۹	اقامت
اس	۲۰	اقامت
اس	۲۱	اقامت
اس	۲۲	اقامت
اس	۲۳	اقامت
اس	۲۴	اقامت
اس	۲۵	اقامت
اس	۲۶	اقامت
اس	۲۷	اقامت
اس	۲۸	اقامت
اس	۲۹	اقامت
اس	۳۰	اقامت
اس	۳۱	اقامت
اس	۳۲	اقامت
اس	۳۳	اقامت
اس	۳۴	اقامت
اس	۳۵	اقامت
اس	۳۶	اقامت
اس	۳۷	اقامت
اس	۳۸	اقامت
اس	۳۹	اقامت
اس	۴۰	اقامت
اس	۴۱	اقامت
اس	۴۲	اقامت
اس	۴۳	اقامت
اس	۴۴	اقامت
اس	۴۵	اقامت
اس	۴۶	اقامت
اس	۴۷	اقامت
اس	۴۸	اقامت
اس	۴۹	اقامت
اس	۵۰	اقامت
اس	۵۱	اقامت

دولتو ولی التیم احمد ارکانا اھلرباہلہ کوٹاہیہ درویشیہ

۵۲

اسم	رقم	توضیح
اس	۱	اقامت
اس	۲	اقامت
اس	۳	اقامت
اس	۴	اقامت
اس	۵	اقامت
اس	۶	اقامت
اس	۷	اقامت
اس	۸	اقامت
اس	۹	اقامت
اس	۱۰	اقامت
اس	۱۱	اقامت
اس	۱۲	اقامت
اس	۱۳	اقامت
اس	۱۴	اقامت
اس	۱۵	اقامت
اس	۱۶	اقامت
اس	۱۷	اقامت
اس	۱۸	اقامت
اس	۱۹	اقامت
اس	۲۰	اقامت
اس	۲۱	اقامت
اس	۲۲	اقامت
اس	۲۳	اقامت
اس	۲۴	اقامت
اس	۲۵	اقامت
اس	۲۶	اقامت
اس	۲۷	اقامت
اس	۲۸	اقامت
اس	۲۹	اقامت
اس	۳۰	اقامت
اس	۳۱	اقامت
اس	۳۲	اقامت
اس	۳۳	اقامت
اس	۳۴	اقامت
اس	۳۵	اقامت
اس	۳۶	اقامت
اس	۳۷	اقامت
اس	۳۸	اقامت
اس	۳۹	اقامت
اس	۴۰	اقامت
اس	۴۱	اقامت
اس	۴۲	اقامت
اس	۴۳	اقامت
اس	۴۴	اقامت
اس	۴۵	اقامت
اس	۴۶	اقامت
اس	۴۷	اقامت
اس	۴۸	اقامت
اس	۴۹	اقامت
اس	۵۰	اقامت
اس	۵۱	اقامت

Gelibolu-Kütahya yolculuğu ile ilgili kayıt
Ankara Millî Ktp. Yazmaları, No: 06 Mil Yz A
810/3, vr.: 51^b

Kütahya-Mora yolculuğu ile ilgili kayıt
Ankara Millî Ktp. Yazmaları, No: 06
Mil Yz A 810/3, vr.: 52^a

H. 1233 Rebülâhîr/Şubat 1818'de “*alî*”¹³ (kötürüm) olması sebebiyle görevinden affını isteyen Şâkir Ahmed Paşa, önce Gelibolu’da, birkaç ay sonra da İstanbul’da ikamet etmeye başlamış ve “iki yüz otuz dört senesi hilâlinde”¹⁴ yani H. 1234 yılı başlarında (1819) vefat etmiştir.

“... ba’de’l-infişâl Gelibolu’da ikâmet edüp, 1234’de orada vefat etmiştir.”¹⁵ bilgisini aktaran Şemseddin Sâmî ile “1234 târihinde ihtiyâr-ı ikâmet eylediği Gelibolu’da irtihâl ederek İstanbul’da Eyüb Sultân’da Bostân İskeleyi’nde Mihrişâh Türbesi hâricinde Küçük Hüseyin Paşa (öl. 7 Aralık

¹³ Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, s. III/125.

¹⁴ Fatîm Dâvud, *a.g.e.*, s. 208.

¹⁵ Şemseddin Samî, *a.g.e.*, s. 2823.

1803)'nın kabri ittişaline defnedildi.”¹⁶ bilgisini aktaran Bursalı Mehmed Tâhir dışındaki kaynaklar Gelibolu’da değil, İstanbul’da vefat ettiğini bildirmektedir.¹⁷ Şâkir Ahmed Paşa’nın Eyüp’te Mihrişâh Vâlide Sultan Türbesi bahçesine defnedilmiş olması, Şemseddin Sâmî ve Bursalı Mehmed Tâhir’in düşüncelerini geçersiz kıldığı gibi Seyyid Mustafa Tâlib Efendi (doğ. H. 1203/1788 - öl. H. 1270/1853) tarafından yazılan¹⁸ ve aşağıda nakledilen tarih manzumesi de bu konuya açıklık getirmektedir:

“Kâ'im-i mesned-i şadr olmuş idi devletde
Sâbıkan vâli-i semt-i Mora Şâkir Pâşâ

Gelüp İstanbul'a bâ-izn-i hümâyün emeli
Bulurum anda deyü 'illette belki devâ

Derd-i bîmârına tîmâr idi zâhirde ğarâz
Ma'nevî menzil-i hâkin taleb etmiş ammâ

'Asker-i mevt erişüp bozdı merâmın dilde
İrci'î emrini ibrâz edicek bî-pervâ” (1.-4. beyitler)

Bu dizelere göre Şâkir Ahmed Paşa’nın Mora’da hastalandığı, saraydan aldığı izinle derdine deva bulmak amacıyla İstanbul’a geldiği ve burada öldüğü anlaşılmaktadır.

Mezarı, Eyüp’te Mihrişâh Vâlide Sultân Türbesi bahçesine girişte sol tarafta türbenin dibinde yer almaktadır.¹⁹ Mezar taşının türbeye bakan ön yüzünde: “Hüve'l-bâķī Cennet-mekân merhûm ve mağfûrû'l-muhtâc ilâ

¹⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, *a.g.e.*, s. 265.

¹⁷ “Gelibolu’ya ‘azîmet ve birkaç mâh zarfında Dersa’âdet’e muvâşalat eyleyüp iki yüz otuz dört senesi hilâlinde irtihâl-ı dâr-ı âhîret eylemiştir.” Fatîn Dâvud, *a.g.e.*, s. 207-208; “233 Rebûlâhîrinde ‘alîl olmağla Gelibolu’da ve sonra Dersa’âdet’de mukîm oldu. 1234’de vefât eylemiş ve Eyüb’de Mihrişâh Vâlide Sultân Türbesi bahçesine defnolunmuşdur.” Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, s. III/125; Hüseyin Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmi'*, Cilt: 1, Matbaa-i 'Âmire, İstanbul, H. Ramazan 1281/Şubat 1865, s. 250 (310 s.); İsmâ'il Paşa el-Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 184.

¹⁸ Ankara Millî Ktp., Yazmaları, No: 06 Mil Yz A 810/3, vr. 57^b.

¹⁹ Mezar, Mihrişâh Vâlide Sultan Türbesi bahçesine giriş kapısına 8-9 metre mesafededir. Şâkir Ahmed Paşa’nın mezarı ile mezarlığı çevreleyen duvar arasında Kaptan-ı deryâ Küçük Hüseyin Paşa(öl. 7 Aralık 1803)'nin mezarı bulunmaktadır.

rahmete Rabbe'l-gafür sâbıkan Mora Vâlisi Aḥmed Şâkir Pâşâ'nın rûhiyçün el-Fâtiḥa. Sene 1234" yazmaktadır. Yolu gören yan yüzünde de Mütercim

Âsım Efendi(ö. 27 Kasım 1819)'nin oğlu Hâmid Efendi(öl. H. 1258/1842)'nin yazdığı tarih manzumesi nakşedilmiştir.

Şâkir Ahmed Paşa'nın Mihrişâh Vâlîde Sultan Türbesi bahçesindeki mezarı

Mezarın arkadan görünüşü

Mezarın hece taşı (ön yüz)

Hece taşı (arka yüz)

Şâkir Ahmed Paşa'nın ölümüne, Antepli Mütercim Âsım Efendi(ö. 27 Kasım 1819)'nin oğlu Hâmid Efendi (öl. H. 1258/1842)²⁰ ve Seyyid Mustafa Tâlib Efendi (doğ. H. 1203/1788 - öl. H. 1270/1853)²¹ tarafından yazılan tarih manzumeleri:

Merşiyeye-i Der-ḥaḳḳ-ı Vefât-ı Aḥmed Şâkir
Pâşâ Raḥmetullâhi 'aleyh Hâmid Efendi
bin 'Âşım Efendi²²

Fe'îlâtün fe'îlâtün fe'îlâtün fe'îlün

Vâli-i mülk-i kemal Aḥmed-i Şâkir Pâşâ
Vüzerâ içre ser-efrâz idi mânend-i livâ

Zâtı olmuş idi mecmû'a-i 'ilm ü 'irfân
Ṭab'-ı pākîze(si) mücellâ-yı füyûz-ı Mevlâ

Sâye-baḥşâ-yı 'adâlet ile her manşıbda
Dâ'imâ eyler idi celb-i ḳulüb-ı fukarâ

Böyle bir cevher-i gencine-i fazl u dâniş
Ḥayf kim oldu türâb içre def'n ü ihfâ

Aḥmed-i mürsele hem-sâye ḳılup cennetde
Şâkir-i en'um-ı dîdâr-ı 'azîz éde Ḥudâ

İntikâlin işidüp söyledi Hâmid târiḥ
Hâmid-i manşıb-ı 'adn ola bu Şâkir Pâşâ 1234

(حامد منصب عدن اوله بو شاکر پاشا)

۱۲۳۴

²⁰ Halil İbrahim Yakar, "Hâmid, Hoca Hâmid Efendi", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*
<http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=4488>
Madde Yazım Tarihi: 25.09.2014, Erişim Tarihi: 13.12.2015).

²¹ Mehmet Arslan, "Tâlib, Seyyid Mustafa Tâlib Efendi", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*
<http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=3827>
Madde Yazım Tarihi: 01.08.2014, Erişim Tarihi: 13.12.2015).

²² Mütercim 'Âsım'ın oğlu Hâmid Efendi tarafından kaleme alınan bu tarih manzumesi, mezar taşının yan yüzüne de nakşedilmiştir (Fotoğrafta görülmektedir). Ankara Millî Ktp., Yazmaları, No: 06 Mil Yz A 810/3, vr. 57^b.

Ṭālib Efendi Der-ḥaḳḳ-ı Vefāt-ı Pāşā-yı Merḥūm²³

Fe‘ilātün fe‘ilātün fe‘ilātün fe‘ilün

Ḳā‘im-i mesned-i şadr olmuş idi devletde
Sābıkan vāli-i semt-i Mora Şâkir Pāşā

Gelüp İstanbul’a bā-izn-i hümâyün emeli
Bulurum anda deyü ‘illette belki devā

Derd-i bīmārına tīmār idi zāhirde garaş
Ma‘nevī menzil-i ḥâkin taleb etmiş ammâ

‘Asker-i mevt erişüp bozdı merâmın dilde
İrci‘î emrini ibrâz edicek bî-pervâ

Meşreb-i ‘ilm-ile ‘irfân-ile âlûde idi
Dâsitân olsa gerek dânişi beyne’l-vüzerâ

Vaḳtı fânide tilâvet ile geçmiştir anıñ
Nūr-ı Ḳur‘ân-ile tenvîr ede ḳabrin Mevlâ

Ṭālibâ harf-i noḳaṭla yazıla târiḫi

Êtdi Firdevs’e sefer bu sene Şâkir Pāşā 1234

(ایتدی فردو له لفر بو لئنه شاکر پاشا)²⁴ ۱۲۳۴

Şâkir Ahmed Paşa’nın kaç çocuğu olduğuna dair bilgiye *Sicill-i Osmâni*’de rastlanmaktadır. Bu bilgiye göre Müderris Mehmed Âtuf Bey, Şâkir Ahmed Paşa’nın oğlu; Sermed Paşa (öl. 21 Kasım 1864) ise torunudur.²⁵

Müderris Mehmed Âtuf Bey, Sicill-i Osmanî’de “*Şâkir Paşazâde*” maddesinde şöyle tanıtılmaktadır: “**Şâkir Paşazâde**: Sulṭân Maḥmūd Ḥân-ı şânî (1808-1839) vüzerâsından Şâkir Ahmed Paşa evlâdıdır ki Sermed Paşa ḥafîdi (torunu) idi.”²⁶

Sicill-i Osmânî’de *Sermed Paşa*’nın tanıtımı ise şu şekildedir: “**Sermed Ahmed Paşa**: Şâkir Ahmed Paşa’nıñ maḥdümü (oğlu) müderrisinden ‘Âtuf

²³ Ankara Millî Ktp., Yazmaları, No: 06 Mil Yz A 810/3, vr. 57^b.

²⁴ Dizede noktalı harflerin toplamı 1234 rakamını vermektedir. “ایتدی” sözcüğünün sonundaki “ی” harfi de noktalı harf olarak değerlendirilmelidir. Aksi halde 10 eksik çıkmaktadır.

²⁵ Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, s. III/125.

²⁶ Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, s. IV/694.

Bey'in oğludur. Kapucubaşı, iştabl (ahır) pāyesi ve 1265 Muḥarreminde (Aralık 1848) mīrimīrān ve şoīra Rūmēli Beylerbegi pāyesi ve Meclis-i Muḥāsebe a'zāsı oldu. 1281 Cemāziye'l-āḫiriniñ yigirmi birinde (21 Kasım 1864) fevt oldu (vefat etti)."²⁷

2.2. Edebî Kişiliği:

Şâkir Ahmed Paşa'dan bahseden biyografik eserlerde daha çok devlet adamlığı ön plana çıkarılmış, şairliği ve dolayısıyla edebî kişiliği üzerinde çok fazla bir değerlendirme yapılmamıştır. Meslekî faaliyetlerini göz önünde bulundurduğumuzda bu durumu normal karşılamak gerekir. Zira "imamet"ten "vezâret"e giden yolda onun devlet adamlığı kimliği, şairliğinden daha çok öne çıkmıştır. Biyografik eserleri kronolojik olarak ele alıp Şâkir Ahmed Paşa'nın şairliği ile ilgili verdikleri hükümlere bir göz atarsak, bunların birkaç sözcükten öteye geçmediğine şahit oluruz.

Silâhdârzâde ve Şefkat tezkirelerinde şairliği ile ilgili hiçbir yoruma yer verilmezken, Fatîn Davud Efendi tezkiresinde, "*Şi'r ile şöhret-i şāyi'ası yokdur.*"²⁸ şeklinde bir yargıda bulunularak şairlik yönüyle şöhret kazanmadığı vurgulanmaya çalışılmıştır.

Mehmed Süreyya, "*Âlim, müdebbir, muktedir, şâ'irdir.*"²⁹ şeklinde dört özelliğini sıralamış, Bursalı Mehmed Tâhir Efendi ise "*Eş'ârî ârifâne ve ḥakî-mānedir.*"³⁰ şeklinde şiirlerinin öğretici yönünü baskın bir özelliği olarak vurgulamıştır. Şemseddin Sâmi de "*Tabi'at-ı şi'riyyesi*"³¹ olduğunu beyan etmekle yetinmiştir.

Şâkir Ahmed Paşa'nın *Tertîb-i Nefis* mesnevisini neşreden Âlim Yıldız, onun şairlik yönünü şöyle izah etmektedir: "Gerek *Ravd-ı Verd* ve gerekse *Tertîb-i Nefis* isimli eserlerinden anlaşıldığı kadarıyla Şâkir Ahmed Paşa, şiire hâkim Arapça ve Farsçayı her iki dille şiir yazacak kadar iyi bilen bir şairdir. Söz konusu eserlerde aynı beyit içerisinde bazen Arapça, bazen Farsça ve bazen ikisini birlikte başarılı bir şekilde kullanmıştır. Her iki eserde de ufak kusurlara rastlansa da aruzu iyi bir şekilde kullanmıştır.

²⁷ Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, s. III/10.

²⁸ Fatîn Dâvud, *Tezkire-i Hâtimetü'l-Eş'âr*, İstihkâm Alayları Litoğrafya Dest-gâhı, İstanbul, H. 1271/1855, s. 208.

²⁹ Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, s. III/125.

³⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, *a.g.e.*, s. 265.

³¹ Şemseddin Sami, *a.g.e.*, s. 2823.

...

Sonuç olarak; Şâkir Ahmed Paşa, dinî ilimlerde kendisini iyi yetiştirmiş ve tamamen dinî gayelerle eserlerini kaleme almış âlim bir şairdir. Bu bakımdan şairi, dinî sahada eser veren şairlerden, *Tertîb-i Nefîs* adlı eserini de kimsenin manzum olarak kalem oynatmadığı dinî edebî bir türün tek ve başarılı bir örneği olarak kabul etmek durumundayız.”³²

Ravz-ı Verd adlı eseri üzerinde bir yüksek lisans çalışması gerçekleştiren M. Sami Akaryalı da Şâkir Ahmed Paşa'nın şairlik yönü hakkında oldukça övgü dolu sözlere yer vermektedir:

“Eserde kullandığı Arapça ve Farsça ağırlıklı dil ve müstakil Arapça beyitlerden bu dilleri çok iyi bildiği ve dinî sahanın terminolojisine vâkîf olduğu anlaşılmaktadır. Mesnevilerde aruz veznini genel itibariyle hatasız kullandığını ve mevzuun bazı kelimelerini kullanmayı mecbur kılmasına rağmen kafiye ve rediflerde fazla tekrara düşmemesi onun nazma hâkimiyetini gösterebilir.”³³

“İmâmet”ten “vezâret”e gidişte “imâmet” özelliğini hiçbir zaman kaybetmeden, dinî edebiyatımızın son güzel örneklerini onun kaleminden okurken bu yargıların ne denli isabetli olduğunu müşahede ettik. Pek fazla şairin kalem oynatmadığı dinî konularda Arapça ve Farsçaya hâkimiyetinin getirdiği rahatlıkla aruz veznini başarıyla uygulamış olan Şâkir Ahmed Paşa, bir yandan *Tertîb-i Nefîs* ve *Hulâsatü'l-Ahkâm* adlı mesnevileriyle Kur'ân surelerini, diğer yandan da Ravz-ı Verd mesnevisiyle Esmâ-i Hüsnâ ve Gazavât-ı Bedr'i edebî zevkle birleştirerek genç dimağlara nakşetmeye çalışmıştır. Zaman zaman dili ağırlaşırken zaman zaman da oldukça sade bir anlatımı yakalamayı bilmiştir. “Valilik” gibi büyük sorumluluk gerektiren bürokratik faaliyetler içerisinde olması, muhtemelen onun şair olarak kendini geliştirmesine ayak bağı olmuş ve şairlik kudretini gölgelemiştir. İncancımız odur ki “devlet adamlığı vasfı”ndan sıyrılmış bir Şâkir Ahmed Paşa'yı, şair olarak daha yüksek noktalarda değerlendiriyor olabilirdik.

³² Alim Yıldız, “Şâkir Ahmed Paşa'nın ‘Tertîb-i Nefîs’ Mesnevisi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: XII/2 - 2008, Sivas, s. 186.

³³ M. Sami Akaryalı, *Şâkir Ahmed Paşa / Ravz-ı Verd (Edisyon Kritik ve Birinci Bölümün Günümüz Türkçesine Çevrimi)*, YYLT., Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Ens., Türk Dili ve Edebiyatı ABD., Eski Türk Edebiyatı BD., İstanbul, 2000, s. VIII.

2.3. Eserleri:

Şâkir Ahmed Paşa'nın *Tertîb-i Nefîs*, *Ravz-ı Verd* ve *Hulâsatü'l-Ahkâm* adlı mesnevi tarzında üç eseri bulunmaktadır. *Ravz-ı Verd* adlı eseri, ilki *Şerh-i Esmâ-i Hüsnâ*, ikincisi ise *Gazve-i Bedr A'zamü'l-Gazavât* olmak üzere iki ayrı eserin birleşiminden meydana gelmiştir. Divan tarzı manzumeler de kaleme almış olmasına rağmen bunları bir *Dîvân*'da topladığına dair kayda rastlanmamıştır.

2.3.1. Tertîb-i Nefîs (*Tertîb-i Suver-i Kur'ân*):

Mesnevi tarzındaki 489 beyitlik bu eserde, aruzun *fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilün* kalıbı kullanılmıştır. "Ulûmü'l-Kur'ân" (Kur'ân İlimleri) sınıfına dâhil edilebilecek olan bu manzûm eser, 18'er beyitlik altı bölümden oluşan (6x18) bir girişle başlamaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'deki 114 sûrenin her birinin üçer beyitle tanıtımından meydana gelen eserde, bu üç beyit içerisinde; sûrelerin isimleri, sıraları, âyet sayıları, âyetlerin üzerinde ittifak ya da ihtilaf durumları ile cüzlerin bitiş ve başlangıçları hakkında bilgi verilmiştir. XVII. yüzyılda yaşamış, Fatih Sultan Mehmed Câmîi imamı Seyyid Hüseyin'in H. 1060/1650 tarihinde kaleme aldığı "*Nazm-ı Dilküşâ*"³⁴ adlı 580 beyitlik mesnevisinden (Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, No: 2482/1, vr. 1^b-31^a) sonra Türk edebiyatında bu tarzın bilinen ikinci örneğini oluşturmaktadır.

"*Mî-konem Bed'-i Sühan Bismillâh*" başlığı altında,

"Naḥmedullâhe 'alâ mâ en'am
 Ellezî 'alleme mâ lem na'lem
 Emridir mebd'e-i ekvân u şü'ün
 Küllü mâ kâle lehû kün fe-yekün
 Hâkim ü muḫtedir oldur ancak
 Zîr-i hükümünde dü 'âlem el-ḫaḫ"

dizeleriyle başlayan eser, tevhid ve na't içerikli ilk bölümün (1.-18. beyit, s. 2-3) ardından "*Sebeb-i Nazm-ı Kitâb-ı Dil-cü*" başlıklı sebeb-i telif kısmı ile devam etmektedir (19.-36. beyit, s. 3-4). Şâkir Ahmed Paşa, bu bölümde;

"Edüp esbâb-ı hidâyet i'dâd
 Herkese êtdi hezârân imdâd

³⁴ Eser, tarafımızdan baskıya hazırlanmaktadır.

Gönderüp bizlere *Kur'an-ı Kerim*
Başş edüp ehl-i dile feyz-i 'amim" (21.-22. beyit)

dizeleriyle *Kur'an-ı Kerim*'in bütün insanlığın kurtuluşuna vesile olmak üzere indirildiğini, herkesin *Kur'an*'la feyizlendiğini, *Kur'an*'a hizmet edenlerin iki cihanda lutf u bereket gördüğünü belirtmiş, kendisinin de *Kur'an*'a hizmet etmek ve mağfiret-i Yezdân'a ermek isteğiyle bu eseri yazdığını ifade etmiştir. Kendisinden önce gelen ulemâ çok şey yazmış olmasına rağmen, Arapça olarak kaleme alınan bu eserlerin herkes tarafından anlaşılabilmesi için kendisinin de Türkçe olarak bu eseri kaleme aldığını belirtmiştir:

“Meger âyâtını ta'dâd edeyim
Müttefik muhtelifi yâd edeyim

Gerçi bu bâbda çokdur te'lîf
'Arabî êtdiler ammâ taşnîf

Ben daği Türki vü manzûm olarak
Eshel-i vech-ile ma'lûm olarak

Edeyim sûre-be-sûre tanzîm
Olayım rişte-keş-i dürr-i nazîm” (33.-36. beyit, s. 4)

“*Zikr-i Keyfiyyet-i Tertîb-i Sühan*” başlıklı üçüncü bölümde (37.-54. beyit, s. 4-5), aşağıdaki beyitlerde de görüleceği üzere eserin tertip şekli hakkında bilgi vermiştir:

“Me'hazımdır kütüb-i mu'tebere
Sühanân-ı 'ulemâ-yı mehere

Şâtıbî kavline bakdım ekşer
Eyledim *Nâzîmetü'z-zehr*'e nazar

Ehad-ı seb'a **Bü 'Amr u Dâni**
Ol meh-i burc-ı haqâyık-dâni” (39.-41. beyit, s. 4-5)

“Dâver-i dîn **Şehâvi**-yi güzîn
Êtdi şad-güne haqâyık tebyîn” (44. beyit, s. 5)

Muteber kaynaklardan özellikle **Şâtibî**(doğ. Haziran 1144 – öl. 20 Haziran 1194)'nin³⁵ *Nâzîmetü'z-Zehr fî A'dâdi Âyâtî's-Süver*³⁶ ve **Ebü 'Amr ed-Dânî**(doğ. 981 - öl. 6 Şubat 1053)'nin³⁷ *el-Beyân fî 'Addi Âyi'l-Kur'ân*³⁸ adlı

³⁵ [Kâsım b. Firruh b. Halef eş-Şâtibî er-Ru'aynî el-Endülüsi, (doğ. H. Zilhicce 538/Haziran 1144 – öl. H. 28 Cemâziyelâhîr 590/20 Haziran 1194)]: Abdurrahman Çetin, “Şâtibî, Kâsım b. Firruh”, *TDVİA*, Cilt: 38, İstanbul, 2010, s. 376-377; Durmuş Sert, “Şâtibî'nin Hayatı, Kıraat İlmindeki Yeri ve Eserleri (d. 538/1144 – v. 590/1194)”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 1, Konya, 1985, s. 85-98; Fatih Çollak, *Kıraat İlminde İmâm Şâtibî ve eş-Şâtibiyye*, YDT, Marmara Üniversitesi SBE., Tefsir-Hadis Bölümü (Tefsir ABD.), İstanbul, 1991, LII+245 s.

³⁶ Şâtibî'nin Kur'ân-ı Kerim'deki sûrelerin âyet sayıları hakkında kaleme aldığı *Nâzîmetü'z-Zehr* isimli Arapça kasidesi, Ebû 'Amr ed-Dânî'nin “*el-Beyân fî 'Addi Âyi'l-Kur'ân*” adlı eserinin manzum şeklidir. “*Bede'tü bihamdillâhi nâzîmete'z-zehri / Litücnâ bi'avmillâhi 'aynen mine'z-zehri*” dizeleriyle başlayan 297 beyit tutarındaki bu kaside-i râiyye, “*Ve'l-itübâ'î ehli'l-'ilmi ve'z-zühdi ve't-tükâ / Ma'a'l-fazli ve'l-ihsâni ve'l-'afvi ve's-sabri*” dizeleriyle son bulmaktadır. “Müellif bu eserde Kur'ân'ın âyetleri, kelimeleri ve harflerinin sayısı hakkında Müslümanlar arasında vukû' bulan adedî ihtilâflara geniş bir şekilde yer vermiştir. Kısa bir mukaddimeden sonra harf, kelime ve âyetin lügat ve istilâh manâları verilmiş; baş tarafta *'ilmu'l-fevâsıl ve'l-istilâhât*” adıyla bir bâb açılmıştır. Müellif daha sonra, Kur'ân'daki sûre sırasına göre her bir sûrede vâki olan âyet adetlerindeki ihtilâflarla bunları savunan ekollerin (Kûfe, Basra ve Şam ekolleri) isimlerine yer vermiştir.” (Fatih Çollak, *a.g.t.*, s. 81-82.) Eserin yazma nüshaları: IBB Atatürk Kit., Belediye Yazmaları, No: Bel_Yz_K.001183/4, vr. 1^b-71^b (Haşiyede); Marmara Üniversitesi Nadir Eserler Koleksiyonu, İlahiyat Fakültesi Ktp. ÜSKÜDARLI, No: 11621/US0089, s. 456-502 (İstinsah tar.: H. 1203/1788-9). Şâtibî'nin bu kasidesi, Şâkir Ahmed Paşa'dan önce, Seyyid Hüseyin adlı bir başka Türk şairinin de ilgisini çekmiş ve H. 1060/1650 tarihinde “*Nazm-ı Dilküşâ*” adlı 580 beyitlik mesnevinin yazılmasına kaynaklık etmiştir (Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, No: 2482/1, vr. 1^b-31^a). Bu eserin neşri ile ilgili çalışmalarımız tamamlanmak üzeredir.

³⁷ [Ebû 'Amr 'Osmân b. Sa'îd b. 'Osmân ed-Dânî (doğ. H. 371/981 – öl. H. 14 Şevval 444/6 Şubat 1053)]: Abdurrahman Çetin, “Ebû Amr ed-Dânî ve Kıraat İlmindeki Yeri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 3, Cilt: 3, 1991, s. 13-30; a.m.f., “Dânî”, *TDVİA*, Cilt: 8, İstanbul, 1993, s. 459-461.

³⁸ Kur'an'ın sûre, âyet, kelime, harf ve hareke adetlerini konu edinen bu eser, mensur olarak kaleme alınmıştır. “Âyetlerin sayısı, tahmîs, ta'şîr, cüz gibi konular üzerinde durulan eserin sonunda sahâbe ve tâbiîn neslinin Kur'an hatmiyle ilgili uygulamalarının ele alındığı bir bölüme yer verilmiştir (Süleymaniye Ktp., Hamidiye, nr. 18/3 (vr. 94-227), İbrâhim Efendi, nr. 14/3 (vr. 62-138); İstanbul Üniversitesi Ktp. Arapça Yazmaları, No: A. 2085 (Halis Efendi 22, 102 vr., İstinsah tar.: H. 1147/1734-5); ayrıca bk. GAL Suppl., I, 720).” (Abdurrahman Çetin, “Dânî”, *TDVİA*, Cilt: 8, İstanbul, 1993, s. 460). Bu eser üzerine Mustafa Atilla Akdemir tarafından 1992 yılında bir yüksek lisans çalışması yapılmıştır: Mustafa Atilla Akdemir, *Addü'l-Ây İlmî ve Ebu Amr ed-Dânî'nin (v. 444/1052) “Kitâbu'l-Beyân fî Addi Âyi'l-Kur'ân” Adlı Eserinin Tanıtımı*, YYLT., Marmara Üniversitesi SBE., Temel İslam Bilimleri (Tefsir) ABD., İstanbul, 1992, V+77+19 s.

eserinden yararlandığını belirten şair, **Sehâvî**(öl. 4 Kasım 1245)'nin³⁹ de muhtemelen *Cemâlü'l-Kurrâ' ve Kemâlü'l-İkrâ'*⁴⁰ ve *Risâle fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*⁴¹ adlı eserlerini incelemiştir. Şair, bu kaynakları mehz göstererek 114 sureden her birini üçer beyitle ele aldığını ifade etmiştir.

“Ben de anlar gibi êtdim ta'dād
Oldı her sûre üçer beytle yād

Beyt-i evvel êder ismin i'lân
Hem kaçınıcı idügin remz ü beyân

Ya'ni şadrında ħurûf-ı çendîn
'Adedin surĥla eyler ta'yîn

Beyt-i şânîde bi-ĥasbi'l-imkân
Êtdim âyâtını ta'dād u beyân

Şâlişi müttefik u muĥtelefî
Êder erbâbına ta'rîf-i vefî

Secde âyâtına da bî-eşkâl
'Acz-i beyt-i siyum surĥla dâl” (45.-50. beyit, s. 5)

Bu açıklamalara göre şair üç beytin ilkinde sûre ismini ve kaçınıcı sûre olduğunu, ikinci beyitlerde sûrenin kaç âyetten meydana geldiğini, üçüncü beyitte de ittifak ve ihtilâf edilen âyetleri açıklamıştır. Her sûrenin başında sûre ismi ile söz konusu sûrenin Mekke'de mi yoksa Medine'de mi nazil olduğu bilgisi (Mekkî, Medenî) başlık olarak verilirken ele alınan sûrede secde âyeti varsa üçüncü beyitlerde ayrıca buna da işaret edilmiştir.

Şakir Ahmed Paşa, bu bölümün son iki beytinde, bu eserini ne zaman yazdığını, eserin ismi olan “*Tertîb-i Nefs*” ibaresiyle tarih düşürerek bildirmiştir:

³⁹ [Ebü'l-Hasen Alemüddîn Ali b. Muhammed b. Abdissamed es-**Sehâvî** (doğ. H. 558/1163 veya H. 559/1164 - öl. H. 12 Cemâziyelâhir 643/ 4 Kasım 1245)]: Tayyar Altıkulaç, “Sehâvî, Alemüddîn”, *TDVİA*, Cilt: 36, İstanbul, 2009, s. 311-313.

⁴⁰ *Cemâlü'l-Kurrâ' ve Kemâlü'l-İkrâ'*: “Bazı kaynaklarda *Tâcü'l-kurrâ'* adıyla zikredilmekte olup Kur'ân'ın nüzûlü, i'câzi ve faziletleri, şâz kıraatler, nâsih-mensuh, kıraat imamları, bazı tecvid ve kıraat meseleleri gibi konuların ele alındığı eser, Ali Hüseyin el-Bevvâb (Kahire 1408/1987) ve Abdülkerim ez-Zübeydî (Beyrut 1413/1993) tarafından neşredilmiştir.” (Tayyar Altıkulaç, *a.g.m.*, s. 311.)

⁴¹ *Risâle fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*: “Kaynaklarda zikredilmeyen risalenin bir nüshası Şam'da Dârü'l-kütübî'z-Zâhiriyye'dedir (nr. 7659, Mecâmî' / Tefsir ve ulûmü'l-Kur'ân)” (Tayyar Altıkulaç, *a.g.m.*, s. 312.)

“Sebki hoş vezni güzel nazmı selis
Nâmu olsa nola *Tertîb-i Nefis*

Sâl-i târihin êderseñ der-h’âst
Râstdır ismi aña bî-kem ü kâst” (53.-54. beyit, s. 5)

Buna göre “*Tertîb-i Nefis* (ترتيب نفيس)” ibaresinin ebced değeri, H. 1212/1797 tarihini göstermektedir.

“*Arz-ı Hâcât u Tezellül be-Hudâ*” başlıklı dördüncü bölüm *münâcât* (55.-72. beyit, s. 5-7), “*Zikr-i Esmâ’-i Ricâl-i ‘Aded-est*” (73.-90. beyit, s. 7-8) başlıklı beşinci bölümde Kur’ân tertibinde kendisine uyulan ricalin isimleri zikredilerek, 6 değişik Kur’ân tertibinin ismi sayılmıştır:

“Altı nev’ üzre êderler tertîb
Üçüne eyle *Hiçâzî* telkîb

Biri Mekki ikisidir Medeni
Evvel âhir dèyü baş et sùhanı

Biri dañi Kûfî vü Başrî diğèr
Bu ikisine ‘Irâkî dèrler

Birisine dañi dèrler Şâmî
Oldı bu vech-ile şeş aqsâmı” (74.-77. beyit, s. 7)

Daha sonra da meşhur kıraat âlimlerinden “*Mekki*” (Mekke ekolü) olarak **İbn Kesîr**(Ebû Ma’bed Abdullâh b. Kesîr b. Amr ed-Dârî, öl. H. 120/738)’in,⁴² “*Medeni*” (Medine ekolü) olarak **Ebû Ca’fer el-Kârî** (Ebû Ca’fer Yezîd b. el-Ka’ka’ el-Mahzûmî el-Medenî, öl. H. 130/747-8)⁴³ ve **İsmail b. Ca’fer el-Medenî**[Ebû İshak (Ebû İbrâhîm) İsmâîl b. Ca’fer b. Ebî Kesîr el-Ensârî el-Medenî, öl. H. 180/796]’nin,⁴⁴ “*Kûfî*” (Kûfe ekolü) olarak **Ebû ‘Abdurrahman es-Sülemî**(Ebû Abdirrahmân Abdullâh b. Habîb b. Rubeyya es-Sülemî, öl. H. 73/692 ?)’nin,⁴⁵ “*Basrî*” (Basra ekolü) olarak ‘**Âsım b.**

⁴² Tayyar Altıkulaç, “İbn Kesîr, Ebû Ma’bed”, *TDVİA*, Cilt: 20, İstanbul, 1999, s. 131-132.

⁴³ Tayyar Altıkulaç, “Ebû Ca’fer el-Kârî”, *TDVİA*, Cilt: 10, İstanbul, 1994, s. 116.

⁴⁴ Zekeriya Tüfekçioğlu, “İsmâîl b. Ca’fer el-Ensârî”, *TDVİA*, Cilt: 23, İstanbul, 2001, s. 90-91.

⁴⁵ Muhsin Demirci, “Ebû Abdurrahman es-Sülemî”, *TDVİA*, Cilt: 10, İstanbul, 1994, s. 87.

Ebi's-Sabbah el-Cühderî(Ebû Bekr Âsım b. Ebi'n-Necûd Behdele el-Esedî el-Kûfî, öl. H. 127/744-5)'nin,⁴⁶ “*Şâmî*” (Şam ekolü) olarak da **Yahyâ b. Hâris ez-Zimârî**(öl. H. 145/762)'nin adlarını anmıştır.

“*İhtilâf-ı 'Aded-i Ây zi-Çîst*” başlıklı altıncı bölümde (91.-108. beyit, s. 8-9), ihtilâflı âyetlerin ihtilaf sebepleri üzerinde durulmuştur.

“İhtilâfât neden neş'et eder
‘Add-i âyâtda dèrlerse eger

Dèdi yek-ser ‘ulemâ bi'l-icmâ'
Sebeb-i neş'etidir naql ü semâ” (96.-97. beyit, s. 8)

“Süver evvellerine eyle nazâr
Diñle Kûfî nice ta'dâd eyler
‘Add eder altı Elif Lâm Mîm'i
Yedi Hâ Mîm iki Tâ Sîn Mîm'i

Evvel-i Meryem ile A'râfı
Tâ-Hâ Yâ-Sîn ‘Ayın Sîn Kâfı

Mâ-'adâ hiçbirin ètmez ta'dâd
Ne bu Kûfî ne diğèr ehl-i reşâd” (99.-102. beyit, s. 9)

“*İbridâ-yı 'Aded-i Ây u Süver*” başlığı altında üç beyitlik bir dua (109.-111. beyit, s. 9) ile asıl konuya giriş yapılmıştır.

“*Süretü Fâtihati'l-Kitâb Medeniyetün ve Kîli Mekkiyyetün*

Evvelâ Fâtiha ser-tâc-ı süver
Aña hem seb'-i meşânî dèrler

Heft âyâtdır ol icmâ'en
Muhtelifdir iki âyet ammâ

Ya olur besmele-i feyz-nümüd
Yağud *En'amtü 'aleyhim* ma'düd” (112.-114. beyit, s. 10)

“Sûreler bittikten sonra cüz başlarının hangi âyetle başladığı ve bu âyetin hangi sûrede bulunduğu da belirtilmiştir.”⁴⁷ Sûrelerdeki ihtilâflarla ilgili yeri geldikçe Arapça mensur açıklamalara da yer verilen eserde, bazı

⁴⁶ Mehmet Ali Sarı, “Âsım b. Behdele”, *TDVİA*, Cilt: 3, İstanbul, 1991, s. 475-476.

⁴⁷ Alim Yıldız, “Şakir Ahmed Paşa'nın ‘Tertîb-i Nefis’ Mesnevisi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: XII/2 – 2008, s. 184.

sûrelerin havassı (fazileti, özellikleri) da aktarılmıştır. Bu yönüyle eseri, bir havass-ı Kur'ân olarak da değerlendirebiliriz.

“Mübtelâ-yı gamı mesrûr eyler
Şûrî **Şûrâ** giderir sûr eyler” (235. beyit, s. 28)

“Eyle **İhlâş** ile tertîle devâm
Ki eder def'-i gümüm u âlâm” (393. beyit, s. 46)

“Hâşıl olsun dâr iseñ âmâlin
Çok oğu süresini **Zilzâl**'in” (406. beyit, s. 47)

Eser, 36 beyitlik bir hâtîme ile son bulmaktadır. Şükür nitelikli bu bölümde, otuz cüzün her birinin hangi âyetle başladığı ve bu âyetin hangi sûrede bulunduğu birer beyit içerisinde açıklanmıştır. Bölüm başlıkları başta olmak üzere Farsçanın yoğun olarak kullanıldığı eserin dili oldukça ağırdır.

Eserin yazma nüshaları: [*Tertîb-i Nefîs* (*Tertîb-i Suver-i Kur'an*), *Manzûme-i Esami-i Ashab-ı Bedr, Ravd u Verdin Mine'l-Kur'ani ve'l-Esmâ'il-Hüsna*] İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp. TY. No: 2224, vr. 38^b-62^a; İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp. TY. No: 2293, vr. 38^b-56^b (Müstensih: Arap-zâde Muhammed Sa'dullah b. Şeyhülislam Mehmed Ârif, İstinsah tarihi: H. 1238/1822-3); İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp. TY. No: 6344, vr. 43^b-69^b (Müstensih: Abdülganî el-Mevlevî, İstinsah tarihi: H. 1232/ 1816-7); Ankara Millî Ktp. Yazmaları, No: 4044/2, vr. 43^b-70^b, (Müstensih: Abdülgani el-Mevlevî, İstinsah tar.: H. 1232/1816); Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Ef., No: 4199/1, vr. 1^b-28^b (İstinsah tarihi: H. 1228/1813); (*Kitâb-ı Tertîb-i Nefîs*) Süleymaniye Ktp., Reşid Ef., No: 1181/2, vr. 53^b-89^a (Müstensih: Hâfız Osmân Gâlib, İstinsah tarihi: H. 9 Şevval 1244/14 Nisan 1829); Manisa İl Halk Ktp. No: 45 Hk 4571/2, vr. 37^b-55^b (İstinsah tarihi: H. 1262/1845).

Şakir Ahmed Paşa'nın bu eseri, “Ravz-ı Verd” adlı mesnevisiyle birlikte eski harflerle yayımlanmıştır: Takvimhâne-i 'Âmire, İstanbul, H. 11 Cemâziyelâhîr 1269/22 Mart 1853, 9+(Ravz-ı Verd) 84+(Tertîb-i Nefîs) 54 s. (İBB Atatürk Kit., Muallim Mehmed Cevdet Osmanlıca Kitapları, No: MC_Osm_O.00460). Tertîb-i Nefîs mesnevisi, Alim Yıldız tarafından da 7 beyit eksik olarak 482⁴⁸ beyit halinde yeni harflerle yayımlanmıştır: Alim

⁴⁸ Alim Yıldız eserin beyit sayısını 478 olarak bildirmişse (*a.g.m.*, s. 182) de yayımlanan beyit sayısı 482'dir. Beyit numaraları kaydedilmeden yapılmış bu neşirde muhtemelen

Yıldız, “Şakir Ahmed Paşa’nın ‘Tertîb-i Nefis’ Mesnevisi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: XII/2 – 2008, s. 179-223. Ayrıca Birgül Toker tarafından da eser hakkında geniş bir tanıtım yazısı yayımlanmıştır: Birgül Toker, “Şâkir Ahmed Paşa ve Tertîb-i Nefis Mesnevisi”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 7, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Ens., Konya, 2000, s. 361-374.

2.3.2. *Ravz-ı Verd*:

Şâkir Ahmed Paşa’nın 982 beyitlik bu eseri, “*Ravz-ı Verd* (روض ورد)” terkininin ebced hesabıyla karşılık geldiği H. 1216/1801-2 tarihinde tamamlanmış ve Sultan III. Selim (saltanatı: H. 11 Receb 1203/7 Nisan 1789 - H. 21 Rebülevvel 1222/29 Mayıs 1807)’e sunulmuştur:

“**Ravz-ı Verd** olsa nâmı şâyândır
Sâl-ı târihi hem nümâyândır” (115. beyit)
...
“Ya’ni kııl şehriyâr-ı devrânı
Şeh Selîm İbnî Muştafâ Hân’ı” (965. beyit)

Ravz-ı Verd, aruzun *fe’îlâtün mefâ’ilün fe’ilün* kalıbıyla kaleme alınmış iki ayrı mesneviden oluşmaktadır:

A. *Şerh-i Esmâ-i Hüsnâ* (479 beyit, Matbu nüsha s. 8-38):

“Zîver-i Her Makâle Bismillâh” başlığı altında,

“Verdi kuvvet hayâle bismillâh
Feyz-bağ oldu kâle bismillâh
Emr-i zî-bâl olur kemâle qarîn
Olsa tâc-ı risâle bismillâh”

dizeleriyle başlayan eserde, Allâh’ın 99 ism-i şerîfi Tirmizî listesindeki sıraya uygun olarak şerh edilmiştir. Eserde, besmele (1-13), hamdele (14-24), salvele (25-50) ve tevhid (51-71) bölümlerinden sonra, sebab-i te’lif bölümünde “*En güzel isimler (el-esmâ’ü’l-hüsnâ) Allâh’ındır. O halde ona o güzel isimlerle dua edin...*” mealindeki A’râf suresinin 180. ayetine telmihte bulunulmuş (72-

bir sayma hatası söz konusudur. Bu neşirdeki eksik beyitler: 33. beyit (s. 4), “Süretü’ş-Şürâ Mekkiyyetün” bölümü (235-237. beyitler, s. 28) ve “Süretü’d-Duḥâ Mekkiyyetün” bölümü (388-390. beyitler, s. 45).

116), ardından da öğüt ve nasihatler sıralanarak (117-141) asıl konu olan esmâ-i hüsnânın şerhine geçilmiştir (142-454). Şerh esnasında isimlerin havâssından (özelliklerinden) da bahsedilmiş, bu isimlerin ne zaman ve kaçır kez zikredilmeleri gerektiği bildirilmiştir. Bu isimleri ezberleyen kişilerin bahtsızlık ve talihsizlikten kurtulacağını; dert, gam ve kederden uzak olacaklarını; mutlu ve mesut olarak saadete ereceklerini; sözlerinin ve ahlâklarının güzelleşeceğini; şüphe ve şeytanın vesvesesinden emin olacaklarını; her türlü âfet, belâ ve musibet ile zâlim ve hasetçi kişilerin şerrinden korunacaklarını; mallarının ve canlarının emniyette olacağını; düşmanına karşı muzaffer olacaklarını; kalp temizliği, gönül zenginliği ve zihin açıklığı elde edeceklerini; fakirlikten kurtulup bol rızık elde edeceklerini... müjdelemektedir.

Eserini, Allah'ın lütuf ve ihsânını kazanmak amacıyla kaleme aldığı belirten şair, Gazâlî'nin *Maksadü'l-Esnâ* ve Beyzâvî'nin *Münthe'l-Münâ* adlı eserlerinden yararlanmışır:

“Habbezâ metn-i Mağşad-ı Esnâ

Yazmış anda Ğazâlî çok ma'nâ

Oldı pes Münthe'l-Münâ ħavî

Etdi taĥkîk İmâm-ı Beyzâvî” (94.-95. beyitler)

Şerh esnasında şöyle bir yöntem uygulanmıştır: “Her isim bir başlık olarak önce yazılmış ve üç beyit olarak işlenmiştir. Ancak beraber kullanılması yaygın olan isimler (el-Hayyu el-Kayyûm, el-Evvelü el-Âhiru vb.) bir başlık altında ve altı beyit olarak ele alınmıştır. Birinci ve ikinci beyitlerde genellikle mevzu olan ismin anlam ve kapsamından, bazen yakın anlamlı diğer isimleri de anarak bahsediliyor. Üçüncü beyitlerde ise umumiyetle isimlerin havassını yani o ismin zikredilmesinin faziletlerinden ve anılması, tekrarlanması neticesi ne gibi dünyevî ve uhrevî faydalar elde edileceği işlenmiştir.”⁴⁹ Şerh esnasında ayet ve hadislerden de yararlanmışır. Âyet ve hadislerin tamamını almaktan ziyade beytin cümle yapısını ve ölçüsünü göz önünde bulundurarak ancak birkaç sözcüğünü alıntılanmıştır. Dili oldukça ağır olan eserde Arapça beyitlere de yer verilmiştir. Eser, Allah'ın sıfatlarıyla ilgili iki âyetin (455-457) ardından münâcât (458-468) ve “Hüsn-i Hitâm” (469-479) bölümüyle son bulmuştur.

⁴⁹ M. Sami Akaryalı, *Şâkir Ahmed Paşa/Ravz-ı Verd (Edisyon Kritik ve Birinci Bölümün Günümüz Türkçesine Çevrimi)*, YYLT., Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Ens., Türk Dili ve Edebiyatı ABD., Eski Türk Edebiyatı BD., İstanbul, 2000, s. XV-XVI.

B. *Gazve-i Bedr A‘zamü’l-Gazavât* (480-960. beyitler arası 481 beyit, Matbu nüsha s. 38-62):

“Na‘t-ı Pâk-ı Şehenşeh-i Levlâk” başlığı altında,
 “Ey risâlet serîriniñ şâhı
 V’ey celâlet sipihriñ mâhı
 Ve‘d-Duḥâ ḥâverinde mihr-i kerem
 Ve‘l-Ḳamer maṭla‘ında bedr-i etem”

dizeleriyle başlamaktadır. Esmâ-i Nebî’nin de anıldığı na‘t içerikli bu girişten sonra (480-544. beyitler), “Zîkr-i Ecdâd-ı Seyyidü’l-Emcad” başlığı altında Hz. Peygamber’in nesebi tanıtılmış (545.-571. beyitler), daha sonra da “Gazve-i Bedr-i A‘zamü’l-Ġazavât” başlığı ile asıl konuya geçilmiştir. 572.-632. beyitler arasında sebepleri, savaş hazırlıkları da dâhil olmak üzere bütün detay ve safhalarıyla Bedir Gazvesi konu edilmiştir. “Zîkr-i Evşâf-ı Hûb-ı Bedriyyin” başlığı altında da bu gazveye katılan sahabelerin isimleri, onların bazı meziyet ve sıfatlarıyla birlikte çeşitli alt başlıklar altında zikredilmiştir (633.-960. beyitler). Bu alt başlıklar şöyle sıralanmaktadır:

- “Zîkr-i Evşâf-ı Hûb-ı Bedriyyin” (Bedir ehlinin güzel vasıfları) (633-653),
- “Kısm-ı Evvel Muhâcirîn-i Kirâm” (Muhacirlerin özellikleri) (654-660),
- “İstigâse be-câh-ı Şâh-ı Rüsül” (Hz. Peygamber’den şefaât dileme) (661-675),
- “İsti‘ânet be-Hürmeti’l-‘Aşere” (Aşere-i Mübeşşere’nin isimleri) (676-690),
- “İstikânet be-Cümleti’l-Ebrâr” (Muhacirden diğerlerinin isimleri ve özellikleri) (691-755),
- “Kısm-ı Sâni zi-Ehl-i Bedr-i Ensâr” (Ensar’dan Bedir Gazvesi’ne katılanlar) (756-758),
- “Sıf-ı Evvel Gürûh-ı Evs Âmed” (Evs Kabilesi’nden olanların isimleri) (759-807),
- “Sıf-ı Sâni Fuhûl-i Hazrec Şud” (Hazrec Kabilesi’nden olanların isimleri) (808-920),
- “İftikâr u Tevessül ü Zârî” (Bedir ehlinen yardım isteme, kendi acziyetini bildirme ve yalvarma) (921-941),

- “Arz-ı İfengdegî vü Zillet-i H’îş” (Nâzımın düşkünlüğünü arzı) (942-960),
- “Der-Du‘â-yı Bekâ-yı Şâh-ı Cihân” (Sultan III. Selim’in saltanatının bekası için dua) (961-979),
- “Hüsn-i Hitâm” (980-982).

Şair, bu gazveye muhacir ve ensardan 313 sahabenin katıldığını fakat kaynaklardaki ihtilâflar nedeniyle risalede 387 sahabe ismine yer verdiğini belirtmektedir:

“Gerçi üç yüz on üç neferdirler
İhtilâf ile oldu lîk ekşer

Olunan bu risâlede ta‘dâd
Si şad u heft ile daği heştâd” (635.-636. beyitler)

Beyit içerisinde pek çok ayetin delil olarak kullanıldığı eserde, bol miktarda Arapça beyitlere de yer verilmiştir. Dili oldukça ağırdır.

Yazma nüshaları: (*Ravzü'l-Verd*) Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., Emanet Hazinesi, No: 889, 41 vr. (İstinsah tarihi: H. 1217/1802); (*Ravzü'l-Verd*) Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., Emanet Hazinesi, No: 890, 41 vr. (İstinsah tarihi: H. 1217/1802); Ankara Millî Ktp. Yazmaları, No: 06 Mil Yz A 4044/1, vr. 2^b-41^a (Müstensih: Abdülganî el-Mevlevî, İstinsah tarihi: H. 1232/1816-7); Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Ef., No: 4199/2, vr. 31^b-72^a (İstinsah tarihi: H. 1228/1813); Süleymaniye Ktp., Hâlet Ef., No: 397, vr. 1^b-48^a (Müstensih: Mustafa Re’fet, İstinsah tarihi: H. 11 Cemâziyelâhir 1217/ 9 Ekim 1802); Süleymaniye Ktp., Hâlet Ef., No: 398, vr. 1^b-48^a; Süleymaniye Ktp., Reşid Ef., No: 1181/1, vr. 1^b-53^a (Müstensih: Hâfız Osmân Gâlib, İstinsah tarihi: H. 9 Şevval 1244/14 Nisan 1829); İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp. TY. No: 2224, vr. 1^b-38^a; İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp. TY. No: 2293, vr. 1^b-37^b (Müstensih: Arapzâde Muhammed Sa’dullah b. Şeyhülislam Mehmed Ârif, İstinsah tarihi: H. 1238/1822-3); İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp. TY. No: 6344, vr. 1^b-43^a (Müstensih: Abdülganî el-Mevlevî, İstinsah tarihi: H. 1232/1816-7); İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp. TY. No: 9833, vr. 1^b-41^a; Manisa İl Halk Ktp. No: 45 Hk 4571/1, vr. 1^b-36^b (İstinsah tarihi: H. 1262/1845-6); Mısır Millî Ktp. Türkçe Yazmaları, No: Tasavufî Turkî Talat 17, 42 vr.

Eser, ilki *Tertîb-i Nefs* mesnevisiyle birlikte olmak üzere eski harflerle iki kez yayımlanmıştır:

1. Takvimhâne-i ‘Âmire, İstanbul, H. 11 Cemâziyelâhir 1269/22 Mart 1853, 9+(Ravz-ı Verd) 84+(Tertîb-i Nefis), 54 s. (İBB Atatürk Kit., Muallim Mehmed Cevdet Osmanlıca Kitapları, No: MC_Osm_O.00460).⁵⁰

2. *Ravz-ı Verd*, 2. Baskı, Uhuvvet Matbaası, İstanbul, H. 1327/1909, 63 s. (İBB Atatürk Kit., Belediye Osmanlıca Kitaplar Koleksiyonu, No: Bel_Osm_K.02658/05).

Eser üzerine bir yüksek lisans çalışması yapılarak tenkitli metni hazırlanmıştır: M. Sami Akaryalı, *Şâkir Ahmed Paşa / Ravz-ı Verd (Edisyon Kritik ve Birinci Bölümün Günümüz Türkçesine Çevrimi)*, YYLT., Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Ens., Türk Dili ve edebiyatı ABD., Eski Türk Edebiyatı BD., İstanbul, 2000, XXIII+127 s.

2.3.3. *Hulâsatü’l-Ahkâm*: Eser, daha sonra (3. Bölümde) ayrıntılı olarak tanıtılacaktır.

2.3.4. *Dîvân Tarzı Şiirleri*: Bazı kaynaklarda⁵¹ Şâkir Ahmed Paşa’nın *Dîvân*’ı olduğu bildirilmiş olmasına rağmen kütüphane kayıtlarında bugüne kadar bir nüshasına ulaşılamamıştır. Silâhdâr-zâde Mehmed Emin(XVIII. Yüzyıl)’in, Bağdadlı Şefkat Efendi(öl. 1826)’nin ve Fatîn Dâvûd(öl. 22 Haziran 1866)’un tezkirelerinde birer gazeline yer verilmiş olmasının yanı sıra *Hulâsatü’l-Ahkâm* adlı mesnevisinin kayıtlı olduğu Ankara Millî Kütüphane’deki mecmuada (No: 06 Mil Yz A 810, varak: 7^a, 10^b, 18^b, 21^{ab}, 37^a, 39^b-41^a, 44^b, 45^{ab}, 49^a, 50^a, 54^{ab}, 55^{ab}, 56^a)⁵² da 20 civarında gazel,

⁵⁰ Matbu nüshada, ‘İsmet Bey (Sadr-ı Rûm-ı Sâbık), Mehmed ‘Atâullah Efendi (Nakibü’l-Eşrâf bâ Pâye-i Sadâret-i Rûmili), Seyyid Mehmed Münib Efendi (Mekke-i Mükerrerme Kadısı), Mehmed Hafîd Efendi (Kâdiasker-i Anadolu Sâbıkan) ve Asım Efendi (?) tarafından yazılmış birer takriz yer almaktadır (s. 2-9).

⁵¹ “Dînî muhtevalı *Ravz-ı Vird* adlı manzum bir eseri ile *Dîvân*’ı (bs. 1853) vardır.” Bkz. “Şâkir Ahmed Paşa”, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, Cilt: VIII, Dergâh Yay., İstanbul, Ekim 1998, s. 100; “Dînî mahiyette manzum *Ravz-ı Vird* ve *Dîvân*’ı 1269’da yayınlanmıştır.” Bkz. “Şâkir Ahmed Paşa”, *Türk Ansiklopedisi*, Cilt: XXX, Ankara, 1981, s. 197-198; “... Şairin *Dîvan*, *Tertîb-i Nefis* ve *Ravz-ı Verd* olmak üzere üç eseri olduğu söylenebilir.” Bkz. Birgül Toker, “Şâkir Ahmed Paşa ve Tertîb-i Nefis Mesnevisi”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 7, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Ens., Konya, 2000, s. 368 (361-374).

⁵² Mecmuadaki şiirlerin Latin alfabesine aktarılması ve incelenmesi makalemizin sınırlarını aşacağı için onları bir başka çalışmada değerlendirmeyi düşünüyorum.

kasîde ve kıt'a tarzı şiirlerinin yer alması, Şâkir Ahmed Paşa'nın "Dîvân" ya da "Dîvânçe" sahibi olma ihtimalini destekler gibi görünse de kanaatimizce *Dîvân* tertip etmemiştir. Ancak şiir mecmuaları tarandığında Şâkir Ahmed Paşa'nın daha başka şiirlerine rastlamak mümkün görünmektedir.

Elde edilen divan tarzı şiirlerinde hem dinî hem de dindışı (lâdînî) konuları işlemiş olan Şâkir Ahmed Paşa'nın şiirlerinden birkaç tanesi de H. 1228/1813 tarihindeki Belgrat fethi nedeniyle kaleme alınmış kıt'a nazım şeklindeki manzumelerdir. Ebced hesabıyla fethin tarihine işaret ettiği bu tür manzumelerde de oldukça başarılı olduğu söylenebilir. Onun az sayıdaki divan tarzı şiirlerine bakarak bir yorum yapmak gerekirse lirik ve hikemî tarzları daha çok tercih ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Şiirlerinden örnekler:

Gazel Hâzret-i Aşâfî Şâkir Ahmed Paşa⁵³

Fâ'îlâtün fâ'îlâtün fâ'îlâtün fâ'îlün

Tâbiş-i ruhsâre-i cânânı gördük de fağat⁵⁴

Meh dëyüp hürşide teşbîh êtmeyen eyler gâlağ

⁵³ Fatîn Dâvud, *a.g.e.*, s. 208; Ankara Millî Ktp., Yazmaları, No: 06 Mil Yz A 810/3, vr. 21^b. (Yazmanın aynı sayfasında Şâkir Ahmed Paşa'nın bu gazeline Divân Kâtibi Dârendeli Hayret Mehmed Efendi (öl. H. 1240/1824-5) tarafından yazılmış bir nazireye de yer verilmiştir. "Nazîre-i Hayret Kâtibi Dîvân Hâzret-i Vâlîyü'l-Nağamî Şâkir Ahmed Pâşâ" başlıklı bu nazire, "Mihre teşbih eyledim ruhsârını ammâ gâlağ / Anda ne müşğîn hağ vardır ne 'anberden nuğat" beytiyle başlamaktadır. Hayret Mehmed Efendi'nin münşeata dair eserlerinin yanı sıra H. 1234/1819-20 tarihinde yazdığı *Tuhfe-i Zibâ* adlı üç dilde (Türkçe-Arapça-Farsça) 869 beyitlik manzum bir lügati de bulunmaktadır (Mesud Bayram Düzenli, *Tuhfe-i Se-Zebân (İnceleme-Tenkitledir) Metin-Tıpkıbasım-Sözlük) Arapça-Farsça-Türkçe Manzum Lügat - Hayret Mehmed Efendi*, Erguvan Yayınevi, İstanbul, Kasım 2015, 286 s.). Mesnevi ve kıt'a nazım şekillerini kullanarak oluşturduğu bu eserin dört yazma nüshası bilinmektedir: 1. Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi, No: 21 Hk 511/6, vr. 78^b-120^b; 2. Ankara Millî Ktp. Yazmalar Koleksiyonu, No: 06 Mil Yz FB 479, vr. 1^b-25^a (İstinsah tarihi: H. 1240/1824-5); 3. İstanbul Sadberk Hanım Müzesi Ktp. Hüseyin Kocabaş Kitaplığı Türkçe Yazmaları, No: S.H.M.H.K.Yaz. 291 (27 vr.) ve 292 (26 vr.). Bu manzum sözlük Kahire'de 1826 yılında yayımlanmıştır: Matbaa-i Sâhibü's-Sa'âde Bulak, H. Gurre-i Rebiülahir 1242/5 Ağustos 1826, 47 s. (Ebûbekir Sivasî'nin "Mefâtihi-i Dürrîyye Risalesi" ile birlikte). Bkz. Yusuf Öz, *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, TDK Yay., Ankara, 2010, s. 257-258 (Yusuf Öz, sözlüğün 1839 tarihli bir baskısının daha olduğunu bildirmektedir.); Fatîn Dâvud, *a.g.e.*, s. 79; *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, Cilt: IV, Dergâh Yay., İstanbul, Şubat 1981, s. 180.)

⁵⁴ gördük de : gördükçe (Fatîn Davud)

Ser-beçe beñler midir rüyında vecd-engiz olan
Muşhaf-ı hüsne ya nakş olmuş mıdur müşğın nuķat⁵⁵

Tār-ı zülfünden rehā buldukça şab'-ı nātüvān
Mü-miyāne bend olur *lā-hayra illā fi'l-vasat*⁵⁶

Şimdi menşür-ı melāhat hükümüni terkīn için
Şafha-i hüsn-i dil-ārāya çekildi tāze řař⁵⁷

Çek 'alāyıkdan dili şaş' et řalāyıkdan eli⁵⁸
Şākīrā imdād-ı Rabbānī saña besdir şaşat

Nazīre-i Defterdār 'Avnī⁵⁹

Fā'ilātün fā'ilātün fā'ilātün fā'ilün

Āteş-i āhımda cüy-ı eşkim olmuşdur serāb
Sīne-i şemşırde cevher degil ol pīç ü tāb

Bir daşi eylerdi 'avdet hālet-i 'ömr-i şebāb
Āh 'ömrüm būs ideydim gerdeninden şāp şāp

Gösterir geh neyyir-i şādī geh ekdār-ı şehāb
Bir řarār üzre degildir 'ālem-i pür-inķılāb

Her ne deñlü itse benden ol cefā-cü ictināb
Çāre yoķdur eylerim bu yüzden elbet intisāb

Mā-cerāsı olsa tařrīr ol mehiñ ağıyār-ile
Yād olunmazdı daşi destān-ı řütī vü ğurāb

Germ olup şöhretle ğarrālanmasa iķbāl-ile⁶⁰
Gün-be-gün érmezdi böyle bir zevāle āfitāb

⁵⁵ Fatīn Dāvud'da bu beyit 4. beyit olarak kaydedilmiştir. müşğın : rengin (Fatīn Dāvud)

⁵⁶ *lā-hayre illā fi'l-vasat* : Hayır ancak vasattadır (itidaldedir).

⁵⁷ Fatīn Dāvud'da bu beyit 2. beyit olarak kayıtlıdır. Melāhat : melāmet; hüsn-i dil-ārāya : rüy-ı dil-ārāma (Fatīn Davud)

⁵⁸ Çek 'alāyıkdan dili şaş' it řalāyıkdan eli : Çek řalāyıkdan eli şaş' it 'alāyıkdan dili (Fatīn Dāvud)

⁵⁹ Şiiri tanzir edilen Defterdār 'Avnī'nin kim olduğu tespit edilememiştir.

⁶⁰ germ : nerm ("Silāhdār-zāde Tezkiresi", Fatih Millet Yazma Eser Ktp., Ali Emiri, Tarih, No: 795, vr. 42^a)

Bir nevâziş görmedik ol âfet-i mağrûrdan
Nâ'il olsağ da hitâba ya sitemdir ya 'itâb

Dâm-ı taqđire düşerse bî-tekellüf şayd olur⁶¹
Tâ'ir-i devlet felekde istemezmiş ızırâb

'Avnî-i zî-şâna tanzîr olmağ üzere Şâkirâ
Eyledim levh-i taḥayyûlden bu nazmı intiḥâb

Münşi-i şâhib-ķalemdir kim 'Uḫârid itmede
Feyz-i taḥrîrinden âşâr-ı ma'ârif iktisâb

Zât-ı pāk-ı feyz-i meşhûnun idüp Ḥaḫḫ müstefiz
İde Feyyâz-ı ezel dil-ḫ'âhı üzere kâm-yâb⁶²

Sultan II. Abdülhamid'in Danışmanı Yâver-i Ekrem Müşir Ahmed Şâkir Paşa (1839-20 Ekim 1899)'nın⁶³ eserlerini -isim benzerliğı nedeniyle- Şâkir Ahmed Paşa'ya mal eden araştırmacılar⁶⁴ bulunduğu gibi, Fatih Millet Yazma Eser Kütüphanesindeki manzum bir akâidnâme de Şâkir Ahmed Paşa adına kaydedilmiştir: “Manzum ‘Akâ'id ve Vesâyâ-yı Dinîyye ve Ahlâkiyye”, Fatih Millet Yazma Eser Ktp., Ali Emirî, Manzum, No: 872, vr. 1^b-60^b (Trc.: Bahtî Moralı 'İzzeddin, Müstensih: Hâfız Arabzâde). H. 4 Cemâziyelâhir 1088/ 4 Ağustos 1677 tarihinde istinsah edilmiş “Risâle-i Manzûme li-Birgîli Muhammed Efendi Rahmetullâh” başlıklı bu manzûme, gerçekte Birgîvî Mehmed Efendi(doğ. H. 10 Cemâziyelevvel 929/27 Mart

⁶¹ taqđire : teklîfe (“Silâhdâr-zâde Tezkiresi”, Fatih Millet Yazma Eser Ktp., Ali Emirî, Tarih, No: 795, vr. 42^a)

⁶² Murat Önder, Şefkat ve Tezkiretü's-Şu'arâ'sı, YYLT., Afyon Kocatepe Üniversitesi SBE., Türk Dili ve Edebiyatı ABD., Afyonkarahisar, 2006, s. 153-154; Silâhdâr-zâde Mehmed Emin, Tezkiretü's-Şu'arâ (Silâhdâr-zâde Tezkiresi), Fatih Millet Ktp., Ali Emirî, Tarih, No: 795, vr. 41^b-42^a.

⁶³ Ali Karaca, Anadolu İslahân ve Ahmet Şâkir Paşa (1838-1899), Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993, 252 s.

⁶⁴ Murat Yüksel, gerçekte Ahmed Şâkir Paşa'ya ait Sene-i Mâliye Hakkında Mutâla'ât (Matbaa-i Ebüzziyâ, İstanbul, H. 1308, 164 s.) ve Takvîm-i Nücûmî (Matbaa-i Ebüzziyâ, İstanbul, H. 1309, 79+2 s.) adlı iki eseri Şâkir Ahmed Paşa'ya ait göstermektedir. Bkz. Murat Yüksel, Geçmişten Günümüze Trabzon Şairleri, Cilt: 1 (Osmanlı Dönemi), Yunus Dergisi Yay., Trabzon, 1993, s. 78 (483 s.).

1523 - öl. H. Cemâziyelevvel 981/Eylül 1573)'nin aslen bir *ilmihal* olan *Vasiyetnâme*'sinin XVII. yüzyılda yaşamış Moralı Bahtî⁶⁵ (Noktazâde Mehmed Efendi) adlı bir şair tarafından H. 1052/1642 tarihinde yapılmış tercümesidir.⁶⁶ “*Sipās ü hamd Rabb-i zü’l-celāle / Şenā vü medh o ferd-i lā-yezāle // Hidāyet eyleyüp İslām’a bizi / Muḥammed ümmet’üdi cümlemizi*” dizeleriyle başlayıp “*Hurūf-ı bā-nukaṭ tārīḫi ma’lüm / Biñ elli ikisinde oldu manzûm*” dizeleriyle son bulan 1357 beyitlik bu eser, aruzun *mefâ’ilün mefâ’ilün fe’ülün* kalıbıyla kaleme alınmıştır.⁶⁷

3. *Hülâsatu’l-Aḥkâm* :

Bursalı Mehmed Tâhir Bey’in “...*Add-i Âyi’l-Kur’ân* isminde gayr-ı matbu manzumesi vardır.”⁶⁸ şeklinde haber verdiği bu eserinde, Kur’ân-ı Kerim’deki tertip sırasına göre *Fâtiha*’dan *Nâs* suresine kadar sûreler birer beyitte nazmedilmiştir. Sûrelerin dileklerin gerçekleşmesindeki rolünü (havassını) ve ebced hesabıyla her surede kaç ayet bulunduğunu belirten bu eseri, genel anlamda “ulümü’l-Kur’ân”, özel anlamda da “havâssü’l-Kur’ân”, “fezâilü’l-Kur’ân” ya da “sevâbü’l-Kur’ân” türleri içerisinde değerlendirmek mümkündür.

“*Hâze’t-Tertîbu Hulâşatül-Aḥkâm Ḥazret-i Vâlîyü’n-Nağamî Devletlü Şâkir Aḫmed Paşa Sellemehullâhu Te’âlâ fî’d-Dâreyn*” başlıklı mesnevi tarzındaki 135 beyitlik bu eserde, aruzun *fe’ilâtün mefâ’ilün fe’ilün* kalıbı kullanılmıştır.

⁶⁵ Bursalı Mehmed Tahir, *a.g.e.*, s. 98; Mehmet Gümüşkılıç, *Moralı Bahtî’nin Menâsik-i Haacc’ı (Giriş-Dil İncelemesi-Metin-Sözlük-İndeks-Tıpkı Basım)*, Akademi Titiz Yay., İstanbul, 2013, 381 s.

⁶⁶ Ali İhsan Akçay, *Türk Edebiyatında Manzûm Akâidnâmeler: İnceleme Metin*, YDT., Uludağ Üniversitesi SBE., İslâm Tarihi ve Sanatları ABD., Türk İslâm Edebiyatı BD., Bursa, 2011, s. 64-71.

⁶⁷ Eser üzerine iki yüksek lisans, iki de doktora çalışması gerçekleştirilmiştir: Betül Nohutçu, *Rahîm Vasiyetnâme*, YYLT., Uludağ Üniversitesi SBE., Bursa, 1999; M. Mustafa Karaca, *Yahya Efendi’nin Vasiyet-nâme-i Birgili Manzûmesi (Metin-İnceleme-İndeks)*, YDT., Adnan Menderes Üniversitesi SBE., Fen-Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı ABD., Aydın, 2008, XV+148 s.; Sezer Özyaşamış Şakar, *Birgivi Muhammed Efendi’nin Manzum Vasiyyet-nâmesi (Eleştirili Metin-Dil İncelemesi-Sözlük)*, YDT., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi SBE., Türk Dili ve Edebiyatı ABD., Yeni Türk Dili BD., İstanbul, 2005, 505 s.

⁶⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, *a.g.e.*, s. 265.

Eser, “Bihterīn-i fevāzil-i a‘māl
Ber-güzīn-i vesāyil-i āmāl
Hamd-i Rabb-i müfīzū'l-ihsândır
Şükr-i ruzī resān-ı insândır”

dizeleriyle başlamakta olup mesnevinin başında mukaddime tarzında 19 beyitlik bir giriş bölümüne yer verilmiştir.

“Ba‘dezá bende-i şetītü’l-bāl
Şâkir-i bî-mecâl-i şifte-ḫâl” (4. beyit)

şeklinde adını bu bölümde anan şair,

“ ‘Arz ider şöyle kim be-sâl-i **ğarīb** (غريب)
İtmiş-idim bir özge şey tertīb” (5. beyit)

dizelerinde, “ğarīb” sözcüğünün ebced değeri olan H. 1216’da (M. 1801-2’de) kaleme aldığı bir esere⁶⁹ göndermede bulunan şair,

“İsmi olsun **Hulāşatü’l-Aḫkām** (خلاصة الاحكام)
Sâl-i târiḫin eylesün i‘lām” (18. beyit)

dizeleriyle de bu eserin adını vermekte ve bu adın ebced değeriyle yazıldığı tarihe işaret ettiğini bildirmektedir (خلاصة الاحكام = H. 1222/1807).

Şair bu bölümde,

“Oldı her beyt içinde bir süre
İsm-i meşhûrı üzre meşṫüre” (10. beyit)

şeklinde eserin tertibiyle ilgili bilgi verirken,

“Şadr-ı beyt üzre aḫruf-ı çendīn
‘Aded-i âyeti ider ta‘yīn” (15. beyit)

şeklinde de beytin başındaki bir ya da birkaç harfin ebced değeri olarak o beyte konu olan surenin ayet sayısını gösterdiğini belirtmektedir. Eserde bu harfler kırmızı mürekkeple yazılmıştır.⁷⁰

⁶⁹ Şâkir Ahmed Paşa, “ğarīb” sözcüğünün ebced değeri olan 1216’da bir eser tertip ettiğini söylerken muhtemelen “*Ravz-ı Verd*” adlı eserini kastetmektedir. “ğarīb” sözcüğünün ebced değeri 1216 olmasına rağmen, altına kırmızı mürekkeple 1222 rakamı kaydedilmiştir.

⁷⁰ Surelerin ayet sayısını ebced hesabıyla gösteren bu harflerin ne denli doğru konulduğunu karşılaştırmak amacıyla çalışmamızın sonuna Kur’ân-ı Kerim’deki surelerin ayet sayılarını içeren bir tablo eklenmiştir.

Şâkir Ahmed Paşa, surelerdeki ayet sayıları ile ilgili ihtilâflarda, yedi kıraat imamından biri olan Ebû Bekr **Âsım** b. Ebi'n-Necûd Behdele el-Esedî el-Kûfî (öl. H. 127/745)'yi ve onun öğrencilerinden Ebû Ömer **Hafs** b. Süleymân b. El-Mugîre el-Esedî (doğ. H. 90/709 - öl. H. 180/796)'nin rivayetini esas almıştır. Zîrâ yaşadığı bölgede yaygın olarak bu Kûfe imamlarının rivayetleri kabul görmektedir:

“İhtilâfâtı der-kaşâ étim

Aşl-ı vâhidle iktifâ étim

Çünkü râvî-i şâni-i '**Âsım**

Ya'ni **Hafs**'ın rivâyeti dâ'im

Oğunur bu diyârda ekşer

Anlar aşhâb-ı Kûfe'dendirler

'Add-i âyetde kavî-i Kûfe-i pâk

Oldı muhtâr-ı hâme-i çâlâk” (11.-14. beyitler)

Bu açıklamalara göre Şâkir Ahmed Paşa'nın *Hulâsatü'l-Ahkâm*'ı yazarken, yedi kıraat imamı arasında Kûfe ekolü (Kûfî) olarak şöhret bulmuş Ebû Bekr **Âsım** b. Ebi'n-Necûd Behdele el-Esedî el-Kûfî (öl. H. 127/745)'nin ve onun öğrencilerinden olan Ebû Ömer **Hafs** b. Süleymân b. El-Mugîre el-Esedî (doğ. H. 90/709 - öl. H. 180/796)'nin⁷¹ eserlerinden yararlandığı ortaya çıkmaktadır. Hatta bu kaynakların içerisine, daha önce (H. 1212/1797) kaleme aldığı *Tertîb-i Nefs* mesnevisini yazarken yararlandığı **Şâtîbî** (doğ. Haziran 1144 – öl. 20 Haziran 1194), **Ebû 'Amr ed-Dânî** (doğ. 981 - öl. 6 Şubat 1053) ve **Sehâvî** (öl. 4 Kasım 1245)'nin eserlerini de dâhil etmek mümkün görünmektedir.

Mesnevîde asıl konuya “İbtidâ Kerden Beyân-ı Süver” başlığı altında geçilmiştir.

⁷¹ Ebû Bekr **Âsım** b. Ebi'n-Necûd Behdele el-Esedî el-Kûfî (öl. H. 127/745): Yedi kıraat imamından biri olup, “Tâbî'in”dendir. Kûfe'de, Ebû Abdurrahman es-Sülemî (öl. H. 73/692 ?)'den sonra kıraatte reislik kendisine intikal etmiştir. İmam **Âsım**, kıraati, Abdullah b. Mes'ûd (öl. H. 32/652-3)'un talebelerinden almıştır. **Âsım**'ın râvîleri arasında üvey oğlu Ebû Ömer **Hafs** b. Süleymân b. El-Mugîre el-Esedî (doğ. H. 90/709 - öl. H. 180/796) ve Ebû Bekr Şu'be b. Ayyâş (doğ. H. 95/713 - öl. H. 193/809) de bulunmaktadır. **Hafs**, kıraati doğrudan doğruya İmam **Âsım**'dan almıştır. Günümüzde Müslümanların çoğu, Kur'an-ı Kerîm'i, **Âsım**'ın kıraati ve **Hafs**'ın rivayeti üzere okumakta, mushaflar da bu kıraat üzerine basılmaktadır. (Bkz. Mehmet Ali Sarı, “**Âsım** b. Behdele”, *TDVİA*, Cilt: 3, İstanbul, 1991, s. 475-476; Tayyar Altıkulaç, “**Hafs** b. Süleyman”, *TDVİA*, Cilt: 15, İstanbul, 1997, s. 118-119).

“Güş kııl nuşh u pend-i mâhâzarı

Diñle bir bir esâmî-i süveri

Zahm-ı cân-gâh gam-ile çünki ziyan

Olagör cümle işde *Fâtiha*-h^vân

Vefr ü şervet dilersen étme şere

‘Ayn-ı sūd oldı süre-i *Bağara*” (20.-22. beyitler)

dizeleriyle başlayan bu bölümde her beyitte bir sure ele alınarak surenin anlamı ve havâssı ile bağlantılı öğütler verilmektedir. Eserin bu yönüyle bir nasihat-nâme özelliği de taşıdığını söylemek mümkün görünmektedir. Eserde sure adları verilirken, 109 surede ilk adları, 3 surede ikinci adları (*Muhammed* suresi yerine “Kıtâl”, *Kalem* suresi yerine “Nûn” ve *İnsan* suresi yerine “Dehr”), 2 surede de sure adını çağrıştıran ve beytin anlamıyla ilgili (aynı kökten türemiş ya da surenin içerisinde geçen) sözler kullanılmıştır (*Mutaffifin* suresi için “Tatfir”, *Alak* suresi için “İkrâ ve Rabbüke’l-ekrem”). Surelerin adları verilirken bir yandan surenin adının taşıdığı anlama işaret edilmiş, diğer yandan surede verilen mesaja dikkat çekilmiştir. Esere bir bütün halinde baktığımızda şairin, Kur’ân-ı Kerim’e oldukça vâkıf olduğu anlaşılmaktadır. Eserde şairin, 114 surenin adlarını beyitlere sığdırmaya çalışılırken zaman zaman zorlandığı hissedilmekte, az da olsa vezin kusurlarıyla karşılaşmaktadır.

Eserde bir Arap atasözüne de yer verilmiştir: “Hayrû’l-keîâmî mâ kıalle ve delle” (16. beyit) “Sözün en hayırlısı az ama meram ifade edenidir.”

Eserin tek yazma nüshası: Ankara Millî Ktp., Yazmaları, No: 06 Mil Yz A 810/3, vr. 22^a-25^b. (Yazmadaki metnin fotoğrafı, Latin harfli metnin sonuna ilave edilmiştir.)⁷²

⁷² Kütüphane kayıtlarında eserin, Hisarcıklı-zâde Mehmed Sâlim tarafından Kütahya’da, H. 1230/1814 tarihinde istinsah edildiği bildirilmektedir. Müstensih adı, istinsah edildiği yer ve tarihi ile ilgili mesnevinin altında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Kütüphane kayıtları mecmuanın bütünü göz önünde bulundurularak oluşturulmuş ise bunda da bazı bilgilerin düzeltilmesi gerekmektedir. Mecmuanın müstensihisi olarak Hisarcıklı-zâde Mehmed Sâlim gösterilmektedir. “Müftî-zâde Mehmed Sâlim bin Mustafa Efendi el-Hâşimî el-Hüseynî el-Kaysırî el-‘Arif be-Hisarcıklı-zâde”nin (vr. 48^a) Şâkir Ahmed Paşa’nın mâiiyyetinde yer alan resmî bir görevli olduğunu tahmin edebiliriz. Zira Paşa’nın seyahatlerini ayrıntılı olarak verdiği gibi 20 civarında da şiirini kaydetmiştir. Ancak, mecmuanın istinsah tarihi pek doğru görünmemektedir. Çünkü Şâkir Ahmed Paşa’nın 1234/1819 tarihinde vefatı ile ilgili iki tarih manzumesini de içeren bir yazmanın H. 1230/1814’te istinsah edilmiş olması mümkün değildir.

22^a HÂZE'T-TERTİBU HULÂŞATÜ'L-AHKÂM HAZRET-İ
VÂLIYYÜ'N-NAGAMÎ DEVLETLÜ ŞÂKİR AHMED PAŞA
SELLEMEHULLÂHU TE'ÂLÂ Fİ'D-DÂREYN

Bismillâhi'r-rahmâni'r-raḥîm

Fe'îlâtün mefâ'ilün fe'îlün

Bihterîn-i fevâzil-i a'mâl

Ber-güzîni vesâyl-i âmâl

Ḥamd-i Rabb-i müfîzü'l-iḥsândır

Şükr-i ruzî resân-ı insândır

Bes ez-ân oldı efḍal-i ḳurubât

Seyyidü'r-rusl ü âl ü şaḥbe şalât

Ba'dezâ bende-i şetîtü'l-bâl

Şâkir-i bî-mecâl-i şifte-ḥâl

5 'Arz ider şöyle kim be-sâl-i *ğarîb*⁷³

İtmiş-idim bir özge şey tertîb

'Add-i âyâta ya'ni 'azm êtdim

Anda bir hoş risâle nazm êtdim

Sûre sûre olundılar inhâ

Cümle âyât-ı muḥtelef fihâ

Menşe'-i iḥtilâf olup îrâd

Baş olundı e'imme-i a'dâd

Şimdi tanzîm êdüp bu muḥtaşarı

Yazdım ancak esâmi-i süveri

10 Oldı her beyt içinde bir sûre

İsm-i meşhûrî üzre meşṫûre

⁷³ Yazmada "ğarîb" sözcüğünün altında, kırmızı mürekkeple 1222 rakamı yer almaktadır. Sözcüğün ebced değeri olarak kaydedilen bu rakamda bir yanlışlık söz konusudur, zira sözcük ebced hesabıyla 1216'yı vermektedir.

İhtilâfâtı der-kaḫâ etdim
Aşl-ı vâhidle iktifâ etdim

Çünkü râvî-i şâni-i **‘Âşım**
Ya’ni **Hafş**’ın rivâyeti dâ’im

Oğunur bu diyârda ekşer
Anlar aşhâb-ı Kûfe’dendirler

‘Add-i âyetde ḫavl-i Kûfe-i pāk
Oldı muhtâr-ı hâme-i çâlāk

15 Şadr-ı beyt üzre ahḫruf-ı çendîn
‘Aded-i âyeti ider ta’yîn

Hûsn-i tertîbini gören ekmel
Diye ḫayrû’l-keḫâmı ḫalle ve del⁷⁴

22^b Êtdi ğurbetde bu ‘icâle zuhûr
Hefevât-ı ḫalem ola ma’zûr

İsmi olsun **Hulâşatü’l-Aḫkâm**
Sâl-i târiḫin eylesün i’lâm⁷⁵

Yâ İlâhî be-ḫürmeti’l-Ḫur’ân
Ḫuluñı ḫıl rızâñla ḫandân

İbtidâ Kerden Beyân-ı Süver

20 Güş ḫıl nuş u pend-i mâ-ḫazarı
Dinle bir bir esâmî-i süveri

Zahm-ı cân-gâh ğam-ile çünki ziyân
Olagör cümle işde **Fâtiḫa**-ḫvân

Vefr ü şervet dilersen etme şere
‘Ayn-ı sūd oldı süre-i **Baḫara**

⁷⁴ Ḫayrû’l-keḫâmı ḫalle ve del: Bu Arap atasözünün aslı “Ḫayrû’l-keḫâmı mâ ḫalle ve delle” şeklinde olup, “Sözün en hayırlısı az ama meram ifade edenidir.” anlamına gelmektedir.

⁷⁵ Yazmada “Ḫulâşatü’l-Aḫkâm” terkininin altında kırmızı mürekkeple 1222 rakamı yer almaktadır ki terkinin ebced hesabıyla te’lif tarihini vermektedir. Hicrî bu tarihin milâdî karşılığı 1807’dir.

Rükn-i İslâm u dīni eyle raşīn
Âl-i 'İmrân'ı kııl esās-ı yaķīn

Vaķ' u şānı ziyāde ister iseñ
 Koma elden *Nisā*'yı ger er iseñ

25 Ni'am-ı Hıķ'dan al naşīb-i vefir⁷⁶
 Sūre-i *Mā'ide*'yle ol dil-sīr

Sefehūñ gāyeti olur hizlān
 Oķu *En'ām*'ı gezme çün hayvān

Rūḫa rāḫat-resāndır ey dil-i şāf
 Ya'ni cennāta irgürür *A'rāf*

'**Ahdi** yād u tezekkür ét ḫālī
 Bilüp 'ayn-ı ganīmet *Enfāl*'i

Şuleḫā işrine gidüp her bār
Tevbe-kār ol güneḫden ey dil-i zār

30 **Kaṫ**' ét ümmīdi gayrdan el çek
 Sen de *Yūnus* gibi dé Sübhānek

'**An cemi'**'i'l-verā 'alāyıkı kes
Hūd'ı tekrār kııl nefes be-nefes

Lāf urup ey birāder étme sitīz
 Sūre-i *Yūsuf*'ı oķu ol 'azīz

Cem'-i ḫāṫırla ḫamd ü tesbīḫ ét
Ra'd oķu ḫalbe berķi telmīḫ ét

23^a **Bende**-i muķbil ol şalāta muķīm
 Saña besdir du'ā-i *İbrāḫīm*

35 **Hāşılı** zikri ḫurretü'l'ayn ét
Hicr ile ḫücre-i dili zeyn ét

⁷⁶ Yazmada "Mā'ide" suresinin ebced değeri olarak "ni'am" sözcüğü kırmızı mürekkeple yazılmış. Sözcüğün bu halde değeri 160 etmektedir. Halbuki "Mā'ide" suresi 120 ayettir. Bu durumda sözcüğün ilk iki harfi olan nun ve ayın harfleri kırmızı ile yazılması gerekirdi.

Şulh ile cümle kâr olur şîrîn
Nahl oğu beyt-i kâlbi kıl tezyîn

Üns-i rûhânî bahş ederse sezâ
 Dile esrâr-ı Süre-i **İsrâ**

Kayd-ı miñnetden ol berî vü emîn
Kehf'i kıl hırz-ı câna hısn-ı haşîn

Şahn-ı 'iffetde nefsi terbiye kıl
 Süre-i **Meryem** ile tezkiye kıl

40 **Si'a**-i rahmet-i Hudâ'ya şehâ
 Eder işâl Süre-i **Tâ-Hâ**

Neseb olmaz medâr-ı fevz ü necât
Enbiyâ mesleğinde eyle şebât

'**Âzim** ol isti'tâ'at elde iken
Hacc ile emr-i dîn olur mutқан

Fahl iseñ gel felâha ol dâhil
 Olagör **Mü'minün**'dan kâmil

Sedd olursa der-i füsûk u fesâd
Nür-ı taqvâ eder derünü güşâd

45 '**İzz**-i dâreyni eyle istikmâl
 Olma **Furkân**'dan cüdâ her hâl

Rekz-i rumh-ı şalâh eden dâna
Şu'arâ içre oldı müsteşnâ

Fevz lâzımsa terk-i şekvâ kıl
Neml ile cem'-i zâd-ı taqvâ kıl

Fuğşı terk ét şalâha kıl himmet
Kaşas-ı evliyâdan al 'ibret

Satvet ü başşı kavî-i vechullâh
 Süre-i '**Ankebût** oğu her gâh

50 Seni hayrû'l-ğurûm-ı Rûm eyler
 Süre-i **Rûm**'u revm ederseñ eger

- 23^b **Dil-i bīmāra** kıl revā ey cān
 Derd-i ƣalbe tabībdir **Loƣmān**
- Lezzet-i ŧevƣ** ile gelüp vecde
 Rüz u ŧeb eyle **Hālīƣ’a Secde**
- ‘**Ucb** olursa derūnuña reh-yāb⁷⁷
 Nef vērmez tilāvet-i **Ahżāb**
- Dens-i zenbi** dilden ét taħtīr
 Bes **Sebe’** Süresiyle kıl tenvīr
- 55 **Hem** niyāz ét hem ol meħāmid-ħvān
Fātırü’l-arzı ve’s-semāya hemān
- Fecc-i tevfiƣ** u ŧāh-rāh-ı yaƣīn
 ‘Arz eder ƣalbe Süre-i **Yāsīn**
- Baƣ ferāsetle** zīr ü bālāya
 Oƣuyup **Şāffār**’ı āl vāye
- Hufre-i ħāka** düşmedin dil-i pāk
 ‘Ayn-ı diƣƣatle **Şād**’ı kıl idrāk
- ‘**İhn-i menƣūŧa** denmedin bu cibāl
Zümer’i oƣu kıl tedārik-i ħāl
- 60 **Hefve** vü ma’ŧiyetden ol tā’ib
 ŧoñra ey **Mü’min** olma gel ħā’ib
- Nedir** ey dil bu ģaflet ü bu emel
Fuŧŧilet Süresiyle eyle ‘amel
- Necm-i baħtıñ** olur cihān-ārā
 Feyz-baħŧ olsa ƣalbiñe **Şūrā**
- Fevc-i fevz-i felāħa** ol mülħaƣ
 Süre-i **Zuħruf** ile bul revnaƣ
- Nuƣka** ƣuvvet zebāna bī-lüknet
 Baħŧ eder Süre-i **Duħān** müknet

⁷⁷ 53. ve 54. beyitler yazmada yer deĝiŧtirmiş ŧekilde yer almasına raĝmen, hāŧiyedeki “muƣaddem” ve “mu’ahħar” ifadeleriyle beyitlerin sırası düzeltilmiŧtir.

65 **Zelk**-i pāda kıılır selāmetde
Süre-i **Cāşīye** kıyāmetde

Lehv ü lağvı izāle kııl dilden
Oķu **Ahkāf**’ı şıdk-ı billāh sen

Hill-i eşkāl ile eder ihyā
Mürde qalbi **Kitāl**-i cān-bahşā

Cāhīn artar naşīb olur müzdād
Süre-i **Feth** eder derūnı güşād

Hayreti def ü himmeti celbe
Hucurāt’ı penāh tūt qalbe

24^a 70 **Himmeti** kâşır étme dünyāya
Kāf kâfīdir emr-i ‘uqbāya

Sen de kesb eyle ey hümā-ṭal‘at
Zāriyāt ile zirve-i rif‘at

Mevc-hīz oldu bahr-i raḥmet-i Hāk
Ṭurma ve‘ṭ-**Tūr** ile tecelliye baķ

Besdir ehl-i qulūba ḥaķ Kur‘ān
Necm oķu necm-i baḥtı kııl tābān

Nehc-i ḥaķķı saña irā‘et eder
Qalbe olsa **Kamer** ziyā-güster

75 **Hilm** ile ittīşāf eden ihvān
Ola şāyān-ı raḥmet-i **Raḥmān**

Şavt-ı a‘lā ile de Yā Mevlā
Vecde gel zıkr-i **Vākı‘a**’yla dilā

Aḥkemü’l-ḥākimīn eder tehdīd
Fīh-i be’s-i şedīd vaşf-ı **Hadīd**

Kibri zillet ile mübādele kııl
Maṭlabuñ Süre-i **Mücādele** kııl

Giderek emr-i āḥiret olsun
Qalb efkār-ı **Haşr** ile ṭolsun

- 80 **Pây-1** ihlâşa vër sebât yine
Viridiñ olsun hemîşe *Mümtehine*
- Dîde-i** intibâhı eyle güşâd
Olagör h^vâst-gâr-1 *Şaff-1* reşâd
- Ey** haķâyık-şinâs-1 heft eyyâm
Cum'a'dır 'ıyd-i serverân-1 enâm
- Eyle** rafz-1 nifâķ ķalbünden
Süre-i h^vân *Münâfikhûn* ol sen
- Hîyel** aşhâbı oldılar mağbûn
Sen de yevmü't-*Teğâbün* olma zebûn
- 85 **Bî-vefâdır** şaķın 'acüz-1 cihân
Kesb ķıl Süre-i *Talâķ* ile şân
- Beyne'l-ihvân-1** 'adli eyle 'amîm
Ëtdi zulm ü ezâyı **Ĥaķ** *Tahrîm*
- Leylen** êtseñ devâm olur mehcûr
Süre-i *Mülk* ile 'azâb-1 ķubûr
- Be-na**'îm-i beķâ éder memnûn
Daldır[ır] raķmete tilâvet-i *Nûn*
- 24^b **Pend** ü nuşh ister iseñ ey şâlih
Sûretü'l-*Hâķķa* yeter nâşih
- 90 **Medd-i** inzâr ķıl tesâmuħi ķo
Evc-i taķķıķde *Me'âric* oķu
- Ĥakk-1** ġayrı [necis]den eyle hemân⁷⁸
Süre-i *Nûh*'a sa'y nevhâ-künân
- Ĥüħl-i** ĥikmetle çeşmi ķıl tenvîr
Süre-i *Cinn*'i eyleyüp teşhîr
- Kerem-i** Ĥaķķ'ı oldı müstekmil
İķtifâ-yı resül-i *Müzzemmil*

⁷⁸ necisden: Yazmada bu sözcüğün yalnızca “-den” kısmı okunmaktadır. Başı silinmiştir. Beytin anlamına uygun olarak tamamlanmıştır.

Nev-be-nev ‘izzeti olur müşmir
 Hubb-ı âl-i nebî-i **Müddeşsir**

95 **Mergi** derk eyle ba’ş ü haşre inan
 Olma yevmü’l- **Kıyâme** h’âr u muhân

Lâ-cerem tâ’ibîn buldı necât
 Kıl mede’d-**Dehr** inâbet üzre şebât

Nefsi teslîk-i râh-ı taḥkîk ét
 Süre-i **Mürselât**’ı taşdıḳ ét

Maḥşer ehvâlin ile istinbâ⁷⁹
 Ki éder Süre-i **Nebe**’ enbâ

Mevkıfîñ dehşetin beyân eyler
 Süre-i **Nâzi’ât**-ı mu’ciz-eşer

100 **Mübtelâ**-yı zünüb olan bî-kes
 Oḳusun Süre-i celîl-i **Abes**

Cü gibi cüşa gel çok efgân ét
 Oḳu **Tekvîr**’i çeşmi giryân ét

Ṭayy édüp fikr-i diğeri dilden
İnfütâr’ı gel-eyle zîb-i dehen

Levm-i lâ’imle olmadın nâlân
 Eyle **Tatfîf**’i ḥâliñe mîzân

Geh semâya geh arza eyle nigâh
 ‘İbret al **İnşikâḳ**’dan her-gâh

105 **Kiber**-i âsumân-ı ‘izzete ir
 Cennete Süre-i **Bürüc** ile gir

Ziyy-i taḳvâda eyle hey’etiñi
 Añla **Ṭârîḳ**’dan aşl-ı ḥilḳatiñi

Ṭayyib ü ṭâhir ol günehden dür
 Rabb-i **A’lâ** éder seni maḡfûr

⁷⁹ Yazmada “ehvâlin” sözcüğünün altına kırmızı mürekkeple “şiddet” sözcüğü kaydedilmiştir.

Kevkeb-i t̄ali'î olur mes'ūd
Gāşiye'yle kim olsa nā'il-i sūd

Lem'ası berķ urur şevāriķ-ı ecr
 albe t̄ali' olursa Sūre-i **Fecr**

25^a 110 **Keyd-i dūşmen** ēder mi renc ü gezend
 adr olur Sūre-i **Beled'**le bülend

Heyecān-ı ğāzabla olma elūf
 Ērmesün **Şems** ü mecd ü adre kūsūf

Kāmilü'n-nūr olup başıretde
 Oķu ve'l-**Leyl'**i alma zūlmetde

Eyle eytāmı rıfķ ile taltīf
 Ve'd-**Duħā** sem'in eylesün teşnīf

Ĥubb-ı cāh ētmesün seni maġmūr
 Şadrı ıl **İnşirāħ** ile ma'mūr

115 **Ĥüsni taķvimiñi** ēder tezyīn
 Mezra'-ı dilde bitse Sūre-i **Tīn**

Tīb-i ĥātırıla secde ıl her-dem
 Oķu "**İkrā ve Rabbūke'l-ekrem**"⁸⁰

Hezli terk ēt ki vaķ' u şān bulasın
 Cidde sa'y t ki ehl-i **adr** olasın

Ĥaķķ'ı ĥaķķ eyle bātılı izhāķ
 Ĥāliñi **Beyyine'**yle ıl ihķāķ

Ĥarem-i inse cān olur maħrem
 Ētse **Zilzāl** alb evin muħkem

120 **Yā** ebü'l-ħayr eyle her sā'at
 '**Ādiyāt'**in tilāvetin 'ādet

Yād ıl rüz-ı rüst-e-ħīzi velī
 ar' ēdüp **āri'a'**yla sem' dili

⁸⁰ **İkrā ve Rabbūke'l-ekrem**: "Oku, Rabbin en büyük kerem sahibidir." **Kur'ân-ı Kerim, Alak Sūresi, Āyet: 3 (96/3)** (Hayrettin Karaman vd., *Kur'ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli*, TDV Yay., Ankara, 2008, s. 597).

Hüzn-i dâ'imle nefsi kıl tahzîr
Eyle vird-i *Tekâsür*'i tekşîr

Cürm ile olma mazhar-ı hüsrân
'*Aşr*'ı eyle vesîle-i gufrân

Ta'n u ta'yîr ile olup lemze
Meyl-i veyl étme gel oğu *Hümeze*

125 Hedm-i bünyân-ı dilden eyle hâzer
Kıışsa-i *Fîl*'e kıl daķık-i nazar

Dâhil-i emn olur mehvâifden
İntisâb-ı *Kureyş*'e himmet éden

Zühd ü taķvâya kıl dili merhûn
Oğu her lahza Süre-i *Mâ'ûn*

Cennet isterseñ ey harîs âdem
Dili sîr-âb-ı *Keşer* ét her-dem⁸¹

25^b Vizr-i işrâkdan berî eyler
Süre-i *Kâfirûn* okursañ eger

130 Cünd-i İslâm'a nuşret ét her bâr
Süre-i *Naşr* ile olup kerrâr

Hülk ü hüsrâna düşme ey çelebi
Oğu *Tebbet yedâ Ebi Leheb*'i

Dü-cihânda hemîşe fevz ü halâş
Leyse illâ bi-keşreti'l-*İhlâş*⁸²

Her zamân isti'âze ile hemân
Bil *Felaķ* Süresin zımân-ı emân

Vesveseyle gelürse şadra hirâs⁸³
Süre-i *Nâs* ile kıl istînâs

135 Necize'n-nazmu ve'hteva's-süverâ
Men telâhâ tenâvülü'd-dürerâ⁸⁴

⁸¹ Yazmada "sîr-âb" terkininin altında kırmızı mürekkeple "kandırmaķ" yazılmıştır.

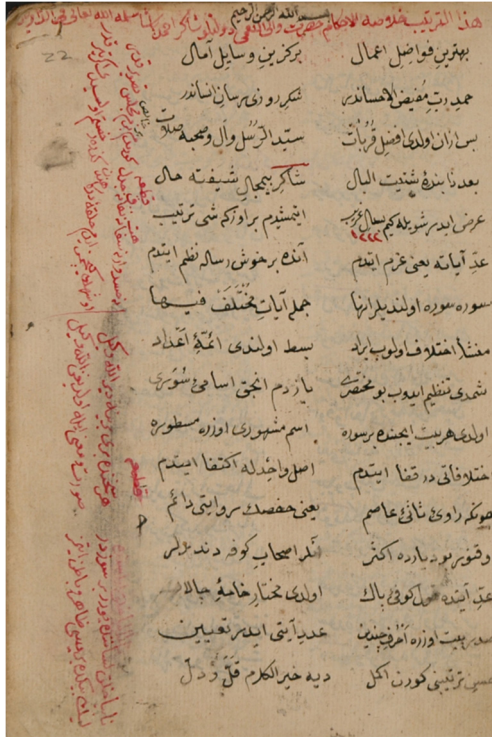
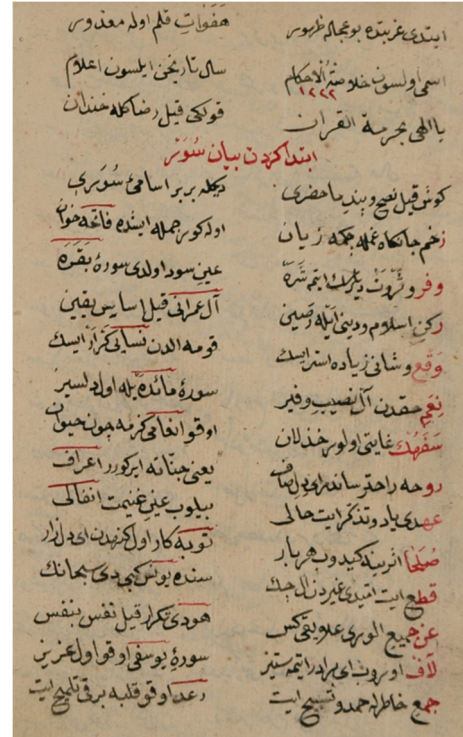
⁸² Leyse illâ bi-keşreti'l-İhlâş : Ancak tam bir samimiyetle olur.

⁸³ hirâs : Yazmada bu sözcüğün altına kırmızı mürekkeple "ditremek" yazılmıştır.

⁸⁴ Nazım bitti (yerine geldi) ve sureleri ihtiva etti. Onları kim okursa inciler elde eder.

KUR'ÂN-I KERÎM'DEKİ SURELER VE ÂYET SAYILARI								
<i>Sûre No</i>	<i>Adı</i> ⁸⁵	<i>Âyet Sayısı</i>	<i>Sûre No</i>	<i>Adı</i>	<i>Âyet Sayısı</i>	<i>Sûre No</i>	<i>Adı</i>	<i>Âyet Sayısı</i>
1	Fâtiha	7	39	Zümer	75	77	Mürselât	50
2	Bakara (*)	286	40	Mü'min	85	78	Nebe'	40
3	Âl-i İmrân(*)	200	41	Fussilet	54	79	Nâzi'ât	46
4	Nisâ (*)	176	42	Şûrâ	53	80	'Abese	42
5	Mâ'ide (*)	120	43	Zuhruf	89	81	Tekvîr	29
6	En'âm	165	44	Duhân	59	82	İnfîtâr	19
7	A'râf	206	45	Câsiye	37	83	Mutaffifin	36
8	Enfâl (*)	75	46	Ahkâf	35	84	İnşikâk	25
9	Tevbe (*)	129	47	Muhammed(*)	38	85	Bürûc	22
10	Yûnus	109	48	Fetih (*)	29	86	Târik	17
11	Hûd	123	49	Hucurât (*)	18	87	A'lâ	19
12	Yûsuf	111	50	Kâf	45	88	Gâşiye	26
13	Ra'd	43	51	Zâriyât	60	89	Fecr	30
14	İbrahim	52	52	Tûr	49	90	Beled	20
15	Hicr	99	53	Necm	62	91	Şems	15
16	Nahl	128	54	Kamer	55	92	Leyl	21
17	İsrâ	111	55	Rahmân	78	93	Duhâ	11
18	Kehf	110	56	Vâkı'a	96	94	İnşirâh	8
19	Meryem	98	57	Hadîd (*)	29	95	Tîn	8
20	Tâ-Hâ	135	58	Mücâdele(*)	22	96	Alak	19
21	Enbiyâ	112	59	Haşr (*)	24	97	Kadr	5
22	Hac (*)	78	60	Mümtehine(*)	13	98	Beyyine (*)	8
23	Mü'minûn	118	61	Saff (*)	14	99	Zilzâl (*)	8
24	Nûr (*)	64	62	Cum'a (*)	11	100	Âdiyât	11
25	Furkan	77	63	Münâfikûn(*)	11	101	Kâri'a	11
26	Şu'arâ	227	64	Teğâbun (*)	18	102	Tekâsür	8
27	Neml	93	65	Talâk (*)	12	103	'Asr	3
28	Kasas	88	66	Tahrîm (*)	12	104	Hümeze	9
29	Ankebût	69	67	Mülk	30	105	Fil	5
30	Rûm	60	68	Kalem	52	106	Kureyş	4
31	Lokmân	34	69	Hâkka	52	107	Mâ'ûn	7
32	Secde	30	70	Me'âric	44	108	Kevser	3
33	Ahzâb (*)	73	71	Nûh	28	109	Kâfirûn	6
34	Sebe'	54	72	Cin	28	110	Nasr (*)	3
35	Fâtır	45	73	Müzzemmil	20	111	Tebbet	5
36	Yâsîn	83	74	Müddessir	56	112	İhlâs	4
37	Sâffât	182	75	Kiyâme	40	113	Felâk (*)	5
38	Sâd	88	76	İnsan (*)	31	114	Nâs (*)	6
TOPLAM: 6236 Âyet								

⁸⁵ Yanında (*) işareti bulunan sûreler Medenî (Medine'de inmiş), diğerleri Mekki (Mekke'de inmiş)'dir.

Ankara Millî Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, No: 06 Mil Yz A 810/3, vr. 22^a-25^b.vr. 22^avr. 22^b

سکا بسدر دعا و ابراهیم
 محمد ایه مجرود دلخیزانیت
 محل او قویست قلبی قیل تزیین
 دله اسرار سوره اسرار
 کهنی قیل عمر زاهدان خصوصاً
 سوره مریم ایه ترکیه قیل
 ایسر ایصال سوره طه
 ایندیلمکنه ایله شبات
 محمد ایه امر دین اولور مقصد
 اولور کوی هو منور دین کامل
 نور تقوی ایسر درو قی کند
 اولور فرقانده صبا هم حال
 شعر ایچره اولور سننا
 محل ایه جمع زاده تقوی قیل
 قصص اولور آل عبرت
 سوره عنکبوت اولور هر کاه
 سوره روحی درو قی کند

بنده مقبل اول صلواته مقیم
 حاصل ترکی قره العین ایت
 صلح ایه جمله کاکر اولور شیرین
 انس روحانی بخش ایلر سه سنا
 قیل محمد ناول بری و امین
 محسن عفتد نفسی تربیه قیل
 سوره رحمت خدایه ششها
 نسب اولور ایلر فوزیجات
 عازم اول استقامت الدن آتین
 فحل ایست کل فلامه اول داخل
 سدا اولور سه در فسوق و فساد
 عزیز دارین ایله استکمال
 رنج روح ایرن دانا
 فوز لازمه ترک شکی قیل
 فحشی زاریت صلوات قیل همت
 سلطوت و بطش قولومه الله
 سخی خیر القهریم روم ایلر

vr. 23^a

دل بخاره قیل بر ای جان
 لذت شوق ایله کلوب و چه
 مؤثر دلسون بی دل لذات نظیر
 مقم عجب اولور سه درو کوی
 هم نیاز ایت هم اولر محارم
 فتح توفیق شاه اولر یقین
 بوقرا سله زبر وبال ایه
 حفزه خاکم در صمدی و ایاک
 عهد منقوشده دینین جوان
 هفوه و معصیت اولر ایت
 ند رای اولر غفلت و بوابل
 نجم بخت اولور جهان آرا
 فتح فوز قلام اولر ملحق
 نطقه قوت با بر بخت
 زوق باده قیلور رسالمتن
 له و لغوی زاله قیلور دین
 حل اشکال ایه ایسر امیا
 جاهد ایتار نصیب اولور زوال
 میرتی و فتح و همتی جلنه

درو قلبیه طبیعه لقمان
 روز شب ایه مالقه بخت
 بس سب سوره یله قیل تغیر
 نفع و برز تلاوت احزاب
 فاطر الارض و السماءیه همان
 عرض ایلر قلبیه سوره یسین
 او قوی صافاتی اروا ایه
 عین رفته صادی قیل ادراک
 زمردی او قوی تدارکی صاک
 صکر ای مؤمن اولد کل غائب
 فصلت سوره یله ایلد عمل
 فیض بخش اولسه قلبیه شوره
 سوره زهره ایه بول رونق
 بخش ایلر سوره دفان کنت
 سوره جانبیه قیا امتد
 او قوی احصای صدف بالاس
 مرده قیل قال جان بخشا
 سوره فتح ایلر درو قی کند
 مجرانی بنه طوبت قلبیه

vr. 23^b

هتی قاصر ائمه دنیا یه
سنه کسب ایله اوها اطاعت
موعجز اولدی حر حر حق
بسد اهل قلوبه حق قران
تبع حق سکا ارادت ایدر
علم ایله انصاف ایدن اغوان
صوت اعلى ایله دی یامولت
احکم الحاکمین ایدر نهدید
کبری دلت ایله مبادله قیل
کدرک امر افرت اولسون
پای اخلاصه و بر نباتینه
دیله استباهی ایله کشتاب
ای حقایقینا سن هفت ایام
ایله رفیقنای فلک کدن
حیل اصحابی اولدیلم مقبول
بیوفادر سنقر عجزو حیوان
بین الاغوان عدلی ایله محمم
لیلا ایتسک و نام اولور منجوق
بنعم بقا ایدر ممنون

قاف کافیدر عجبایه
ذاریات ایله ذروه نعت
طوره و الطور ایله تجلی بق
تجم او قونج بختی قیل تابان
قلبه اولسه شرفیا کتر
اوله شایان رحمت عن
وجه کل ذکر واقوه ایله دلا
فیه باس شدید و منفید
مطلبک سوره مجادله قیل
قلب افکار حشر ایله طلوسون
و بردک اولسون همیشه نمنه
اوله کور خواسک ایدر نسا
جمعه در عید سرون ایلانام
سوره خون منافع اولدن
سنه یوم العان اوله زبون
کسب قیل سوره طلاق ایله
ایتدظلم و ارای حق تحریم
سوره ملک ایله عزاب قبول
دالدر رحمت تلوی سون

vr. 24^a

سوره الحاقه بترنا صحیح
اوج تحقیق معارج ارفق
سوره نوحه سونق کمان
سوره جنی ایلوب تکبیر
افتقار سونق منزل
حب ال نبی مدشر
اولمه یوم القیامه خورده
قیل حدی الدهر ابلت اوزر نبات
سوره مرسلوق تصدیق ایت
که ایدر سوره نیا انسا
سوره نازعات معجز انشر
اوقوسون سوره جلیل عیس
اوقو کتوبری حشمتی کرمان ایت
انقطاع ایل ایله زب دهن
ایله نطق فی حاکمه میرات
عبیرت آل استغافون هرگاه
هسته سوره بروج ایله کیر
اکلاه طاروقن اصل خلقکتی
دب اعلى ایدر سنی مغفوس
غاشیه ایله کیم اولسه نامل سوره
قلبه طلوع اولورسه سوره فجر

بندوخ استر ایدر ای صالح
مد نظار قیل تسامی قو
مدت غیر سون ایله هان
کحل حکمتله حشمتی قیل ندر
کرم حق اولدی مستکمل
نوبتو عزتی اولور ستم
موتکی درک ایله بعث خضره ایتا
لاجرم تائبین بولدی نبات
نفسی تسلیم ایه تحقیق ایت
حشر اهل ایله استنبا
موقفک هشت بیان ایلر
مستلوقه نوب اولار بیکس
موجوبی هوشه کل حق افکار ایت
ملی ایدر فکر دیکری دلک
لوم لامله اولدین نالون
که سمایکه ارضه ایله کتا
کبد اسمان عزتته ایلر
زی تقوده ایله هیابکی
طلب دطاه اول کفورت دور
کون طالع اولور منجوق
مدت بوق در شوارق اجر

vr. 24^b

کید دشمن ایدر میخ و کردند
 هجیان غضبیه اوله الیوف
 کامل النور اولوب بصیرتین
 ایله ایتمی رفیق ایله تلطیف
 حبت جاه ایتسون سی معنوی
 حسنی نعوکی ایدر تریب
 طیب خاطر ایتدیقیل هر دم
 هر کی را ایتدیق و دفع و باور کن
 حقیقی حق ایله باطلی از هاف
 حرم انسه جان اولور حرم
 یا ابا الخیر ایله هر ساعت
 یا اذ قیل زور زور ایتدیق و لی
 حزن دلمه نفسی قیل تحذیر
 جرم ایله اوله مظهر خسران
 طعن و تعییر ایله اولوب لمره
 هدم بنیان دلدن ایله حذر
 داخل امن اولور تحاروفدن
 زهد و تقویله قیلدی هر دم
 حنت استرک ای هر صیادیم
 قدر اولور سوره باده بُلند
 ابر مسون شمس و مجد قدره کسوف
 اوقو والتیلی قالمه ظلمتده
 والضحی سمعک ایلمسون شنیف
 صدر کما قیل انشراح ایله معنوی
 مزرع دله بئسه سوره بین
 اوقو قرأ وربک الاکرم
 جنه سعادتکم اهل قدر اولوس
 حاکی بئسه بئله قیل احقاق
 ایتسه نزال قلب اوین محکم
 عبادتک تلاوت و تجمادت
 قرع اندوب فاعره باده سمع ولی
 ایله درد کاشری تکشیر
 عصر نما ایله وسیله غفران
 میل و تل ائمه کل اوقو هم
 قصه قبیله قیلد قیلد نقل
 انتساب قریسته همت ابدن
 اوقو هر لحظه سوره ما خوب
 دلی سیراب کونم ایت هر دم
 قانتین

vr. 25^a

وزداشرا کدن بری ایلمر
 خندا سلوم نصرتت هر بار
 هلاک و خسرانیه درگمه ای جلی
 درجه باند هجسته فوز و خلوص
 هر زمان استغاده ایله هر آن
 وسوسه بئله کلور خسران هر آن
 نجر الظم و استوی السواء
 من تلاها نسا اول الذکر
 سوره کافرون و قور بکر
 سوره نصر ایله اولوب کزار
 اوقو نبت دنیا الی لاهی
 لیس الا بکثره الاخلاص
 بیل خلق سوره سین ضحان
 سوره ناس ایله قیل استغاث
 من تلاها نسا اول الذکر
 ۲۴

vr. 25^b

KAYNAKÇA:

- AKDEMİR, Mustafa Atillâ, *Addü'l-Ây İlmi ve Ebu Amr ed-Dânî'nin (v. 444/1052) "Kitâbu'l-Beyân fi Addi Âyi'l-Kur'ân" Adlı Eserinin Tanıtımı*, YYLT., Marmara Üniversitesi SBE., Temel İslam Bilimleri (Tefsir) ABD., İstanbul, 1992, V+77+19 s.
- AKARYALI, M. Sami, *Şâkir Ahmed Paşa / Ravz-ı Verd (Edisyon Kritik ve Birinci Bölümün Günümüz Türkçesine Çevrimi)*, YYLT., Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Ens., Türk Dili ve Edebiyatı ABD., Eski Türk Edebiyatı BD., İstanbul, 2000, XXIII+127 s.
- AKÇAY, Ali İhsan, *Türk Edebiyatında Manzûm Akâidnâmeler: İnceleme Metin*, YDT., Uludağ Üniversitesi SBE., İslâm Tarihi ve Sanatları ABD., Türk İslâm Edebiyatı BD., Bursa, 2011, XI+192 s.
- ALTIKULAÇ, Tayyar, "Ebû Ca'fer el-Kârî", *TDVİA*, Cilt: 10, İstanbul, 1994, s. 116.
- , "Hafs b. Süleyman", *TDVİA*, Cilt: 15, İstanbul, 1997, s. 118-119
- , "İbn Kesîr, Ebû Ma'bed", *TDVİA*, Cilt: 20, İstanbul, 1999, s. 131-132.
- , "Şehâvî, Alemüddîn", *TDVİA*, Cilt: 36, İstanbul, 2009, s. 311-313.
- ARSLAN, Mehmet, "Tâlib, Seyyid Mustafa Tâlib Efendi", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*
<http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=3827> Madde Yazım Tarihi: 01.08.2014, Erişim Tarihi: 13.12.2015).
- BURSALI MEHMED TÂHİR, *Osmanlı Müellifleri*, 2. Cild, Matbaa-i Âmire, İstanbul, H. 1333/1915, 510+3 s.
- ÇETİN, Abdurrahman, "Ebû Amr ed-Dânî ve Kıraat İlmindeki Yeri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 3, Cilt: 3, 1991, s. 13-30.
- , "Dânî", *TDVİA*, Cilt: 8, İstanbul, 1993, s. 459-461.
- , "Şâtıbî, Kâsım b. Fîrruh", *TDVİA*, Cilt: 38, İstanbul, 2010, s. 376-377.
- ÇOLLAK, Fatih, *Kıraat İlminde İmâm Şâtıbî ve eş-Şâtıbiyye*, YDT., Marmara Üniversitesi SBE., Tefsir-Hadis Bölümü (Tefsir ABD.), İstanbul, 1999, LII+245 s.
- DEMİRCİ, Muhsin, "Ebû Abdurrahman es-Sülemî", *TDVİA*, Cilt: 10, İstanbul, 1994, s. 87.

- DÜZENLİ, Mesud Bayram, *Tuhfe-i Se-Zebân (İnceleme-Tenkitledir Metin-Tıpkıbasım-Sözlük) Arapça-Farsça-Türkçe Manzum Lügat - Hayret Mehmed Efendi*, Erguvan Yayınevi, İstanbul, Kasım 2015, 286 s.
- FATİN DÂVUD, *Tezkire-i Hâtimetü'l-Eş'âr*, İstihkâm Alayları Litoğrafya Destgâhı, İstanbul, H. 1271/1855, 6+460 s.
- GÜMÜŞKILIÇ, Mehmet, *Moralî Bahtî'nin Menâsik-i Hacc'ı (Giriş-Dil İncelemesi-Metin-Sözlük-İndeks-Tıpkı Basım)*, Akademi Titiz Yay., İstanbul, 2013, 381 s.
- HÜSEYİN AYVANSARÂYÎ, *Hadîkatü'l-Cevâmi'*, Cilt: 1, Matbaa-i 'Âmire, İstanbul, H. Ramazan 1281/Şubat 1865, 310 s.
- İSMÂ'İL PAŞA EL-BAGDÂDÎ, *Hediyyetü'l-'Ârifîn Esmâ'ü'l-Müellifin ve Âsârü'l-Musannifin*, Cilt: 1, (İstinsah ve tashih: Muallim Kilisli Rifat Bilge - İbnülemin Mahmud Kemal İnal), MEB., İstanbul, 1951, s. 184.
- KARACA, Ali, *Anadolu İslahâtı ve Ahmet Şâkir Paşa (1838-1899)*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993, 252 s.
- KARACA, M. Mustafa, *Yahya Efendi'nin Vasiyet-nâme-i Birgili Manzûmesi (Metin-İnceleme-İndeks)*, YDT., Adnan Menderes Üniversitesi SBE., Fen-Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı ABD., Aydın, 2008, XV+148 s.
- KARAMAN, Hayrettin, Ali Özek, İbrahim Kâfi Dönmez, Mustafa Çağrıçı, Sadrettin Gümüş, Ali Turgut, *Kur'ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli*, TDV Yay., Ankara, 2008, 31+609 s.
- MEHMED SÜREYYA, *Sicill-i Osmânî yâhûd Tezkire-i Meşâhir-i 'Osmâniye*, Cilt: III, Matbaa-i 'Âmire, İstanbul, H. 1311/1893-4, 621 s.
- ÖNDER, Murat, *Şefkat ve Tezkiretü's-Şu'arâ'sı*, YYLT., Afyon Kocatepe Üniversitesi SBE., Türk Dili ve Edebiyatı ABD., Afyonkarahisar, 2006, IX+283 s.
- ÖZ, Yusuf, *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, TDK Yay., Ankara, 2010, 360 s.
- SARI, Mehmet Ali, "Âsım b. Behdele", *TDVİA*, Cilt: 3, İstanbul, 1991, s. 475-476.
- SERT, Durmuş, "Şâtıbî'nin Hayatı, Kıraat İlmindeki Yeri ve Eserleri (d. 538/1144 – v. 590/1194)", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 1, Konya, 1985, s. 85-98.
- SERTOĞLU, Midhat, *Osmanlı Tarih Lûgatı*, 2. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1986, 384 s.

- SİLÂHDÂR-ZÂDE MEHMED EMİN, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ* (*Silâhdâr-zâde Tezkiresi*), Fatih Millet Ktp., Ali Emiri, Tarih, No: 795, vr. 41^b-42^a.
- ŞAKAR, Sezer Özyaşamış, *Birgivi Muhammed Efendi'nin Manzum Vasiyyet-nâmesi* (*Eleştirili Metin-Dil İncelemesi-Sözlük*), YDT., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi SBE., Türk Dili ve Edebiyatı ABD., Yeni Türk Dili BD., İstanbul, 2005, 505 s.
- ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmûsu'l-A'lâm*, Cilt: 4, Mihran Matbaası, İstanbul, H. 1311/1893-4, s. 2401-3200.
- TOKER, Birgül, "Şâkir Ahmed Paşa ve Tertîb-i Nefis Mesnevisi", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 7, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Ens., Konya, 2000, s. 361-374.
- TUMAN, Mehmed Nâil, *Tuhfe-i Nâilî*, Cilt: II, Bizim Büro Yay., Ankara, 2001, s. 470.
- TÜFEKÇİOĞLU, Zekeriya, "İsmâil b. Ca'fer el-Ensârî", *TDVİA*, Cilt: 23, İstanbul, 2001, s. 90-91.
- Türk Ansiklopedisi*, "Şâkir Ahmed Paşa", Cilt: XXX, MEB, Ankara, 1981, s. 197-198.
- Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, "Hayret Mehmed Efendi", Cilt: IV, Dergâh Yay., İstanbul, Şubat 1981, s. 180; "Şâkir Ahmed Paşa", Cilt: VIII, Dergâh Yay., İstanbul, Ekim 1998, s. 100.
- YAKAR, Halil İbrahim, "Hâmîd, Hoca Hâmîd Efendi", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*
<http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=4488> Madde Yazım Tarihi: 25.09.2014, Erişim Tarihi: 13.12.2015).
- YILDIZ, Âlim, "Şâkir Ahmed Paşa'nın 'Tertîb-i Nefis' Mesnevisi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: XII/2, 2008, s. 179-223.
- , "Şâkir Ahmed Paşa", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, (<http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=223>, Madde Yazım Tarihi: 02.08.2013, Erişim Tarihi: 13.12.2015).
- YÜKSEL, Murat, *Geçmişten Günümüze Trabzon Şairleri*, Cilt: 1 (Osmanlı Dönemi), Yunus Dergisi Yay., Trabzon, 1993, 483 s.

“SHAKIR AHMAD PASHA FROM TRABZON (D. H. 1234/1819) AND ONE OF HIS STUDIES
WHICH IS UNKNOWN: HULÂSATÜ'L-AHKÂM”

Abstract

Shakir Ahmad Pasha from who had lived between the second part of 18th century and the beginning of 19th century was a statesman and poet that he changed his job from imam to vizier. He spent his life with dismissals and promotions. After his graduation from the Enderun-I Humayun, he was assigned as a haccagan to Darphane-i Amire. He was dismissed from Darphane-i Amire in 1801. He returned his job as Mediterranean Nuzul Emimi in 1807 and he became a vizier at Sadaret Kaymakamlığı in 1810. He was dismissed from his job again in 1811 and he was sent to Gallipoli. In 1813, he was assigned as Anatolian governor to Kütaahya and he also assigned as Mora governor at the end of 1815. Shakir Ahmad Pasha wanted to leave his job in February 1818 because he was crippled. He passed away in İstanbul 1819.

Shakir Ahmad Pasha was called as a statesman more than being a poet in biographic works. According to Shakir Ahmad Pasha's few works also proves that he was a good expert of poetry and he fluently knew Arabic and Persian languages, so he had poems in these languages. About twenty divan styled poems and masnavi styled Tertib-i Nefis, Ravza-ı Verd and Hulâsatü'l-Ahkâm are the literatural works which were left from him.

His first masnavi was Tertib-I Nefis that was completed in 1797, was the first masnavi which written by him for giving name with a kind of system of date ebced. In this 489 couples work introduced Qurani Kerim's 114 suras three couples for each parts. He tried to explain in these three couples what are sura's names, how many verses it has and where it comes from.

Ravza-ı Verd which has 982 couples and which finished in 1801 was completed as two different works: Şerh-i Esmâ-i Hüsnâ and Gazve-i Bedr. In the first of these works, Gods 99 names were explained. In the second work Bedir War was mentioned with the war's reasons and consequences and also sahabes who joined to this war.

Hulâsatü'l-Ahkâm is a masnavi which completed in 1807 with 135 couples and this work wasn't recognized before. Bursalı Mehmed Tâhir Bey only mentioned about this work which is shortened of Tertib-i Nefis. In this work, suras are explained with a couple each in a method of Qurani Kerim. And the verses are transferred with a kind of system of date ebced. The meanings of some suras' names and the messages of these suras are indicated. In this article, Hulâsatü'l-Ahkâm is examined with its text in transcription alphabet. Also its only digital copy which is in National Library transferred as a photograph.

Keywords

Shakir Ahmad Pasha, Hulâsatü'l-Ahkâm, Tertib-i Nefis, Ravza-ı Verd, Trabzon, mathnavi, suver-i Koran.

TEDA PROJESİNDEN ÖNCE İNGİLİZCEYE TERCÜME EDİLEN TÜRK EDEBİYATINA AİT ESERLERİN SEÇİMİNDE ÖNE ÇIKAN HUSUSLAR*

*Secaattin TURAL***

ÖZET

Tercüme hareketlerinin medeniyetlerin oluşumunda büyük bir etkisinin bulunduğunu bilinmektedir. Türklerin özellikle İslam medeniyetine girdikten sonra Arapça ve Farsçadan, Tanzimat'tan hemen öncesinden başlayarak da Batı'dan yaptığı tercüme hatırladığında söz konusu tercüme faaliyetinin başka dillerden Türkçeye doğru bir seyir izlediği görülür. Dolayısıyla Türkçeden diğer dillere yapılan tercüme ve kültür ve medeniyetimizin kodlarının nasıl algılandığı meselesinin biraz ihmal edildiği gerçeğini kabul ederek bu konuyu seçtik. Çalışmamızda zorunlu bir kısıtlamaya giderek yalnızca İngilizceye çeviri tercihlerinde hangi hususların gözetildiği hakkında değerlendirmelerde bulduk. Bunların içinde tercüme gerçekleştiren ülkelerin mütercim veya yayınevlerinin “ideolojik” ya da “oryantalist” bakış açısıyla hareket edip etmedikleri ve yine buna bağlı olarak eserlerin edebi değerinin, yazarlarının popülerliklerinin ne derece rol oynadığı ile ilgili değerlendirmelerimiz oldu. Çalışmamızın sonunda verdiğimiz tercüme edilen eserlerin listesine bakıldığında yazarlarımızın belli bir kalitenin üstünde olsa da toplumcu-sosyalist kanatta yer aldığını görmekteyiz. Milliyetçi-muhafazakar ya da daha bilinen bir tabirle sağ ideoloji içinde değerlendirilebilecek yazarların sayısının yok denecek kadar az olması çalışmamızın “ideolojik” ve “oryantalist” bakış açıları başlıkları altında değerlendirilmesine neden olmuştur. Burada özellikle vurgulanması gereken bir husus ise Kültür Bakanlığının 2005'ten bu yana yürüttüğü bir proje olan TEDA'nın, yurtdışı yayınevlerinde Türk edebiyatına ait eserlerin yayımlanmasına verdiği desteği, herhangi bir ideolojik ayırım gözetmeksizin yerine getirmiş olduğudur. Bu nedenle biz de söz konusu çevirilerde uygulanan kriterleri 2005'a kadar yapılan tercümelemlerle sınırlandırdık.

Anahtar Kelimeler

Tercüme, edebiyat toplumcu, oryantalist, ideolojik.

* Makalenin Geliş Tarihi: 15.03.2016 / Kabul Tarihi: 30.07.2016

** Doç. Dr., Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.
secaattintural@yahoo.com

TEDA PROJESİ¹

Konuya makale başlığında adı geçen TEDA (Türk Edebiyatının Dışa Açılımı) projesi hakkında kısa bilgi vererek girmek istiyoruz.² Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın Türk kültür, sanat ve edebiyatı ile ilgili eserlerin Türkçe dışındaki dillerde yayımlanmasına destek projesi olan TEDA, 1940'lı yıllardaki Tercüme Bürosu'nun tersine çevrilmiş bir yapılanması olarak kabul edilebilir.³ 2005 yılında hayata geçen bu projeye bakanlık, yurtdışında yayımlanacak eserlerin seçiminde, yayımlanmasında yayınevi ve yazarlara destek vermeyi amaçlamıştır. Giderek küreselleşen ve küçülen bir dünyada yazarlarımızın dile getirebileceği duygu ve düşüncelerin insanlığın ortak mirasını daha da zenginleştirebileceği ve kültürel alışverişin etkin tarafında olma fırsatını yakalayabileceğimiz noktasında bu proje hayli hayati öneme haizdir. Ayrıca bu projenin daha önceki dönemlerde ideolojik, sendikal ilişkiler, yurtdışı bağlantıların zayıflığı yüzünden başka dillere çevrilme imkanından faydalanamayan yazarlarımızın önünü açtığını da söylemeliyiz. Zaten 2005-2015 yılları arasında edebi, popüler ayrımı yapılmaksızın farklı ideolojilere sahip yazarlara ait 1755 eserin 64 farklı ülkede yayımlanması, bu projenin önemini bir kanıtı olarak yorumlanabilir.

Giriş

Kültür tarihimize baktığımızda ağırlıklı olarak başka dillerden Türkçeye doğru bir tercüme hareketinin kendini gösterdiği bilinmektedir. Bu da farklı medeniyetlerin etkisinde gelişen Türk kültürü için olağan bir durum sayılmalıdır. Söz konusu medeniyetlerin etkisinde kendini inşa etmeye çalışan bir millet için tercümelemin önemi de kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle Türkçeden İngilizceye tercüme edilen eser ve yazarlar hakkında değerlendirmede bulunmadan önce özellikle edebiyat

¹ Bu makale İngiltere Oxford Üniversitesi'nde 2011'de yaptığımız bir projenin daha önce herhangi bir yerde yayımlanmamış bölümüyle bağlantılı olarak kaleme alınmıştır.

² Proje hakkında bilgi için bkz. www.teda.gov.tr.

³ Geniş bilgi için bkz. Yakup Koç, *Cumhuriyetten Günümüze Çeviri Faaliyetleri ve Teda Projesi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü, Ankara 2010. (Basılmamış Uzmanlık Tezi)

bağlamında tercüme faaliyetleri üzerinde bilgi vermenin yararlı olacağı kanaatindeyiz.

Hilmi Ziya Ülken'in ufuk açıcı tespitiyle hakikaten de “uyanış devirleri” aslında tercüme hareketleriyle başlar. Onun deyişiyle” medeniyetin sürekli açılış yolu üzerindeki bütün esaslı uyanış hareketleri bu suretle her şeyden önce birer büyük tercüme devri ile başlamış ve Eski Yunan uyanışı Anadolu, Fenike, Mısır tercüme hareketleriyle, Türk Uygur uyanışı Hint, İran, Nesturi tercüme hareketleriyle gerçekleşmiştir.”⁴ Yine İslam dünyasının Abbasiler dönemindeki tercüme hareketiyle Eski Yunan felsefesi ile tanıştığı ve Batı'yı da uzun zaman önce yitirdiği Greko-Romen kökleriyle tanıştırdığı da bilinen bir gerçektir. Tercüme hareketleri farklı kültür ve medeniyetleri birbirine yaklaştıran, kaynaştıran, tanıştıran bir özelliğe sahip olduğu gibi tam aksine farklılıkları derinleştiren bir reddiyeyi de beraberinde getirebilir. Fakat her ne olursa olsun tercüme faaliyeti bir milletin kültürünü zenginleştirici unsurlar taşıdığı için vazgeçilmez bir kaynak özelliği taşır.

Türkler nasıl ki İslam medeniyetine girdikten sonra Arap-Fars literatürünü tercüme etmeye ve benimsemeye başlamışsa, 18.yy'dan itibaren o güne kadar kendilerinden daha aşağı gördükleri bir medeniyet olan Batı'nın üstünlüğünü yavaş yavaş kabul ederek, bu değişimin sebeplerini arama noktasında önce askeri sonrasında bilim ve kültür alanına sıçrayan bir tanıma faaliyetine girişmişlerdir. Henüz imparatorluk gururunun kırılmadığı fakat farklı bir medeniyetin gücünün sezilmeye başlandığı bir dönem olan 17. yy'da Katip Çelebi, bir asır sonra Lale devrinde Damat İbrahim Paşa'nın nezaretinde Yanyalı Esad ve İbrahim Müteferrika'nın Batı dünyasında olup bitenleri tanıtmaya ve anlamaya yönelik tercüme faaliyetleri bu kapsamda değerlendirilebilir.⁵ Fakat bizi asıl ilgilendiren nokta edebiyat dünyamızın serencamıdır. Zira bilindiği gibi modernleşme maceramızın asıl itici ve yürütücü kuvveti edebiyattır. Özellikle Tanzimat'tan bu yana Şinasi ve

⁴ Hilmi Ziya Ülken, “Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü”, *Dün ve Yarın*, İstanbul 1935, s. 19.

⁵ Nevşehirli Damat İbrahim Paşa 25 kişilik bir tercüme heyeti kurdurarak Arapça'dan önemli eserleri tercüme ettirmenin yanında Yanyalı Esad Efendi'ye Aristo'nun “Fizik” adlı kitabını tercüme ettirmiştir. Elimizde bu kitabın ilk üç cildi olduğunu hatırlatalım. Bu konuda bkz. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1970. Ayrıca bkz. Taceddin Kayaoğlu, *Türkiye'de Tercüme Müesseseleri*, Kitabevi, İstanbul 1998.

Namık Kemal başta olmak üzere hemen bütün yazarlarımız aynı zamanda Batılılaşma hareketlerinin ana aktörleridir. Dolayısıyla Batı'dan tercüme edilen ilk eserlerin önemli bir bölümünün edebi alana ait olması tesadüf değildir. Türk modernleşmesi felsefi ve bilimsel çerçeveden çok edebi alanda kendini ifade ettiği için, “anlama” faaliyeti” “sevme-nefret etme” düalizmine sıkışıp kısır bir gelişim göstermiş ve bir medeniyet krizi ile sonuçlanmıştır. İşte söz konusu ediplerimize baktığımızda hemen hepsinin Batı dili öğrendikten sonra yeni tanıdıkları bu medeniyetin ışığını bize getirmek için tercüme yapmaya giriştiklerini görüyoruz. 1821’de kurulan Tercüme Odası’nın aynı zamanda Batı dünyası ile kurulan bağın ana üssü olduğunu biliyoruz. Dönemin birçok aydını burada ve diğer kalemlerde özellikle Fransızca öğrenerek Batı düşüncesi ve edebiyatıyla tanışmışlardır. Şinasi, Namık Kemal, Ahmet Vefik Paşa, Münif Paşa, Ziya Paşa, Ali Paşa, Yusuf Kamil Paşa gibi edip ve devlet adamlarını burada sayabiliriz. Şinasi’nin “Tercüme-i Manzume”si (1859), Münif Paşa’nın Voltaire, Fenelon, Fontenelle’den çevirilerin yer aldığı “Muhaverat-ı Hikemiye”si (1859) Yusuf Kamil Paşa’nın “Telemak”(1862) çevirisi, yine Victor Hugo’nun “Les Miserables”i Münif Paşa tarafından hülasa edilerek Hikaye-i Mağdurin” (1862), daha sonra Şemseddin Sami tarafından “Sefiller” (1879) adıyla çevrilmiştir. Ahmet Lütfi Efendi’nin Arapça’dan çevirdiği “Robinson Crusoe” (1864), romanının yanı sıra Paul ve Virgine (1873), Monte Kristo Kontu (1873), Micro-mega, Atala gibi Batı edebiyatına ait eserler 1860-1875 yılları arasında Türk romanının doğuşuna zemin hazırlayan önemli tercümelelerdir.⁶ Bunun yanında kitap boyutunda olmasa da şiiri çevirilerinin de kendini göstermeye başladığını söyleyebiliriz. Burada dikkat çeken en önemli husus, söz konusu eserlerin Avrupa’da miadını doldurmakta olan Romantizm akımına ait olmalarıdır. Halbuki o yıllarda romanda Realizm şiirde ise Sembolizm akımı Avrupa’da hüküm sürmektedir. Balzac, Stendhal, Flaubert, Baudelaire, Verlaine gibi isimler yazarlarımızın dikkatini çekmemiştir. Bunu bir yandan edebi seviyelerine, bir yandan da romantizmin aşırı duygusallığı ve maceraya

⁶ Geniş bilgi için bkz. Mustafa Nihat Özön, *Türkçede Roman*, İletişim Yayınları 2. bs., İstanbul 1985, s. 115-143. Ahmet Hamdi Tanpınar, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Dergah Yayınları, 23. bs., İstanbul 2013, s. 286. Ali Budak, *Batılılaşma ve Türk Edebiyatı*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2008, s. 480-501. İnci Enginün, *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat’tan Cumhuriyete*, Dergah Yayınları, İstanbul 2006, s. 177-184.

uygun yapısının okumayı sevdirmeye ve alışkanlık kazandırabilmeyi kolaylaştırıcı özelliğine bağlayabiliriz. Bir diğer önemli nokta da Romantizmin sosyal, siyasi, ahlaki kavramları ifade etmeye uygun bir akım olduğudur.

Cumhuriyet döneminde Tanzimat'tan bu yana süregelen ikilem sona ermiş ve yeni kurulan devlet yönünü tamamen Batı'ya dönmüştür. Özellikle 1940 yılında dönemin Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel'in kurduğu "Tercüme Heyeti"nin oluşturduğu "Tercüme Bürosu"nun yapmış olduğu çalışmalar oldukça önemlidir.⁷ Nurullah Ataç'ın başında bulunduğu bu ekip bir yandan "Tercüme" dergisini çıkarmış, bir yandan da Batı ve Doğu klasiklerinden bini aşkın eseri dilimize kazandırmıştır. Adeta bir devlet politikası haline gelmiş bulunan Batılılaşmanın kültür ve edebiyat alanında ete kemiğe bürünmesi anlamına gelen bu hareket, Eski Yunan ve Roma edebiyatını temel alan bir anlayışla hareket etmiştir. Batı medeniyetinin köklerinin Eski Yunan ve Roma medeniyeti olduğunu kabul eden bu çevre, Türkiye'nin de benzer bir süreçten geçmesi gerektiğini söyleyerek, söz konusu medeniyetlerin temel eserlerini çevirmeye başlamış ve bunu İngilizce, Almanca, Fransızca başta olmak üzere diğer Batı dillerinden çeviriler izlemiştir. Doğu klasiklerinden çeviriler ise genellikle "Hümanizm" anlayışı içinde değerlendirdikleri ve devletin resmi din anlayışını temsil eden "erken dönem modernistleri" olarak gördükleri yazarlara aittir. Mevlana, Hafız-ı Şirazi, Cami gibi isimleri buna örnek olarak verebiliriz. Doğu klasikleri başlığı altında yayımlanan isimler yalnızca İslam değil, Çin, Hind gibi coğrafyaları da kapsamaktadır. Batı ve Doğu klasiklerini tercüme hareketi politik ve ideolojik bir amaca hizmet etse de sonuç itibarıyla tercümenin nasıl olması gerektiği, mütercimlerin niteliği, telif haklarının nasıl alınacağı ya da hangi eserlerin tercümelerde tercih edileceği, bu konuda uzmanlaşmanın nasıl sağlanacağına ilişkin çalışmaların ortaya çıkmasını sağlaması yönünden hayli önemlidir.

TEDA Öncesi

Buraya kadar verdiğimiz bilgiler ve yaptığımız değerlendirmelerde bir hususun gözden kaçmadığını söyleyebiliriz. O da bahsini ettiğimiz tercüme hareketlerinin hemen hepsinin başka dillerden Türkçeye yapılmış olmasıdır. Türkçeden diğer dillere yapılan tercümelerin serencamı ise asıl konu-

⁷ Koç, *a.g.e.*, s.35-44. ayrıca bkz. Kayaoğlu, *a.g.e.*

muzdur. Bu çalışmamızda zorunlu bir kısıtlamaya giderek yalnızca İngilizce çeviri tercihlerinde hangi hususların gözetildiği hakkında değerlendirmelerde bulunacağız. Bunların içinde tercümeyle gerçekleştiren ülkelerin mütercim veya yayınevlerinin “ideolojik” ya da “oryantalist” bakış açısıyla hareket edip etmedikleri ve yine buna bağlı olarak eserlerin edebi değerinin, yazarlarının popülerliklerinin ne derece rol oynadığı ile ilgili değerlendirmelerimiz olacaktır. Çalışmamızın sonunda tercüme edilen eserlerin listesine bakıldığında yazarlarımızın belli bir kalitenin üstünde ve toplumcu-sosyalist kanatta yer aldığını görmekteyiz. Milliyetçi-muhafazakâr ya da daha bilinen bir tabirle sağ ideoloji içinde değerlendirilebilecek yazarların sayısının yok denecek kadar az olması çalışmanın “ideolojik” ve oryantalist” bakış açıları başlıkları altında değerlendirilmesini beraberinde getirmiştir.

İdeolojik bakış

Yayıncılığın kapitalist doğasının getirdiği zorluklara baktığımızda şunlardan bahsedilebilir: Çeviriyi gerçekleştirecek bir yayınevinin bulunması, bu yayıneviyle ilişki kuracak bir menajer, çevirmen bulunması, eserin pazarlanma süreci. Bahsini ettiğimiz olgular edebi değere sahip olduğu şüphe getirmez bir eserin çevrilememesi için yeter de artar bile. Zaten bu nedenle devlet destekli TEDA projesinin önemine dikkat çekmiştik. Yani bir Peyami Safa, Ahmet Hamdi Tanpınar, Yahya Kemal çevirisinin yurtdışında hazır bir ideolojik karşıtlığı bulunmadığı sürece çevrilmelerinin zor olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca söz konusu yazarlarımızın tarihimize özgü bir modernleşme macerasının getirdiği sancuları ve meseleleri dile getirdikleri hatırlandığında akademik çevreler dışında ilgi görmesi ve tercüme edilebilme ihtimallerinin fazla olmadığını kabul etmeliyiz. Dolayısıyla Nazım Hikmet ve Yaşar Kemal başta olmak üzere evrensel bir ideolojiye dayanan toplumcu eserlerin böylesi bir hazır kitleye hitap etmelerinin çevrilmelerinde bir kolaylığı da beraberinde getirdiği söylenebilir.

Çalışmanın sonunda verdiğimiz listeye bakıldığında çevirilerde göze çarpan en önemli husus, seçilen yazarların çoğunluğunun Toplumcu görüşe sahip olmalarıdır. Türk edebiyatının dışı açılımında sosyalist çevrelerin yurtdışı ile kurdukları sıkı bağların bunda rol oynamış olduğunu söyleyebiliriz Sosyalist düşüncenin evrensel boyutu hesaba katıldığında

bunun normal bir süreç olduğu da kabul edilmelidir. Özellikle Nazım Hikmet'in komünizm propagandası dolayısıyla Türkiye'de bir dönem hapse girmesi ve dünyada bunun oldukça ses getirmesi, salıverilmesi için yapılan kampanyalar, dünyanın önde gelen yazarlarının bu konudaki girişimleri Türk toplumcularının yurtdışında erken dönemlerde kurduğu ilişkilerin başlangıcı olarak kabul edilebilir. Bu anlamda Nazım Hikmet'in eserlerinin başka dillere -listede göreceğiniz yoğunlukta- çevrilmiş olmasının nedenleri da kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Yalnız bu demek değildir ki Nazım Hikmet'in eserleri edebi değere sahip değildir. Ancak Türk edebiyatında en az onun kadar değerli başka yazarlarımızın listede bulunmayışı bizi bu değerlendirmeyi yapmaya mecbur bırakmıştır. Nazım Hikmet'in siyasi mücadelesi, ait olduğu dünya görüşü, bir romana konu olacak romantik imgeli maceralı hayatı yurtdışında tanınır ve okunur olmasını kolaylaştıran etkenlerdendir. Türk edebiyat eleştirisinin Cumhuriyet döneminin ikinci yarısından itibaren Marksist eleştiri yöntemini benimseyen yazarlarca oluşturulduğunu hatırlarsak bu desteğin içerdeki aktörlerinin payını da hatırlamış oluruz. Toplumcularımızın Türk aydınının elit diyebileceğimiz bir kesimini oluşturmaları, yabancı dil bilme ve bunun getirdiği dünya ile entelektüel ilişki kurmadaki becerilerini de burada unutmamalıyız.

Tercüme sayısında Nazım Hikmet'le yarışan bir diğer yazarımız da Yaşar Kemal'dir. Eşi Thilda'nın Yaşar Kemal'in mütercimi olması gibi bir avantajının yanı sıra söz konusu ideolojik tercihlerin de büyük rol oynadığı görülmektedir. Yaklaşık 15 eserinin İngilizceye çevrildiğini düşünürsek bu üretken kalemimizin yurtdışında akla gelen ilk Türk yazarlardan biri olmasının nedenlerini anlayabiliriz. Hatta adı Nobel'le hiçbir Türk yazarda olmadığı kadar çok anılmıştır. *İnce Memed* başta olmak üzere çevrilen romanlara yapılan yorumlarda dikkat çeken en önemli husus epik bir anlatıma sahip olması, bir kültürler ve medeniyetler coğrafyasının kesişim yeri olan Anadolu'nun kadim geleneklerini işleme, folklorik malzemeye elverişli bir destan dili kullanmış olmasıdır. Aslında bu saydığımız unsurlara oryantalist bakış açısında yer vereceğiz. Bizi şimdilik şu hususlar ilgilendiriyor. Bunlar da Çukurova bağlamında feodal bir düzenin varlığına dikkat çekilmesi, "ağalık" sisteminin getirdiği adaletsizliğin öne çıkarılması, köylülerin gördüğü zulümler ve bunların neden olduğu Anadolu'nun geri kalmışlığına yapılan vurgu. Köy romanlarının klişelerinin daha edebi bir

dilde üretildiği romanlarıyla Yaşar Kemal, Toplumcu edebiyatın önde gelen kalemlerindedir. Ünlü Amerikalı sosyalist yönetmen Elia Kazan'ın ifadesiyle Homeros geleneğinin temsilcisi olan Yaşar Kemal'in asıl önemi ezilen insanların sesi olmasıdır.⁸ *İnce Memed* ise bu sömürüye karşı soylu direnişi temsil eden ve Toplumcu edebiyatta sıkça gördüğümüz olumlu kahraman tipinin bir örneğidir. Romantik imgelerle örülü eserlerinin çevirilerinde hemen her yabancı eleştirmen aynı noktaları öne çıkarmış ve bir dönem (1950) komünizm propagandası yapmaktan tutuklandığına vurgu yapmışlardır.⁹ Yine benzer şekilde Mahmut Makal'ın *Bizim Köy* (1950) adlı eserinin de "A Village In Anatolia"(1954) adıyla çevrilirken, yazarın komünizm propagandası yapmaktan tutuklandığı bilgisi hayli önemlidir. Konu hakkında yeterli değerlendirmelerde bulunduğumuz için Aziz Nesin, Orhan Kemal, Haldun Taner, Kemal Bilbaşar gibi isimlere de benzer biçimde yaklaştığımızı söylemekle yetineceğiz.

Bunun yanında doğrudan doğruya Toplumcu olmasa da gerek yazarların kimliği gerekse eserlerin işlemiş oldukları temaların söz konusu görüşe uzak olmamaları, bir başka deyişle toplumcu olmasa da sosyalist dünya görüşünün bireyin iç çatışmalarına indirgendiği modernist ya da popüler imgelerin kullanıldığı eserler de "çeviri kanonu"nun ideolojik tercihleriyle bağlantılıdır. Burada "çeviri kanonu"ndan kastımız çevirilerde sosyalist-toplumcu isimlerin öne çıkmış olması dolayısıyladır. Ancak söz konusu eserlerin edebi değere sahip olmadıkları noktasında herhangi bir olumsuz görüş belirtmediğimizi tekrar söylemeliyiz.

⁸ Yaşar Kemal'in "They Burn the Thistles" (İnce Memed II) romanı için kitap kapağında yer alan bir yorumdur. Gerek çevirmen gerek arka kapakta verilen yorumlarda da benzer özellikler vurgulanmıştır. "The Times, The Guardian" gibi gazete küpürlerini buna örnek verebiliriz. (bkz. a.g.e. kitap kapağı)

⁹ Makalede verilen listede yer alan kitapların hepsinde Yaşar Kemal'in hayatının yer aldığı bölümlerde onun komünist suçlamasıyla hapse girdiği ve eserlerinde İslamiyetten önceki Anadolu'nun tarih öncesi geçmişiyle okuyucuyu buluşturan bir destan şairi olduğuna vurgulanmıştır. Buradaki destan çağının rasyonel anlamın tezadı olduğunu kabul edersek ideolojik bakıştan çok oryantalist gözün daha ön planda olduğunu düşünebiliriz.

Oryantalist Bakış

Burada oryantalist bakış açısının iki farklı kullanımının olduğunu vurgulamak gerekir. İlk kullanımımız sözlük anlamıyla ilgilidir. Yani oryantalizm kelimesiyle Batı dünyasının Doğuya ait çalışmalarını kast etmekteyiz. Diğer anlamı ise Batı'nın ürettiği hayali bir Doğu imgesidir. Aslına bakılırsa her iki anlam da çoğu kez iç içe geçmiştir ve birbiriyle bağlantılıdır. Oryantalizm dendiğinde akla ilk gelen isim olan Edward Said'in deyişiyle "Oryantalizm, Doğu'yu konu edinen kurumların tamamı, verilen beyanlar, takınılan tavırlar, yapılan benzetmeler, bir cins öğretisi, yönetim biçimi. Batı'nın üstünlük sürdürme gayreti ve Doğu üzerinde hakimiyet kurma çabasıdır."¹⁰ Bu bağlamda E. J. Gibb'in 1882'de yayımladığı "Otoman Poems" adlı antolojisi her iki türlü de yorumlanabilir. Osmanlı şiiri üzerine bilgi verirken bir bilim adamı kimliği takınırken, bir yandan okuyucunun Doğu imgesini canlandıracak örnekleri seçmekte bir yandan da bu şiirlerin toplumdaki kopuk olduğu tezini ileri sürerek Namık Kemal'den başlayan ve Cumhuriyet döneminde devam eden bir tezi savunmaktadır.¹¹ Özellikle Cumhuriyetin ilk yıllarında ve 1940'larda yürütülen kültür politikalarını oryantalizm problemi etrafında yeni bir bakış açısıyla değerlendiren çalışmalar ortaya konulmuştur.¹² Bu hususa daha önce değindiğimizi ve Mevlana, Yunus Emre tercümelerinin bu bağlamda değerlendirilmeleri gerektiğini söylemeliyiz. Yine onlarla bağlantılı olarak da 1971 yılında Kültür Bakanlığı da yapan Talat Sait Halman ismine de dikkat çekmek gerekir. Amerika'daki bazı üniversitelerde de görev yapan Halman, iyi bir çevirmen ve kültür adamı olarak çeviri dünyamıza damgasını vurmuş bir isimdir. Türk edebiyatının bir çok güçlü kalemi onun girişimleri ve çevirileri ile yurtdışında tanınma imkanı bulmuşlardır. Fazıl Hüsnü Dağlarca, Oktay Rifat, Sait Faik, Melih Cevdet Anday gibi yazarlarımızı bunlara örnek olarak verebiliriz. Fakat Halman'ın yalnızca çağdaş yazarları değil Mevlana ve Yunus Emre gibi isimleri de unutmadığını görüyoruz. Bunda kültür adamı sorumluluğunun yanında, söz konusu isimlerin oryantalist bakış açısından yorumlanmaya elverişli kimliklerinin rolü

¹⁰ Edward Said, *Oryantalizm*, çev. Neziha Uzel, Pınar Yay., İstanbul 1982, s. 16.

¹¹ Bkz. E.J.W., Gibb, *Osmanlı Şiir Tarihi I-II*, çev. Ali Çavuşoğlu, Akçağ Yayınları, s. 43.

¹² Ali Şükrü Çoruk, "Oryantalizm Üzerine Notlar", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* C.IX, S.12, Aralık 2007, s. 200.

olduğunu düşünüyörüz. 1940'lı yıllardaki Hümanist akımın Mevlana ve Yunus Emre'yi Türk Hümanizmasının avangardistleri olarak saydıklarını hatırlatmak isteriz. Dolayısıyla her iki ismin "insan sevgisi" bağlamında ürettikleri metinlerin oryantalist imgeyi canlandırıcı etkisini unutmamak gerekir. Her ne olursa olsun Mevlana ve Yunus Emre gibi edebiyatımızın yüz aklarının Batı dillerine çevrilme çabaları takdire şayandır. Halman'ın hem bu iki şairimizi hem de diğer Divan edebiyatı örneklerini çevirmesi ve çevrilmelerinde katkıda bulunmasını bu yönden de değerlendirebiliriz. Söz konusu bakış açısı onların Batıda tanınmasını, böylece kültür ve edebiyat dünyamızın gücünün fark edilmesini kolaylaştırmıştır.

Oryantalist tercihlerin en çok öne çıktığı yazarlarımızdan biriye Orhan Pamuk'tur. 2006 yılında Nobel edebiyat ödülü almadan önce de hatırı sayılır bir tanınırlığa sahip olan yazarımızın çeviri romanlarında yer alan tanıtım yazılarında öne çıkan husus, Doğu-Batı ikileminin yol açtığı kültürel ikizleşme sorunsalına dikkat çekmiş olduğudur. "The White Castle" adıyla çevrilen *Beyaz Kale* romanının iç kapak yazılarından birinde aynı zamanda kitabı çeviren kişi olan Victoria Holbrook, Orhan Pamuk'un iki medeniyet arasındaki ikizliğin içindeki farklılıklara vurgu yaparken "Doğu"yu "superstitious" (akıl dışılık, hurafe), Batıyı ise "rational" (aklî) olarak çizdiğini vurgularken bizim tezimizi de güçlendirmiş olur.¹³ Hatta bir tanıtım yazısında adının Salman Rushdie ile anılması bu imgeyi güçlendiren bir kanıttır.¹⁴ *Yeni Hayat ve Benim Adım Kırmızı* romanları üzerine yazılan yazıda benzer biçimde "zamansızlık" a vurgu yapılması "Doğu" nun gizemli, masalımsı dünyasına yapılan birer atıftır. "Rüya, mistisizm, gizem, büyü bir dünya imajının yanında özellikle İstanbul masalımsı bir nitelik kazanır. Esrarlı cinayetler, doğuya ait motifler, akıl dışılık, cinselliğin Bin Bir Gece Masallarını andırır üslupta verilmesi Batılı muhayyileyi harekete geçirici birer unsurdan ibarettir. Bir başka deyişle söz konusu olaylar ancak İstanbul gibi bir masal şehrinde geçebilir. Postmodernist edebiyat imkânlarının kullanıldığı söz konusu metinlerin çevrilmesinde yazarının başarısı kadar oryantalist imgelerin bolluğunun payı olduğu konusunda Hilmi Yavuz başta olmak

¹³ Bkz. Victoria Holbrook, "The White Castle" iç kapak yazısı.

¹⁴ "The New Life (Yeni Hayat)" kitabının iç kapak yazısındaki "Publisher Weekly" dergisinin yorumu.

üzere pek çok eleştirmen aynı fikirdedir.¹⁵ Orhan Pamuk'un edebi değerinin göz ardı edilmemesi kaydıyla bu yorumlara katıldığımızı söylemeliyiz.

Çeviri listesine baktığımızda Yaşar Kemal'in de ideolojik tercihlerle bağlantılı olarak oryantalist bakışla değerlendirildiğini görüyoruz. Romanlarında Anadolu efsanelerinden derlediği gizemli olaylarla dolu masalımsı atmosfer, şiiriye dayalı destansı dili, günümüzden geçmişe yapılan ideolojik göndermeler, Anadolu'nun paganist dönemlerinin İslam ve başka dinlerle karışarak kendine özgü bir inanışlar manzumesi halinde adeta bir halk dinine dönüşmesi, feodal ilişkilerin günümüze yansıyan yüzünü oluşturan tarih dışı tipler, olağanüstüye dayanan söylenceler, söz konusu Doğu imgesini besleyen unsurlardır. Yaşar Kemal'in "büyülü gerçekçilik" akımıyla bağlantılı olarak değerlendirme imkanları da bu hususla ilgilidir. Latin Amerika kökenli bu akımın belki de en önemli noktası Batının kendi dışındaki medeniyet ve kültürlerle yaklaşımında gizlidir. Bu akımın Batıda bu denli popüler olmasının yegane nedeni olmasa da Batı dışı toplumları akıl dışılığa indirgeyen, "tarih öncesi" bir yaşama sahip geri kalmış toplum imajına mahkum eden oryantalist muhayyiledir.

Oryantalist bakış açısının getirdiği tercihlerle beraber değerlendirebileceğimiz bir diğer yazarımız da Halide Edip Adıvar'dır. İngilizce kaleme aldığı ve sonradan Türkçeye çevrilip ödül aldığı romanı *Sinekli Bakkal* (The Clown and His Daughter, 1935) Doğu-Batı çatışmasının bir senteze kavuşturulma imkanının tartışıldığı bir roman olmasıyla öne çıkmaktadır.¹⁶ Özellikle Mevleviliğin, kitabi din anlayışının yerine ikame edilmesinin dinde reform tartışmalarına destek sağlayabileceği tezini alttan alta işleyen roman, bu başlık altında değerlendirilebilir. Bu romanın dışında Reşat Nuri Güntekin'in *Çalılıkuşu* romanı (The Autobiography of Turkish Girl, 1949) da Cumhuriyetin arefesinde Anadolu'nun geri kalmışlığını ve modernleşme

¹⁵ Bkz. Hilmi Yavuz, "Oryantalistleşme", *Osmanlılık, Kültür, Kimlik*, Boyut Kitapları, İstanbul 1996, s. 115-119. Orhan Pamuk'un yalnızca Nobel değil yurtdışında aldığı diğer ödüller konusunda da edebi çevrelerin ikiye bölündüğünü söyleyebiliriz. Bir çok eleştirmen ve yazar onun bu ödülü almasında Ermeni tezlerine verdiği desteğin ve romanlarındaki oryantalist imgelerin büyük bir rolü olduğunu altını çizerek, Pamuk'un dil ve üslubunun yetersiz olduğunu savunmuş ve ödülün siyasi nedenlerle verildiğini ileri sürmüşlerdir. bkz. *Kara Kitap Üzerine Yazılar*, Haz. Nüket Esen, İletişim Yayınları, 3. bs. İstanbul 2013.

¹⁶ Bkz. Berna Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış I*, İletişim Yayınları, 4.b., İstanbul 1983, s. 133.

çabalarının halkta uyandırdığı olumsuz havayı içermesiyle söz konusu bakış açısı içinde değerlendirilebilir. Modern Batılı muhayyile için akıl dışı, hurafelere dayalı bir hayat süren bir coğrafya hayli ilgi çekicidir. Türk edebiyatının seçkin eserlerinden olmalarından daha çok söz konusu bakış açısının çevrilmelerinde önemli olduğunu düşündüğümüz bu romanlar, modernleşme maceramızın kodlarını taşımaları yönünden de dikkat çekici bulunmuş olabilir.

S o n u ç

TEDA projesinden önce tercüme edilen eserler göz önüne alındığında birkaç istisna dışında genellikle sosyalist-toplumcu yazarların eserlerinin öne çıktığını gördük. Bu hususu ideolojik tercih olarak yorumladığımızı belirtmek gerekir. Nazım Hikmet, Yaşar Kemal, Aziz Nesin, Kemal Bilbaşar, Orhan Kemal isimlerini bu bağlamda verebiliriz. Bunun yanında toplumcu edebiyat içinde değerlendirilmese de Orhan Veli, Melih Cevdet Anday, Oktay Rıfat, İlhan Berk, Haldun Taner gibi yazarlarımızın toplumcu çevrelere yakınlığı hatta bireysel temalara yönelseler de toplumcu izleği ihmal etmemeleri çevrilmelerinde etkili olmuş gibi görünüyor. Yine listeye baktığımızda Latife Tekin, Buket Uzuner, Erendüz Atasü, Hulki Aktunç gibi isimler de aynı çerçevede değerlendirilebilir. Bunda çoğunlukla yabancı yayınevlerinin Türk yayın dünyası ile kurduğu ilişkinin rolünü de unutmamalıyız. Yazar sendikaları, çevirmenlerin ajanslarla kurduğu ilişkiler, yazarların bağlı olduğu yayınevlerinin yurtdışı ile olan bağlantıları da tercüme edilme tercihlerinde önemli bir yer tutabilir.

Orhan Pamuk ve Yaşar Kemal'in diğer yazarlara göre daha fazla tercüme edilmelerinde kişisel ilişkilerin ve pazarlanma yöntemlerinin de devreye girdiğini söyleyebiliriz. Özellikle Orhan Pamuk'un Postmodern edebiyat anlayışı ile kaleme aldığı romanların kamuoyunda yoğun bir biçimde tartışılması bir pazarlama kolaylığını da beraberinde getirdiğini görüyoruz. Buna bir de yazarın bilinçli bir pazarlama ve reklam faaliyetinde bulunduğunu eklersek Orhan Pamuk'un yurtdışındaki imajının neden bu denli güçlü olduğunun cevabı da kendiliğinden ortaya çıkar. Yaşar Kemal'in ise toplumcu kimliğinin ötesinde eşi Thilda Kemal'in aynı zamanda kendisinin çevirmenliğini de üstlenmesi kişisel olarak ona getirdiği avantaj-

lardandır. Yalnız burada unutulmaması gereken en önemli husus, her iki yazarımızın da aslında edebi değerlerinin tartışma konusu yapmadığımızın bilinmesidir. Türk edebiyatı içinde değerlerini inkâr edemeyeceğimiz yazarlarımızın Batı dünyasının oryantalist imgesini harekete geçirici konuları seçtiğini ileri sürmek sadece çevrilmelerinde söz konusu bakış açısının rolü olduğu üzerine bir değerlendirmedir. Özellikle muhafazakâr diyebileceğimiz çevrelerden olduğu kadar, herhangi bir ideolojik mensubiyeti olmayan çok değerli yazarlarımızdan tercümelerin olmaması bizi bu tür bir değerlendirmeye götürmüştür. Hatta makalenin sonunda verdiğimiz listeye bakıldığında TEDA'dan önce devletin ve Türkiye'deki özel yayınevlerinin tercih ettikleri isimlerin de aynı olması tezimizi güçlendiren delillerdendir.

İNGİLTERE'DE YAYIMLANAN ESERLER

- Adivar, Halide Edip, "Mask or Souls", London 1953.
- Adivar, Halide Edip, "The Clown and His Daughter", London 1935.
- Aktunç, Hulki, "Twelfth Song", Eigse Eireann and The Tyrone Guthrie Centre Pres., 1998.
- Atasü, Erendüz, "The Other Side of The Mountain", çev. Erendüz Atasü, Elizabeth Maglen, London, Milet Pub, 2000.
- Bilbaşar, Kemal, "Gemma", çev. Esin B. Rey, London, Owen Publish, 1976.
- Çapan, Cevat, "Where are you Susie Petscheck", çev. Cevat Çapan, Michael Hulse, Todmorten Arc, 2001.
- Füruzan, "A Summer Full of Love", çev. Damian Croft, Milet Publishing, London 2001.
- Dede Korkut Kitabı, "The Book of Dede Korkut" çev. Geoffrey Lewis, Penguin Boks, 1974.
- Durmuş, Fatma, "Turkish Tales", Nottingham Poetry Mathly Pres, London 2004.
- Güntekin, Reşat Nuri, "Afternoon", çev. Wyndham Deedes, London, Heinemann, 1951.
- Güntekin, Reşat Nuri, "The Autobiography of a Turkish Girl", çev. Wyndham Deeds, London, D.Allen, Unwin, 1949.
- Horozcu, Oktay Rifat, "Voices of Memory: Selected Poems of Oktay Rifat", çev. Ruth Christie and Richard McKane, English. Selections Ware.

- Horozcu, Oktay Rıfat, "Poems of Oktay Rıfat", çev. Ruth Christie, Richard Mc Kane, Anvil Pres Poetry, London 2007.
- Ilgaz, Rıfat, "Fourth Company", çev. Damian Craft, Milet Publishing London 2001.
- Karasu Bilge, "Night", çev. Günseli Gün, Baton Rouge, 1994.
- Müldür, Lale, "Water Music", çev. Lale Müldür, Eigse Eiereann and The Tyrone Guthrie Centre Pres. Dublin, 1998.
- Mağden, Perihan, "The Messenger Boy Murders", çev. Richard Homer, London, Milet Pub., 2003.
- Mağden Perihan, Two Girls, çev. Brenda Freely, London Serpents Taile, 2005.
- Makal, Mahmut, "A Village in Anatolia"; çev. Sir Wyndham Deedes, Lewis V. Thomas, London, Vallentine, Mitchell, 1954.
- Matur, Bejan, "In The Temple of a Patient God", çev. Ruth Christie, Todmorten Arc, 2004.
- Pamuk, Orhan, "The Black Book", çev. Maureen Freely. Vintage Books, 2006.
- Pamuk, Orhan, "The White Castle", çev. Victoria Hollbrook, Faber and Faber 1991, 2001, 2009.
- Pamuk, Orhan, "Snow", çev. Maureen Freely, Faber and Faber, 2004, 2005, 2010.
- Pamuk, Orhan, "My Name is Red", çev. Erdağ M. Gökner, Faber and Faber 2001, 2002, 2010.
- Ran, Nazım Hikmet, Beyond The Wall (Selected Poems), çev. Ruth Christie, Richard Mc. Kane, Talat Sait Halman, London Avill Pres Poetry, 2002.
- Ran, Nazım Hikmet, "The Day Before Tomorrow Poems", çev. Taner Baybars, Carcamet pres 1972.
- Ran, Nazım Hikmet, "The Moscow Symphony and other Poems", çev. Rapp Writing, London 1970.
- Ran, Nazım Hikmet, "Rubáiyát", çev. Randy Blasing-Mutlu Konuk, Copper Beech Press, London 1985.
- Ran, Nazım Hikmet, "Selected Poems", çev. Taner Baybars. Jonathan Cape, London 1967.
- Taner, Haldun, "Thick Head and Other Stories", çev. Geoffrey Lewis, Forest Books, London 1988.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, "The Time Resulation Institute", çev. Ender Gürol, London English Madison Turko-Tatar Pres, 2001.

- Tekin, Latife, "Berji Kristin: Tales Garbage", çev. Ruth Christie, Saliha Paker, London Marion Boyars, 1993.
- "The Meaning of Gifts: Stories From Turkey", haz. Jennifer Basett, Oxford University Pres, 1996.
- "The Star and Crescent; An Anthology of Modern Turkish", haz. Derek Patmore, London 1946.
- Uzuner, Buket, "A cup of Turkis coffee", çev. Pelin Ariner, Milet Publishing, 2001.
- "The City of The Heart : Yunus Emre's Verses of Wisdom and Love", çev. Süha Faiz, Shaftesbury, Dorset, Rockport Mass, 1992.
- "The Drop That Became The Sea : Lyric Poems of Yunus Emre", çev. Kabir Helminski and Refik Algan, Selections. English, Putney, Vt.Threshold, 1989.
- Yaşar Kemal, "The Birds Have Also Gone", çev. Thilda Kemal, Collins Harvill, London 1987.
- Yaşar Kemal, "Iron Earth, Copper Skay", çev.Thilda Kemal, Collins and Harvill pres, London 1974.
- Yaşar Kemal, "The Legend of Ararat", çev.Tilda Kemal, Collins and Harvill, London 1975.
- Yaşar Kemal, "The Legend of Thousands" çev.Thilda Kemal, Collins and Harvill, London 1976.
- Yaşar Kemal, "The Undying Grass", çev.Thilda Kemal, Collins and Harvill, London 1977.
- Yaşar Kemal, "The Saga of Seagull", çev.Thilda Kemal, Collins and Harvill, London 1981.
- Yaşar Kemal, "Salman the Solitary" çev.Tilda Kemal, Collins and Harvill, London 1997.
- Yaşar Kemal, "The Wind from the Plain", çev.Thilda Kemal, Collins and Harvill pres, London 1963.
- Yaşar Kemal, "They Burn The Thistles", çev. Margaret E. Platon, Collins and Harvill, London 1973.
- Yaşar Kemal, "The Sea Crossed Fishman", çev. Thilda Kemal, Mathuen Pub., London 1986.
- "Yunus Emre Şiirleri", haz. Suha Faiz, Rocport mass, Shattenburry 1992.

AMERİKA'DA YAYIMLANAN ESERLER

- A Brave New Oquest: 100 Modern Turkish Poems”, haz. Talat Sait Halman, Syracuse University Pres., 2005.
- Abasıyanık, Sait Faik, “A Dot on The Map: Selected Stories and Poems”, haz. Talat Sait Halman, İndiana University, 1995.
- Abasıyanık, Sait Faik, “ Sleeping in The Forest”, çev.Talat Sait Halman, Syracuse University, New York 2004.
- Ağaoğlu, Adalet, “Curfew”, çev. John Gulden, Center for Middle Eastern Studies, Texas 1997.
- Adivar, Halide Edip, “ The Shirt of Flance”, Duffied Company, New York 1924.
- Anday, Melih Cevdet, “Rain one step away: Poems”, çev. Talat Sait Halman, Charioter Pres, Washington 1980.
- Anday, Melih Cevdet, “*On The Numad Sea: Poems*”, çev.Talat S. Halman, Nermin Menemencioğlu, Geronimo Books, New York 1974.
- Berk, İlhan, “Selected Poems”, çev. Önder Otçu-Murat Nemed Nejad, Yalisman House, 2004.
- Dağlarca, Fazıl Hüsni, “Selected Poems”, çev. Talat Sait Halman, University of Pittsburgh Pres, 1969.
- Kanık, Orhan Veli, “I’m Listening to İstanbul”, çev. Talat Sait Halman, Corinth Books, New York 1971.
- Kanık, Orhan Veli, “Poems”, çev. Murat Nemed Nejat, Hanging Loose Pres, 1989.
- Kanık, Orhan Veli, “Poems”, çev. Murat Nemet-Nejat, Hanging Loose Press, New York 1989.
- Karasu, Bilge, “The Garden of Departed Cats”, çev. Aron Aji, New Direction Publishing, New York 2003.
- Karasu, Bilge, “Death in Troy”, çev. Aron Aji, San Francisco : City Lights, 2002.
- Kemal, Yaşar, “Memed’ My Hawk”, çev. Eduard Roditi, Review Books, New York 2005.
- Nesin, Aziz, “Aziz Nesin’in Otobiyografi C.1: Böyle Gelmiş Böyle Gitmez”çev. Joseph S. Jacobson, Middle East Monography, University of Texas Austin 1977.
- II. Cilt: ”The Path”, 1979,
III. Cilt, “İstanbul Boy”, 1990.

- Nesin, Aziz, "Turkish Short Stories", çev. Louis Mitler, Three Continent Pres, Washington 1991.
- Pamuk, Orhan, "My Name is Red", çev. Erdağ M. Göknar, A. Knopf, New York 2002.
- Pamuk, Orhan, "The White Castle", çev. Victoria Holbrook, George Braziller, New York 1991.
- Pamuk, Orhan, "The New Life", çev. Güneli Gün, Vintage Books, New York 1998.
- Pamuk, Orhan, "The Black Book", çev. Maureen Freely, New York 2006.
- Ran, Nazım Hikmet, "Human landscapes", çev. Randy Blasing and Mutlu Konuk.
New York : Persea Books, 1982.
- Ran, Nazım Hikmet, "Things I didn't know I loved, Selected poems of Nazim Hikmet", çev. Randy Blasing & Mutlu Konuk, New York : Persea Books, 1975.
- Ran, Nazım Hikmet, "Poems of Nazim Hikmet", çev. Randy Blasing- Mutlu Konuk, Persea Boks, New York 2002.
- Ran, Nazım Hikmet, "The Epic of Sheik Bedreddin", çev. Randy Blasing-Mutlu Konuk, 1977.
- "Short Stories Turkish Women Writers", haz. Nilüfer Mizanoğlu, İndiana University, 1994.
- "The Penguin book of Turkish verse" haz. Nermin Menemencioğlu- Fahir İz Harmondsworth ; New York : Penguin, 1978.
- Yaşar Kemal, "Murder in The Iron", çev. Tilda Yaşar, W. Morrow Pub., 1980.
- Yaşar Kemal, "They Burn The Thistles, çev. Margaret E. Platon, William Morrow and Company, New York 1977.
- Yılmaz, Levent, "Saturn : Selected Poems", çev. Ünal Aytür, Poems, The Sheep Meadow Press, New York 2006.
- Yılmaz, Levent, "The Last Country: Poems 1988-2000", çev. Ünal Aytür, Sheep Meadow Press, New York 2004.
- Yusuf, Has Hacib, "Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig A Turko-Islamic Mirror for Princes", çev. Robert Dankoff, Chicago, London, University of Chicago Press, 1983.

TÜRKİYE'DE DEVLET VE ÖZEL YAYINEVLERİNİN ÇEVİRİLERİ

- Araz, Nezihe, "The Emperor's Two Sons", çev. Nezihe Araz, Ministry of Culture, Ankara 2002.
- Araz, Nezihe, "Afife Jale: A Play", çev. Nilüfer Mizanoğlu,, Ministry of Culture, Ankara 1992.
- Burian Orhan, "Critical Approaches, interviews, Selected Poems", İstanbul 1974.
- Ceylan, Mevlüt (haz), "İstanbul Poems", çev. Nermin Menemencioğlu, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Bşk. Yay., İstanbul 1996.
- Ceylan, Mevlüt (haz), "101 Poems by 101 Poets: An Anthology of Turkish Poetry", haz. Mevlüt Ceylan, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yay., İstanbul 1996.
- Cumalı, Necati, "Sea Rose", çev. Nilbahar Ekinci, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1991.
- Dağlarca Fazıl Hüsni, "Song of Algeria", çev. Tahsin Saraç, Şakir Ölmez, T. Oflazoğlu, İstanbul 1991.
- Dağlarca, Fazıl Hüsni, "Our Wietnam War", İstanbul 1964.
- Demirel, Hamide "The Poet Fuzuli", Ministry of Culture, Ankara 1991.
- Halman, Talat S., "Living Poets of Turkey: An Anthology of Modern Poems", İstanbul 1981.
- Halman, Talat S., "Süleyman, The Magnificent Poet: The Sultan's Selected Poems", Dost Yay., 1987.
- Halman, Talat S., "Just For The Hell of It" (101 Seçme Şiir), Multilingual Yay., İstanbul 1993.
- Külebi, Cahit, "Türk Mavisi/Turkish", Ministry of Culture, Ankara 1994.
- Kısakürek, Necip Fazıl, "Creating A Man", çev. Mesud Akhtar Shaikh, İslamabad, 2005.
- Mardin, Yusuf, "The Pocket of Twentieth Century Turkish Poetry", Ministry of Culture, Ankara 1990.
- Mevlana Celaleddin Rumi, "Divan-ı Kebir", çev. Nevit Oğuz Ergin, Ministry of Culture, Ankara 2002.
- "Mevlana Celaleddin Rumi", Ministry of Culture, Ankara 1997.

- Nesin, Aziz, “Laugh or Lament: Selected stories of Aziz Nesin”, çev. Mesud Akhtar Shaith, Ministry of Culture, Ankara 2002.
- Nesin, Aziz, “The Tales of Nasreddin Hoca”, çev. Talat. S. Halman, Dost Yay., İstanbul 1988.
- Orhan Kemal, “Ward 1972”, çev. Nevzat Erkmen, Ministry of Culture, Ankara 1993.
- Orhan Kemal, “The Prisoners: A Novell”, çev. Cengiz Lugal, İstanbul 2003.
- Özakman, Turgut, “Fehim Pasha’s Mansion”, çev. Refik Erduran, Ministry of Culture, Ankara 2002.
- Sözen, Suzan, “The Forbidden Love (Loves of Turhan Sultan)”, çev. Joseph and Viola Jacobson, Yeşil Oğlak Yay., İstanbul 1972.
- Tecer, Ahmet Kutsi, “The Neighbourhood” çev. Nüvit Özdoğru, Turkish Centre of The International Theatre Institute, Ankara 1964.
- Uzuner, Buket, “İstanbul Blues”, çev. Pelin Arıner, Epsilon Yay., İstanbul 2004.
- Uzuner, Buket, “The Sound of Fishsteps”, çev. Pelin Arıner, Remzi Kitabevi, İstanbul 2002.
- Yunus Emre, “Selected Poems”, haz. Talat Sait Halman, Ministry of Culture, Ankara 1993.

KAYNAKÇA

- ADIVAR, Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1970.
- BUDAK, Ali, *Batılılaşma ve Türk Edebiyatı*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2008.
- ÇORUK, Ali Şükrü, “Oryantalizm Üzerine Notlar”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C:IX, S.12, Aralık 2007.
- ENGİNÜN, İnci, *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat’tan Cumhuriyete*, Dergah Yay., İstanbul 2006.
- ESEN, Nüket (haz), *Kara Kitap Üzerine Yazılar*, İletişim Yay., İstanbul 2013.
- GİBB, E.J.W., “Osmanlı Şiir Tarihi I-II”, çev. Ali Çavuşoğlu, Akçağ Yay. Ankara 1999.
- KAYAOĞLU, Taceddin, *Türkiye’de Tercüme Müesseseleri*, Kitabevi, İstanbul 1998.
- KOÇ, Yakup, “Cumhuriyetten Günümüze Çeviri Faaliyetleri ve Teda Projesi”, Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü, Basılmamış Uzmanlık Tezi, Ankara 2010.

- MORAN, Berna, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış I*, İletişim Yay., İstanbul 1983.
- ÖZÖN, Mustafa Nihat, *Türkçede Roman*, İletişim Yay., İstanbul 1985.
- SAİD, Edward W., *Oryantalizm*, çev. Nezih Uzel, Pınar Yay., İstanbul 1982.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Dergah Yay., İstanbul 2013.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, “Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü”, *Dün ve Yarın*, İstanbul 1935.
- YAVUZ, Hilmi, *Oryantalistleşme, Osmanlılık, Kültür, Kimlik*, Boyut Kitapları, İstanbul 1996.

“FEATURED ISSUES AT SELECTING TURKISH LITERATURE WORKS FOR TRANSLATING INTO ENGLISH BEFORE TEDA PROJECT”

Abstract

We know that the translation movement has a major impact in the development of civilization. When it is remembered that Arabic and Persian translations after belonging to the Islamic civilization and translations from West shortly before Tanzimat period, we see that such translation activities trace the way from other languages through Turkish. Therefore, by accepting the fact that how perceiving the translations from Turkish to other languages and our culture and civilization codes issues are little bit of neglected, we choose this subject. By going into way of obligating limitation in our work, we reviewed about which points are taken into consideration in translations to English. Among them, we have considerations about whether the publishers or translators of the countries performing translations have an “ideological” or “orientalist” view or not and correspondingly how the literary value of the works and the popularity of the authors are important on that way. When it’s looked at the translated works list that are at the end of our work, we see that our authors take place in the collectivist-socialist wing even though they are on a certain quality. Scarcely any number of writers who is nationalist-conservative or by an even known phrase who has a right ideology, has led us to evaluate the criteria as “literary value” and “popularity of the author” under the headings of “ideological” and “orientalist” viewpoint. Therefore, we focus on two main topics mentioned criteria. Another issue that should be emphasized here is that, TEDA Project which is conducted successfully by Ministry of Culture since 2005, supports the abroad publicators for the publication of Turkish literature works without any ideological distinction. For this reason, we limit the criteria which are applied in question translation, with the translations until 2005.

Keywords

Translation, literature, Socialist, orientalism, ideological.

SELİM İLERİ’NİN AYNALI DOLABA İKİ EL REVOLVER
ROMANINDA NAHİT SIRRI ÖRİK YANSIMALARI*

Yusuf ÇOPUR**

ÖZET

Selim İleri, çağdaş Türk edebiyatının yaşayan en büyük kıymetlerinden biridir. O, ölmüş, unutulmuş bir edebiyata hayat vererek, geçmişle gelecek arasında bir köprü kurma gayretindedir. Hatırlama, duygudaşlık, benzeşim, kader birliği olmak üzere birçok izlekle eserlerinde Türk edebiyatının hemen her dönemine ait yazar ve eserlere göndermelerde bulunur. Selim İleri, edebi eserler üzerinde değişiklikler yaparak yeni bir eser üretme fikrini başarıyla uygular.

Bu makalede Selim İleri tarafından yeniden yazma, dönüştürme yoluyla Cemil Şevket Bey Aynalı Dolaba İki El Revolver romanına Nahit Sırrı Örük’in ve eserlerinin yansıtılması metinlerarası inceleme yöntemleri temel alınarak incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler

Selim İleri, metinlerarasılık, gönderme, postmodernizm, yeniden yazma, yeni Türk edebiyatı, Nahit Sırrı Örük.

Giriş

Selim İleri, hemen her eserinde onlarca yazara, esere, döneme gönderme yapar. Bu göndermeler elbette bir okuma serüveninin neticesinde oluşan birikimin eseridir. Zira Selim İleri, yazarlığı kadar çok iyi bir okurdur da. O, gerek Türk gerekse dünya edebiyatının hemen her alanında verilmiş belli başlı eserlerini okumuştur. Bunu, romanlarından, öykülerinden, inceleme yazılarından anlayabiliriz. *Yazarın okuduğu ilk romanın, Muazzez Tahsin Berkant’ın Yılların Ardından adlı eseri olması ilginçtir. Bilindiği gibi, İleri; Kerime Nadir, Ethem İzzet Benice gibi popüler romancıların duyarlıklarından etkilenmiş, eserlerinde bu tür popüler romanların duyarlıklarını, -elbette popüler romanlarda*

* Makalenin Geliş Tarihi: 27.03.2016 / Kabul Tarihi: 02.09.2016

** Dr., copuryusuf@hotmail.com.

olmayan bir edebilik düzeyi kazandırmak suretiyle- roman ve öykülerinde yansıtmaya çalışmıştır. İleri'nin Ölünceye Kadar Seninim romanı da Kerime Nadir'in hayatından, somut kişiliğinden izler taşır. Yazar, Muazzez Tahsin Berkant'ın Yılların Ardından adlı eseriyle başlayan bu "popüler roman" okuma sevdasını, hayatı boyunca sürdürür.¹

Onun okur yönünü irdelemeden yapılacak metinlerarasılık çalışmaları eksik kalacaktır. Hürriyet Gösteri dergisinde yapılan ve "Okumanın İlk Basamağı: Hafif Romanlar" başlığını taşıyan dosyaya verdiği cevapta kendisini etkileyen popüler romancılar arasında, Güzide Sabri, Muazzez Tahsin Berkant, Mebrure Sami, Şükûfe Nihal, Kerime Nadir, Burhan Cahit, Mahmut Yesari gibi yazarlar yer almaktadır.²

Bir edebî metinde bulunan başka metinlere ait öğeler metinlerarasılık kavramı altında incelenmektedir. Her bir metnin yapısında metinlerarasılığın bulunması şart değildir. Bu durum, yazarın vermek istediği mesaja ve seçtiği anlatım tarzına bağlı olarak ortaya çıkar. Alıntı metin ile esas metindeki olay örgüsü ve kullanılan dilin özellikleri, bir uyum oluşturarak, yazara anlatmak istediği konuyu daha da geniş ve etkili bir biçimde ifade edebilme imkânı verir. Edebi metinlerdeki metinlerarasılık farklı şekillerde ortaya çıkmaktadır. Esas metinde kullanılan alıntı metin veya alıntı metnin daha küçük bir unsuru, yazarın tercihine göre esas metnin farklı yerlerinde kullanılabilir.

Metinlerarası okuma, iki ya da daha çok metin arasında bağlantı kurmaktır. Metinlerarası okuma, iki ya da daha çok metni anlam kurmak için işe koşmaktır. Bir diğer ifadeyle, okuma esnasında geçmiş ve gelecekle bağlantı kurmaktır.

Her edebî metin, yaratıldığı kültürel ortamın bir ürünüdür. Böylece, her bir metnin gerek kendinden önce gerek sonraki metinleri etkilediği/etkileyeceği tamamen ya da kısmen de olsa bir tür malzeme olduğu/olacağı bellidir. Öncül metnin içinde yer alan açık veya örtük göndermeler/iletiler/kodlar, metinler arasında bir ilişki kurulmasına aracılık ederler. Metinler

¹ Abdullah Harmanlı, *Selim İleri'nin Edebi Kişiliği ve Öykücülüğü*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2006, s. 30.

² "Aşk ve Seveda Romanları", Hürriyet Gösteri, S. 19, Haziran 1982, s. 63-64.

arasında ilişki kurmaya sadece metinlerarası benzerlikler değil aynı zamanda metinlerarası yakınlık, karşıtlık, öykünme gibi teknikler de destek sağlar.³

Metinlerarası okumada dikkat edilecek önemli hususlardan biri bu okumayı yaparken kullanılacak işaretleme yöntemlerini metne doğru uygulayabilmektir. Bu yöntemlerden en çok kullanılanları şunlardır:

Gönderge: “Gönderge” bir metinden alıntı yapmadan okurunu doğrudan başka bir metne gönderir. Gönderge ve alıntılar açık ya da kapalı biçimde kendini göstermektedir. Varlığını belli etmeyen kişisel birikim ve çaba ile algılanabilen göndergeler “anıştırma” olarak tanımlanmaktadır.⁴

Gönderge, metin içerisinde yapıtın başlığını ya da yazarın adını anarak yapılan metinlerarası bir durumdur. Yapıtın bağlamına göre göndergeye de belirli bir anlam yüklenir.⁵ Söz konusu anlam, gönderme yapılan metnin ya da yazarın belirli ve öne çıkan bir özelliği ile ilgili olabilir ve üretilen metnin içerisine bağlama uyum sağlayacak biçimde yerleştirilir. İncelenen romanlarda, gönderge yoluyla oluşturulan metinlerarası görünümlerin çok yoğun olarak karşımıza çıkması, romanların anlam evreninin genişliği hakkında yorum yapmamızı sağlamaktadır.

Anıştırma: Metinlerarasılığın bir başka biçimi olan anıştırma, anıştırılan metin ile (yani göndergemetin, ancak kapalı bir gönderge), anıştırma yapan metin arasında bir "söyleşim"i gerektirir. Varlığını dışarıdan bildirecek, belirtecek bir dış bildiri dizgesi olmayan anıştırmada söylenmesi gereken şey, açıkça belirtilmeden ima edilir. Bu doğrultuda anıştırma alıntıdan ayrı olarak bir düşünceyi ifade eder.⁶ İnceleme konusu kitaplarda yer alan anıştırma öğelerini iki ana grupta incelemek mümkündür. Bunlardan ilki yazarın kendi kitaplarına yönelik gerçekleştirdiği anıştırmalar, ikincisi ise yazarın diğer kitaplara yönelik gerçekleştirdiği anıştırmalardır.

Anıştırma, kavranması için bir sözce ile yansılarını gönderdiği bir başka sözce arasında belli bir algılamayı zorunlu kılarak okurun belleğine seslenir. Bir şeyi doğrudan anlamadan belirten bu yöntem bu yönüyle göndergeden

³ Dilek Tüfekçi Can, *e-Journal of New World Sciences Academy*, 2011, Volume: 6, Number: 2, ArticleNumber: 4C0089, ISSN:1306-3111.

⁴ Kubilay Aktulum, *Metinlerarası İlişkiler*, Öteki Yayınevi, Ankara 2000, s.102, 112.

⁵ Kubilay Aktulum, *a.g.e.*, s. 94-115.

⁶ Kubilay Aktulum, *a.g.e.*, s. 94-115.

ayrılır. Anıştırma hatırlatılmak istenen kelimelerin benzerini veya onları hatırlatacak eş anlamlılarını veya yazarca anıştırılacak, onun herkeşçe bilinen bir özelliğini ifade ederek yapılır. İncelediğimiz kitaplarda Selim İleri'nin Abdülhak Şinasi Hisar'ın hatıralarla ve elbette geçmişle olan bağını ve geçmişe olan özlemini dikkate alarak onun için "Geçmiş Zaman Yazarı" demesi bu hususa örnek olarak gösterilebilir.

Alıntılama: Metinlerarası yöntemlerden biri olan alıntı işleminde amaç bir düşüncüyü açıklamak veya kanıtlamaktır. "Bir metnin başka bir metinde sözcüğü sözcüğüne yinelenmesi işlemi"⁷ olarak tanımlanan bu yöntemde Aktulum, alıntıya açıklık katanın iki temel tipografik unsurun ayraç ve italik yazı olduğunu belirterek alıntının, bulunduğu metin içerisindeki konumunu belirtmektedir.

"Alıntı", metinlerarası ilişkinin en belirtgesel biçimidir. Bir metnin başka bir metin içindeki varlığının en somut biçimde görüldüğü alıntılarda başka bir metne ait bir kesit yeni bir metne sokularak ona yeni bir anlam yüklenmektedir. Romanda alıntının çeşitli işlevleri olabilir. Başka yapıtlara ait roman kişiler, alıntılar yolu ile yeni roman bağlamına taşınarak öteki roman kişileri ile birlikte romanın parçası olmaktadır.

Alıntı öğeleri, bir metnin kendinden önce üretilmiş bir başka metnin parçaları üzerinde herhangi bir işlem (düzeltme, biçim değiştirme vb.) yapmadan okura sunulmaktadır. Bir metnin başka metinlere gönderme yapması ya da oradaki bir kurguyu, karakteri ya da çatışmayı yeniden üreterek model alması, metne teknik olarak bir zenginleştirme etkisi getirmektedir.

Alıntıların, yalnızca başka bir yazarın yapıtında ayraçlarla belirtilerek ya da italik yazı kullanılarak yapıldığını, yazarın kendi yapıtlarından da özalıntılarla alıntı yapabileceğini belirtmek gerekir. Böylelikle alıntılar yalnızca yetke işlevi görmeyip yapıtın izleğine katılarak onu açıklar.

Yeniden yazma: Kubilay Aktulum'a göre, metinlerarasılık (intertextuality) bir yeniden yazma işlemidir. Bir yazar bir başka metni kendi metninin bağlamında yeniden oluşturur. Bu dönüşüm alıntı, anıştırma, çalıntı, öykünme-pastiş, parodi, alaycı dönüştürüm, tarzında açık ya da kapalı değinmeler vasıtasıyla gerçekleşir.

⁷ Kubilay Aktulum, *a.g.e.*, s. 94-103.

Cemil Şevket Bey/Aynalı Dolaba İki El Revolver⁸

Selim İleri, “İki türlü yazarlık olduğunu düşünüyorum: biri yaşamdan yola çıkarak yazı yazanlar, diğerleri eserlerden... Ben daha çok eserlerden yola çıkarak, onlardan edindiğim heveslerle yazı yazmaya başlamış biri sayıyorum kendimi.”⁹ sözleriyle kendisini yazmaya iten bu ilk okumalarının edebî yaşamındaki önemini vurgular.

Cemil Şevket Bey/Aynalı Dolaba İki El Revolver, *Kıskanmak* romanı eksekinde, anlatıcının çocukluğunu yaşadığı Cihangir’den tanıdığını söylediği; Halide Edip, Reşat Nuri, Yakup Kadri gibi bir dönemin edebiyatçıları arasında geri planda kalmış bir yazar konumuna düşmüş Cemil Şevket Bey anlatılır. Romanda gönderme yoluyla, anıştırma ve montaj teknikleriyle metinlerarası görünüm sağlanır.

Cemil Şevket Bey/Aynalı Dolaba İki El Revolver eserinde, bir yandan Türk toplumunun özellikle Cumhuriyet sonrasındaki yaşadıkları aktarılırken diğer yandan zamanın geçmesiyle birlikte, toplumun olumsuz yönde gelişmesi ve ahlaki değerlerin, birey duyarlılığının önemini yitirmesi gibi nedenlerle topluma yabancılaşan kurmaca figür Cemil Şevket Bey’in yaşamına tanıklık edilir. "*Zamanın geçmesiyle birlikte, toplumun olumsuz yönde gelişmesi ve ahlaki değerlerin, birey duyarlılığının önemini yitirmesi gibi nedenlerle topluma yabancılaşan Cemil Şevket Bey, eski günlerini özler, bir süre sonra da ruhsal çöküntüye uğrar.*"¹⁰

*Kıskanmak*¹¹

Nahid Sırrı Örik'in ilk kez 1946 yılında basılan ilk romanıdır. 19. yüzyıl Fransız edebiyatından Gustave Flaubert, Honoré de Balzac ve Stendhal gibi yazarların romanlarına benzer tema ve tarza sahip olan eser, baş karakteri Seniha'nın duyduğu kıskançlığı ve kendisini çirkin algılamasını konu alır. Eserin tanıtım yazısında; *Kıskanmak*'tan şöyle bahsedilir: “Seniha'nın yüreğinde ilk beliren, kendisini ilk duyuran ve hemen her gün daha fazla gelişip

⁸ Selim İleri, Cemil Şevket Bey, Aynalı Dolaba İki El Revolver, Everest Yayınları, İstanbul 2011.

⁹ “Selim İleri İle Söyleşi” Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi, 22-24.

¹⁰ Nesrin Mengi, *Selim İleri'nin Romancılığı*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Adana 2009, s. 33-70.

¹¹ Nahid Sırrı Örik, *Kıskanmak*, Oğlak Yayınları, İstanbul 2008.

büyüyen his bu olmuştu. Halit'le aralarında sekiz yaş vardı ve onu kıskanmadığı bir zamanı hiç bilmiyordu. Hayatının en eski, en bulanık ve silik hatıraları arasında bile bu kıskançlık her şeye hükmeden bir yer tutuyordu. Hayal meyal hatırladığı zamanlarda da herkes kendisinin kara kuru, Halit'in ise beyaz, sarı saçlı ve mavi gözlü olduklarına bakarak, 'Bu kız, o oğlan olmalıydı' demişler, hep ağabeyini okşamışlardı. Bu okşayanlar, bu sözleri söyleyenler kimlerdi? Hemen hiçbirini hatırlayamadığı halde söyledikleri sözleri ve o okşamaları hiç unutmuyordu. Çirkinlerin sevilmemeye ve güzeller için feda edilmeye mahkûm bulduklarını Seniha pek küçük yaşından itibaren bilmiş, anlamıştı.(...) Yaşı artık otuza pek yaklaşan bu kızın da kendisi gibi bir eti ve âsabı olduğunu, bu et ve âsabın da buhranlarla kıvrınması ihtimalinde bulunduğunu ise hiç ihtimal etmiyor, kız kardeşini bir kocaya vermek düşüncesi hatırına bile gelmiyordu. (...) Ağabeyinin çılgın eğlence saatlerinden sonra bitap uyumak üzere evine döndüğü gecelerin ertesi günleri, Seniha onun kahvaltısını hazırlayarak götürdüğü çok kere kendisini uyanmamış bulurdu. Ve bazen başucunda bir dakika durur, Halit'in yarı açık kalmış dudaklarının ancak birkaç saat evvel verdikleri ve aldıkları buseleri kinle, kıskançlıkla, hicapla, nefretle hem de ihtirasla düşünürdü. Ve yüz erkeğin kollarında geçmiş, erkeğin ve zevkin her çeşidini görmüş kadınları belki çıldırabilen bu erkek vücuduna karşı o kadınların duydukları ihtirasları ve bu erkek vücudundan aldıkları zevkleri düşünse, bunları düşünmek vaziyet ve mecburiyetinde kala kala, Seniha'nın tahteşuurunda belki çok karışık ve çok gizli buhranlar da olurdu. Ve belki ağabeyine kininin en kuvvetli sebeplerinden biri, ihtimal ki unutmak istediği bu buhranlara istemeyerek dahi olsa düşmesine böyle sebebiyet veriydi." *Sultan Hamid Düşerken* romanının yazarı Nahid Sırrı Örik'in "kıskançlık" kavramı üzerine yazdığı ve edebiyatımızda başkahramanı "negatif" olan sayılı romanlardandır.

Gönderme Yoluyla Oluşturulan Yansımalar

Cemil Şevket Bey'in Nahit Sırrı Örik'ten izler taşıdığını belirtmiştik. Bu izleri daha çok yazarın kitaplarına yapılan göndermelerden okuyabiliyoruz. *Sultan Hamid'in Son Yemeği* bölümünde yazar, Nahit Sırrı Örik'in *Sultan Hamid Düşerken* romanından bahseder.

"Cemil Şevket Bey, Sultan Hamid'den söz açan romanında eski padişahın ölümünü anlatmıyor."¹²

Yazara göre Cemil Şevket Bey, bu romanının devamını yazmak isteyip de yazamamışçasına artık bir romancı tutumuyla, Sultan Hamid'in ölümle yüz yüze gelmişken neler düşündüğünü kurar. Cemil Şevket Bey, Sultan Hamid'in hayatının yalnızca bir gecesini düşündüğünü düşünüyordur. O gece, Sultan Abdülhamid'in apar topar Selanik'e gönderildiği gecedir. Selim İleri'ye Cemil Şevket Bey'den farklı olarak onun gençliğini ve Flora Cordier'yi hatırlamış olabileceğini düşünür.

Nahit Sırrı Örik'in *Sultan Hamid Düşerken adlı* romanında iktidar hırsı içinde olan kişilere yer verilir. Gerek Mehmet Şahabeddin Paşa gerekse kızı Nimet büyük bir iktidar hırsı içindedirler. Selim İleri'nin ifadesiyle romanda "Kişisel ihtiras siyasanın, toplumun, nihayet ferdin tek kılavuzudur."¹³ Nimet'in en belirgin özelliği iktidar tutkusudur. Nimet bu özelliğini eşine aşlamaya çalışır. Bu da eşinin mahvına sebep olur.

Romanda Cemil Şevket Bey vasıtasıyla Nahit Sırrı'ya ve birçok eserine göndermeler vardır. Nahit Sırrı gibi Cemil Şevket Bey de 1915-1923 yılları arasında Berlin, Paris, Viyana ve Roma'da yaşar. Ancak bir diploma sahibi olamaz. *Yurda Dönüş* bölümünde "kötülük dolu bir roman" diye adlandırılan eser Nahit Sırrı Örik'in bir paşazadenin düşüş öyküsü ile birlikte Cumhuriyetin ilk yıllarının Ankara'sını anlattığı ve 1948 yılında Tasvir-i Efkâr gazetesinde tefrika edilen *Tersine Giden Yol* romanıdır. Yazar, *Yurda Dönüş* ve *Ankara II* bölümlerinde bu romandan bahseder. Romanda, gelişip modern bir başkent olma yolunda ilerleyen Ankara, henüz küçük bir kasaba görünümündedir. Hayatını Avrupa'da ve İstanbul'da zevk ve sefahat içinde geçirmiş Cezmi için kent, tam anlamıyla bir sürgün yeridir. Cezmi, bu olanakları oldukça kısıtlı kentte bir süre maddi manevi sıkıntı çekse de zamanla ortama alışır ve Ankara'nın gece hayatına katılır. Yakışıklılığı ve beyefendiliği ile kadınların ilgisini çeker. Romanda Cezmi'yi arzulanır kılan en önemli özelliği gençliği ve güzelliğidir. Cemil Şevket Bey de kendi roman kahramanı gibi güzelliğiyle dikkat çekmek istemiştir.

Yazara göre romanın kahramanı Cezmi aslında Cemil Şevket Bey'dir.

¹² Selim İleri, *CŞB*, s. 102.

¹³ Selim İleri, "Aynalı Dolaba İki El Revolver", *Argos*, Aralık 1990, s. 35-46.

"Muharrir Cemil Şevket, bu romanında kadınların ilk görüşte tutulduğu 'kirpikleri uzun ve kumral, yeşil gözlü' bir delikanlıyı anlatır. Herhalde böylece kendisini bir roman kahramanı kılığına büründürüyordu."¹⁴

Nahit Sırrı'nın *Tersine Giden Yol* romanının kahramanı Cezmi, Osmanlı döneminin valilerinden Hüseyin Hasip Paşa'nın oğludur. Uzun öğrencilik yıllarını Almanya'da baba parasını harcayarak geçirmiş, herhangi bir okulu bitirmeden İstanbul'a dönmüştür. Hüseyin Hasip Paşa, Cezmi'yi kendinden oldukça genç karısıyla uygunsuz vaziyette yakalayınca, evlatlıktan reddederek evden kovar. Selim İleri, Cezmi'nin Cemil Şevket Bey olduğunu düşündüğünü bir kez daha belirtir.

"Hayli beylik başlangıcına karşın bu roman o kadar ustaca yazılmış, öylesine gerçeklik duygusu taşıyan sahnelerle örülmüştü ki insan ister istemez, yazarın kişisel yaşantılarından yola çıkıp çıkmadığını soruyordu."¹⁵

Yazara göre Cemil Şevket Bey'in mâbeyn mütercimi babasıyla sorunları vardı ve bu sorunlar "kötülük dolu bu roman"da karşımıza çıkıyordu. Selim İleri, gerçek hayatta Cemil Şevket Bey'in babasıyla yaşadığı sorunun bu romana yansımaları olağan karşılarken bu tartışmanın sebebi üzerinde Cemil Şevket Bey'le aynı düşüncede değildir. Romanda sık sık Cemil Şevket Bey'in hatırlarını tamir ettiğini belirten Selim İleri, bunlara şüpheyi yaklaşıp yaklaşmaz.

"Gelgelelim kavganın, dargınlığın ve ayrılığın sebebi, büyük olasılıkla romandaki 'Teşvikiye'nin bir konağındaki' genç, şuh, oynak kadın değildi. Öte yandan sevişme sahnesindeki irkiltici baskın, irkiltici bir etki bırakıyor, akla bambaşka şeyler getiriyordu. Hele konaktan kovulma sahnesinde, romandaki ihtiyar babanın 'Rezil! Erkek Müsveddesi!' diye bağırması bir kalem sürçmesini andırıyordu."¹⁶

Selim İleri'ye göre Cemil Şevket Bey, kendisini anlattığı romanda kendisini anlatmadığını kanıtlamak için uğraşır, hattâ annesinin daha o yurtdışına çıkmadan öldüğü gerçeğini bile romanda bir başka anlatıcının varlığına inandırmak için gizler.

¹⁴ Selim İleri, *CŞB*, s. 136.

¹⁵ Selim İleri, *CŞB*, s. 136.

¹⁶ Selim İleri, *CŞB*, s. 136.

"Cemil Şevket Bey, belki de öyküsünde, kendini anlatmadığını, kendisinden yola çıkmadığını kanıtlamak, bir başka anlatıcının varlığına inandırmak isteyerek annesini hayatta gösteriyordu."¹⁷

Yazar, romanda Nahit Sırrı Örik'in yanı sıra birçok edebiyat insanından ve romandan da bahseder. İlk defa karşımıza *Ankara'da Tuhaf Bir Aşk* bölümünde çıkan Cemil Şevket Bey'in "tuhaf" duygular hissettiği yazar arkadaşı Fuat Ömer, aslında Şahap Sıtkı'dır. Yazar *Fuat Ömer'in Bir Romanı* bölümünde *Her Şey Veda Etmek İçin* diye adlandırdığı ve aslında Şahap Sıtkı'nın, 1958'de Varlık yayınlarıncı yayımlanmış *Gün Görmeyen Sokak* romanı olan bu esere göndermelerde bulunur.

Selim İleri, yazar adlarını değiştirdiği gibi onların kitaplarının isimlerini de değiştirir. Kitap olaylarından, yazarların birbirleriyle ilişkilerinden onların, kime-neye tekabül ettikleri anlaşılır.

"Her Şey Veda Etmek İçin'i yenilerde, Cemil Şevket Bey'in izini sürmek ereğiyle okudum'. Cemil Şevket Bey'i doğrudan doğruya çağrıştıracak herhangi bir kişiye ya da kişilerde ondan bölük pörçük çağrışımlara rastlamadım."¹⁸

Yazar, "Her Şey Veda Etmek İçin'de Cemil Şevket'ten çağrışımlara rastlamadığını söylese de Cemil Şevket'in bu romana büsbütün yabancı kalamayacağını düşünür. Romandaki meyhaneci İzzet'in ressam İzzet Sırrı, onun da Cemil Şevket Bey'den izler taşıyabileceğini ifade eder.

"Cemil Şevket Bey, Fuat Ömer'e ressam İzzet Sırrı'yı niçin anlatmış olmasın? Ve zavallı İzzet Sırrı Bey, ölümünden böyle yıllar sonra, Her Şey Veda Etmek İçin'de âdeta bir Cemil Şevket kimliğine büründürülerek yaşatılmış olamaz mı?"¹⁹

ANİŞTİRMA YOLUYLA OLUŞTURULAN YANSIMALAR

Selim İleri'nin *Geçmiş Bir Daha Geri Gelmeyecek Zamanlar* serisinde hemen tüm karakterler serinin beş romanında da vardır. "Yazarın Geçmiş Zaman Yazarı" diye adlandırdığı Abdülhak Şinasi Hisar da bunlardan biridir. Daha çok zaman imgesinin ve zaman izleğinin konu olduğu yerlerde

¹⁷ Selim İleri, *CŞB*, s. 137.

¹⁸ Selim İleri, *CŞB*, s. 168.

¹⁹ Selim İleri, *CŞB*, s. 171.

karşımıza çıkan Hisar, yazarın sürekli göndermede bulunduğu isimlerdendir. Çoğu kez Cemil Şevket'le anlaşılamayan bir Cemil Şevket Bey portresi çizilir.

"O zamanlar geçmiş zaman kaygılanmalarım yeni yeni beliriyordu. Aslında çok gençtim. Fakat Geçmiş Zaman Yazarı'nın eserlerini okumaya koyulmuştum."²⁰

"Bir mektubunda Geçmiş Zaman Yazarı'yla birlikte yediği akşam yemeğinden söz açmıştı."²¹

Eserde Cemil Şevket Bey üzerinden Nahid Sırrı Örik'in çeşitli gazete ve dergilerdeki yazılarına da metinlerarasılık vardır. Selim İleri'nin "*Oysa 1943'te bir yazı yazmış ve Geçmiş Gecelerde Boğaziçi'ni dolayısıyla Geçmiş Zaman Yazarını övmüştü.*"²² diye bahsettiği yazı Nahit Sırrı Örik'in Tanin'deki "Boğaziçi Mehtapları" adlı yazısıdır.²³ Selim İleri, romanın *Ankara* bölümünde bu yazının ana fikrini paylaşır. Nahit Sırrı Örik'in *Boğaziçi Mehtapları* hakkındaki düşüncelerini Cemil Şevket Bey aracılığıyla aktarır.

"...Zaten sonra olumsuz düşüncelerini sıralıyordu. 'Evvelâ bozuk cümleler var!' diye yazmıştı.

...Geçmiş Gecelerde Boğaziçi'nin fazla dağınık olduğunu ileri sürüyor...

...Nihayet 330 sayfalık eserin 100 sayfaya sığdırılmasında açıkça yarar görüyordu...."²⁴

Yazarın Abdülhak Şinasi Hisar'la ilgili bir anıştırması da *Neşet Ağbi'yle Günler* bölümünde Cemil Şevket Bey'le Neşet'in aynı evde yaşamaları üzerindir. Yazar, bu birlikteliği "Geçmiş Zaman Yazarı" dediği Abdülhak Şinasi Hisar'ın *Ali Nizami Bey'in Alafrangalığı ve Şeyhliği*'ndeki ilişkilere benzetir. Hisar'ın bu romanında Ali Nizami Bey, alafranga hayattan kopmuştur ve gittikçe içine kapanır. Sonunda tasavvufa sığınır ve eski emektarıyla birlikte yaşamaya koyulur.

²⁰ Selim İleri, *CŞB*, s. 47.

²¹ Selim İleri, *CŞB*, s. 147.

²² Selim İleri, *CŞB*, s. 149.

²³ "Boğaziçi Mehtapları İçin", *Tanin*, nr. 24, Eylül 1943, s. 6

²⁴ Selim İleri, *CŞB*, s. 149-150

"Cemil Şevket Bey'le Neşet Ağbi'nin aynı evde yaşamalarını Geçmiş Zaman Yazarı'nın özlü bir romanındaki ilişkiye benzetmişim."²⁵

Yazarın ilk olarak *Gramofon Hâlâ Çalıyor*'da değindiği Nahit Sırrı Örik'in *Sönmeyen Ateş* adlı tiyatro oyununa romanın *Cemil Şevket Yurtdışında* bölümünde yine değinilir.

"Gramofon Hâlâ Çalıyor'da özetlemeye, yorumlamaya çalıştığım Sönen Alev piyesinde Cemil Şevket Bey, Ankara hükümetini şiddetle savunur."²⁶

Cemil Şevket Bey'in Kurtuluş Savaşı'na karşı tutumunu ikircikli bulan yazar, Cemil Şevket'in Milli Mücadele'ye katılmayanları yerin dibine batırmasını ve hepsini birer vatan haini gibi görmesini onun Ankara'nın yanında yer aldığını gösterme çabasına delil olarak değerlendirir.

Sönmeyen Ateş'te yazarın canlandırdığı imparatorluk insanları kimi zaman bir otel odasında kimi zaman da bir baloda buluşup Milli Mücadele'nin, Ankara'nın aleyhinde bulunurlar. Hepsinin içinde imparatorluğun dirileceği ümidi vardır. Selim İleri'ye göre her ne kadar yazar, piyesinde bu tip insanlardan kendini dışarıda tutan bir tavır içinde olsa da onları teşhir etmekten büyük zevk duyar.

"1932'de kaleme alınmış bu piyesin kim bilir kendisine ne imkânlar, çıkarlar sağlayacağını umuyordu."²⁷ diyerek Cemil Şevket Bey'in yazarlık özlemlerinin gerçekleşmediğini söylemiş olur.

Yazar *Aynalı Dolap*, *Aynalı Dolap II*, *Aynalı Dolap III* ya da *Figür*, *Aynalı Dolap IV*, *Şevkiye*, *Aynalı Dolap V* bölümlerinde daha önce hakkında *Argos*'ta inceleme yazdığı Nahit Sırrı Örik'in *Kıskanmak* romanını bu eserde romansı bir üslupla yeniden kaleme alır. Yazar *Kıskanmak*'ı "Aynalı Dolap" adlandırmasıyla anıştırmıştır. Yazara göre "Aynalı Dolap" Cemil Şevket Bey'in kendini yazdığı bir diğer romanıdır. Selim İleri toplumda kendini ifade edemeyen Cemil Şevket'in yazdıklarıyla, düşlerini, yaşamak istediklerini ifade ettiğini düşünür. Çünkü Cemil Şevket'e gönderme yaptığı her eserde anlatılanın o olduğunu belirtmeden geçmez. Yaşadığı dönemde topluma ve çevresine sesini duyuramayan, ya da yaşadığı toplum ve çevrece sesi kısılan

²⁵ Selim İleri, *CŞB*, s. 350.

²⁶ Selim İleri, *CŞB*, s. 126.

²⁷ Selim İleri, *CŞB*, s. 128.

Cemil Şevket, küskün ve kırgın suskunluğunu yazdıklarıyla bozar. Selim İleri, "Aynalı Dolap" için de aynı düşüncesini not eder.

"Muharrir Cemil Şevket'in Ankara'dayken, Fuat Ömer'le Ankara barlarında görüldüğü sıralarda yazdığı anlaşılan Aynalı Dolap romanı, bence bir 'kendi portresi' denemesidir. Roman öyle de okunabilir."²⁸

"... muharrir Cemil Şevket, Aynalı Dolap'ta yazdıklarıyla sanki olmasını istediği hayatı anlatmaya koyuluyordu."²⁹

Kıskanmak'a "Aynalı Dolap" adıyla yapılan göndermelerde *Kıskanmak*'taki Halit, Şevki; Seniha, Şevkiye; Mükerrerem de Macide olarak yer alır.

Nahit Sırrı Örik'in Seniha'nın kişiliğinde bir araya getirdiği kıskançlık, haset, kin ve nefret gibi duygular *Kıskanmak*'ın dikkat çeken tarafıdır. Denilebilir ki *Kıskanmak*, Seniha'nın ağabeyine duyduğu haset ve bu haset nedeniyle ağabeyinden öç almaya çalışmasının romanıdır. Selim İleri bu kinin nedeni üzerinde durur ve oradan Cemil Şevket Bey'in 'Aynalı Dolap'na ulaşır.

"Şimdi düşünüyorum da kin, herhalde, yoksunluklar tattırmış hayattaydı ve bu kini yalnız Şevkiye duymuyor, ona bu kini duyurtan muharrir Cemil Şevket de hayata birçok kinle bakıyordu."³⁰

Seniha'nın kardeşinin karısı Mükerrerem'i kıskanması, romanda çatışma yaratan unsurlardan biridir. Seniha kendisini çirkin hissettiği için güzelliklere karşı düşmanlık besler, Halit'i ve Mükerrerem'i güzel oldukları için kıskanır. Seniha ve Halit'in çatışması üzerine kurulu olan romanda, Seniha'nın güzelliklere karşı hissettiği kıskançlık çatışma yaratır. Güzelliğiyle Seniha'nın karşı kutbunda yer alan Mükerrerem, hem güzelliğe hem de Halit'in sevgisine sahip olması nedeniyle Seniha'nın kıskandığı kişilerden biri olarak dikkat çeker. Selim İleri'ye romandaki güzellik izleğini Nüzhet'in üzerinden irdeler.

"Güzellik Aynalı Dolap'ta belirgin kötülük izleklerinden biridir. Dahası, hiçbir şekilde yaratıcı etkileyişler uyandırmaz. Güzelliği alımlayan da bu güzellikten yaratıcılık anlamında etkilenmez. Nüzhet güzelliğini Allah'ın

²⁸ Selim İleri, *CŞB*, s. 174.

²⁹ Selim İleri, *CŞB*, s. 193.

³⁰ Selim İleri, *CŞB*, s. 180.

kendisine bağısladığı bir üstünlük sanmaktadır. Güzelliğini bütün suçlarından, kötülüklerinden arındıran bir harikulâdelik sayar."³¹

Nüzhet, öyle kendini beğenmiş, güzelliğiyle başı öyle dönmüştür ki kendinden başkasını gözü görmez. *Aynalı Dolap IV* bölümünde yazar, Seniha'nın arkadaşı Şükran Hanım'ın evinde Nüzhet'le karşılaştığı sahneye göndermelerde bulunur. Nüzhet, kendisinin tahsil hayatıyla gizliden gizliye alay eden ve bunu "*Bilmem okumayı ne derece seviyorsunuz?*" sorusuyla kendisine belli eden Seniha'ya "*Meselâ şu anda sizin siyah gözlerinize bakıyorum..*" diye cevap verir. Seniha'nın "*Şayamı hayret bir cümle.*" cevabına Nüzhet "*Niçin şayamı hayret oluyormuş? Gözlerinizin güzel olduğunu sanki bilmiyor musunuz?*" diye yanıt verir. Sinirlenen Seniha "*Hemen hemen anneniz olabilecek yaştaki bir çirkin kızın siyah gözlerine bakmak da nerden aklınıza geldi?*" diye çıkışır. Nüzhet daha bir küstahlaşır. "*Hemen hemen annem olabilecek değil ferah ferah annem olabilecek bir kadın da hoşuma gidebilir. Ve hoşuma gittiği anda da bunu kendisine söylemekte hiç tereddüt etmem.*"³²

Nüzhet'in konuşması yazara inandırıcı gelmez. Ona göre konuşan Nüzhet değil Cemil Şevket Bey'dir.

"Bazan, Nüzhet böyle konuşmaz gibi gelirdi bana. Hep muharrir Cemil Şevket'in konuşmak istediğini hissedirdim."³³

Yazar, Cemil Şevket Bey'in güzelliği kirletme çabasına dikkat çeker.

"Nüzhet'in özellikle küstah bir edayla büründürülmüş yanıtı, romanının güzelliği kirletmek konusundaki kesin tutumunu -ve belki de saplantısını- pekiştirdiği gibi insani olandan adeta bilinçle yalıtılmıştır."³⁴

Yazara göre kirletilen sadece güzellik değildir aynı zamanda cinsellik de Cemil Şevket Bey'ce çirkin gösterilir.

"Romancı seçtiği sözcüklerle bir yandan sınıfsal ayrımı vurgularken bir yandan da cinselliği kirletir."³⁵

³¹ Selim İleri, *CŞB*, s. 189. Bu alıntı aynı zamanda Selim İleri'nin romanlarında sıklıkla gördüğümüz söylem çeşitliğinin bir göstergesidir. Yazar kurgunun ahengini bozmadan kimi yerlerde gönderme yaptığı eserlere dair düşüncelerini paylaşır.

³² Nahid Sırrı Örik, *Kıskanmak*, Oğlak Yayınları, İstanbul 2008, s. 128-129.

³³ Selim İleri, *CŞB*, s. 193.

³⁴ Selim İleri, *CŞB*, s. 193.

³⁵ Selim İleri, *CŞB*, s. 201.

Devamı sahnede kendisini reddeden Seniha'ya Nüzhet, "*Sizin sevilme, hırpalanmak gibi bir ihtiyacınız hiç mi yok ki şu andaki arzumu reddedebiliyorsunuz?*" der. Selim İleri, Cemil Şevket Bey'in roman kahramanı Seniha'nın, bu sahneyle güzellikten intikam aldığını düşünür.

"Fakat gerçekte 'güzellik'ten bir kez olsun öç alabildiğine sevinmekte reddini bir haysiyet ve şeref saymaktadır."³⁶

Kıskanmak'ta Selim İleri'nin Cemil Şevket Bey'in güzellikten intikam aldığı düşüncesini destekleyecek onlarca sahne ve konuşma vardır. Yazar, Seniha üzerinden güzel olan her şeye bir nefret duygusu geliştirmekle kalmıyor, diğer yandan bunu kıskanmak duygusuyla daha masum ve anlaşılır bir tavra dönüştürüyor.

"İntikamın lezzetini uzun uzun tahayyül ediyor ve bu lezzeti şimdiden ve hazzından ürpere ürpere tadıyordu."³⁷

"... Ve bu darbenin (Halit'in karısı Mükerrermin'in kocasını aldatmasının Halit'e duyurulması.) ona başka ellerce indirilmesine Seniha razı olamazdı."³⁸

Selim İleri, Seniha karakterinden söz ederken *Kıskanmak*'taki toplum yapısı hakkında şu tespitte bulunur: "Seniha insanların yetenekleri, bireysel değerleri, bireylikleri, gelişkinlikleriyle değil, hepi topu bedensel, maddî güzellikleriyle ve servet imkânlarıyla sevildikleri bir toplumsal ortamda yetişmiştir."³⁹ Selim İleri'nin bu saptamasının, yazarın diğer romanlarında gözlemlenen toplum değerleri için de geçerli olduğu söylenebilir. Üstelik İleri de yazısının devamında *Kıskanmak* özelindeki tespitine genel bir nitelik kazandırır: "Nahit Sırrı için yaşam -bir bakıma- çirkinlikler toplamıdır, ister toplumsal açıdan, isterse bireysel açıdan. Çıkar, güdüler daima belirleyici, duygu ve düşünce ise daima cılızdır." der.

Yazar *Kıskanmak* romanından yola çıkarak "ikiyüzlü ahlak" anlayışının toplumdaki kabulü üzerinden "Aynalı Dolap" anıştırmasıyla *Kıskanmak*'a göndermelerde bulunur.

³⁶ Selim İleri, *ÇŞB*, s. 194.

³⁷ Nahid Sırrı Örik, *Kıskanmak*, Oğlak Yayınları, İstanbul 2008, s. 90.

³⁸ Nahid Sırrı Örik, *Kıskanmak*, Oğlak Yayınları, İstanbul 2008, s. 133.

³⁹ Selim İleri, "Aynalı Dolaba Eki El Revolver", *Argos*, Aralık 1990, s. 39.

"Aynalı Dolap'ta geçkin kızı roman kişisinin nedimelikten sinsi bir zevk aldığı vurgulayan Cemil Şevket Bey içinse, toplumsal hayatın dar ufukları, bireysel söylemin gelişmesini, bir adım ötedeki 'yeni bir ahlak'ı ve 'ikinci masumiyeti' görebilmesini engellemiş gibidir."⁴⁰

Selim İleri, Aynalı Dolaba İki El Rovelver başlıklı yazısında⁴¹ da "iki-yüzlü ahlak" meselesine değinir ve şu saptamayı yapar: Belki de romanın en acı, en ısırgan alayı Seniha'nın da, romancının da çifte ahlâk üzerine yine bu evredeki yorumlarıdır: "Zavallı geçkin kızın her türlü zevk ve maceradan nasipsiz hayatında yine acemice günahkâr bir iki an'ı olmuştu. Ve bu iki zavallı an kendisini, bir erkeğin değil birkaç ay hattâ birkaç gün nikâhlı karısı olduktan sonra artık bütün hayatlarınca isterlerse kocasız oturmaya ve isterlerse kocaya varmaya hak kazanan en aşüfte ve açık kadınların haklarından mahrum bırakıyordu. Onlar en hayasız şekillerde yaşadktan sonra bir ikinci koca yakalayınca, dul geçirdikleri bütün yılları en ufak bir maceradan çekinerek geçirmiş olduklarını iddia edebilirlerdi. Fakat Seniha kocaya vardktan sonra bin bir hicap içinde mazisini anlatmaya ve belki de affedilmeyip kovulmaya mahkûmdu. Vâkıa çok usta doktorların pek kurnaz erkekleri bile kandıracak muvaffakiyetlerini duymamış değildi. Fakat, hem de bu yaşında (23) muayenehane muayenehane dolaşarak çare bulmaya, bunu aramaya ölse tenezzül etmezdi." Selim İleri yazısında, romandan alıntılandığı bölümde de görüldüğü gibi, yazarın romanında güzel kadınların ahlâksızlığa hakkı olduğu, çirkinlerin ise hakkı olmadığını vurguladığını söyler. Selim İleri'nin de belirttiği gibi romanda böyle bir çelişkili düşünce öne sürülmektedir.

Kıskanmak'ta fiziksel güzelliğin yüceltiildiği, güzellerin el üstünde tutulduğu bir dünya resmedilir. Romanda Nüzhet'i ve Halit'i sevilir kılan güzellikleridir; Seniha'nın kendisine kısmet çıkmayacağını düşünmesine yol açan ise çirkin olduğuna inanmasıdır. "*Çirkinlerin sevilmemeye ve güzeller için daima feda edilmeye mahkûm bulduklarını pek küçük yaşından itibaren bilmiş, anlamış*"⁴² olduğu söylenen Seniha, "*ay başını iple çeken hesapsız müte-kait paşalardan*"⁴³ biri"nin "*hem de çirkin kızına kimsenin tamah*" etmeyeceğini

⁴⁰ Selim İleri, *CŞB*, s. 194.

⁴¹ *Argos*, Aralık 1990, s. 40.

⁴² Nahid Sırrı Örik, *Kıskanmak*, Oğlak Yayınları, İstanbul 2008, s. 61.

⁴³ Nahid Sırrı Örik, *Kıskanmak*, Oğlak Yayınları, İstanbul 2008, s. 63.

düşünür.⁴⁴ Romanda toplumun güzelliğe verdiği önem, Nüzhet'in annesi Nuriye Hanım'ın gençleşme, güzelleşme gayretlerine yansır. Romanda kadının "iki kere Avrupa'ya giderek ameliyatlar sayesinde yüz ile boynunun derilerini gerdiği" yönünde iddialardan söz edilir ve anlatıcı bu iddiaları doğrularcasına kadının "bütün bu gayret ve itinalarına rağmen ferah ferah kırk beşinde göstermekte" olduğunu söyler.⁴⁵

Romanın *Cemil Şevket Bey Anadolu'da* başlıklı bölümünde Nahit Sırrı Örik'in Ankara'da çalıştığı, oturduğu, yaşadığı dönemde ziyaret ettiği bazı Anadolu kentlerini ve kasabalarını anlattığı *Anadolu'da* adlı eserine "Anadolu Seyahatleri" anıştırmasında bulunulur. Yazara göre bazen anlatımda nesnelikten uzaklaşılsa da gezi edebiyatımızda hiçbir zaman anılmayan bu eser aslında gezi edebiyatımıza katkı sunan kıymetli bir eserdir.

"Anadolu Seyahatleri, çarpıcı gözlem ve dikkatlere açılıyor; zaman zaman da toplumsal saptamalardan uzaklaşarak Cemil Şevket Bey'in kişisel yaklaşımından anlatımlarla donanıyordu.⁴⁶

Yazar, "*Anadolu Seyahatlerinde bir köçek hikâyesi daha vardı ki bana gerçekten acıklı, çok acıklı gelir.*" diye başladığı bölümde yazarın bir köyde, köyün en zengini Aziz Bey'in evine "gelin odası" görmeye gittiğini belirtir. Orada gelin odasını misafirlere anlatan yaşlıca bir adam vardır.

"Dışarıya çıkınca, Aziz Bey'e kendilerine izah veren ihtiyar adamın kim olduğunu soruyor ve kadınların kaçgöçe gerek görmedikleri eski bir köçek olduğunu öğreniyordu."⁴⁷

Cemil Şevket'in otuzların sonunda kaleme aldığı Ahırlı Kuyu Köyü Selim İleri'ye Cemil Şevket'in ellilerin sonundaki Cihangir'de hanımların misafir günündeki halini hatırlatır. Her ikisinde de oralıların bir araya toplanışı söz konusudur.

⁴⁴ Nahid Sırrı Örik, *Kıskanmak*, Oğlak Yayınları, İstanbul 2008, s. 66.

⁴⁵ Hülya DüNDAR, *Nahit Sırrı Örik'in Romanlarında Narsist Entrikalar*, Doktora Tezi, Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009.s. 62-63.

⁴⁶ Selim İleri, *CŞB*, s. 216.

⁴⁷ Selim İleri, *CŞB*, s. 219.

Alıntı Yoluyla Oluşturulan Yansımalar

Selim İleri'nin Nahit Sırrı Örik'in Kıskanmak adlı romanından hareketle yazdığı Cemil Şevket Bey'in "Sönen Ateş" oyununun Nahit Sırrı'nın Sönmeyen Ateş (1933) oyununa bir gönderme olması, Cemil Şevket'in "Aynalı Dolap" romanıyla Nahit Sırrı'nın Kıskanmak romanının olay örgülerinin benzerliği, romana Nahit Sırrı'nın yaşamının kaynaklık ettiğini düşündürtebilir. Ancak roman Nahit Sırrı'nın yaşamından izler taşımakla birlikte, onun biyografisiyle tam olarak örtüşmez. Kronolojik olarak bakıldığında, Nahit Sırrı 18 Ocak 1960'da ölür. Cemil Şevket ise, 1980 darbesinde hâlâ hayattadır. Selim İleri'nin, bu romanda olduğu gibi, kimi zaman gerçek kişilerden esinlenerek yarattığı 'uydurma' kişiler, romanda belli bir kronolojiye bağlı kalınmadan yer alır⁴⁸. Cemil Şevket Bey/Aynalı Dolaba İki El Revolver eserinde, bir yandan Türk toplumunun özellikle Cumhuriyet sonrasındaki yaşadıkları aktarılırken diğer yandan zamanın geçmesiyle birlikte, toplum olumsuz yönde gelişmesi ve ahlaki değerlerin, birey duyarlılığının önemini yitirmesi gibi nedenlerle topluma yabancılaşan kurmaca figür Cemil Şevket Bey'in yaşamına tanıklık edilir.

Bu konuda yazarın *Daha Dün* romanında Anadolu'da bölümünde şöyle bir notu vardır: "İlk basımı 1997'de Cemil Şevket Bey, Aynalı Dolaba İki El Revolver'in... .. Hiç korkmadan, Cemil Şevket için Nahit Sırrı'dan esinlendiğimi açıklıyorum."⁴⁹ Cemil Şevket Bey/Aynalı Dolaba İki El Revolver romanı, baştan sona özgürlük izleğinin tartışıldığı bir romandır. Roman daha en başından *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*⁵⁰ romanından bir alıntı ile başlar ve sonunda *Sergüzeşt*⁵¹ 'ten bir alıntı ile biter. Yazar bu alıntıyı niçin tercih ettiğini "Handiyse yüz on yıl sonra Cemil Şevket Bey, Aynalı Dolaba İki El Revolver'i yazarken Cemil Şevket'in kurtuluş ve hürriyete kavuşuş sahnesini yazmaktansa Dilber'inkini alıntılamaı tercih etmişim. Özgürlüğünü umarken, kimsesiz her şeysiz kalmış Dilber, çünkü hâlâ, 'yaşamak için'

⁴⁸ Nesrin Mengi, *Selim İleri'nin Romancılığı*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Adana 2009.

⁴⁹ Selim İleri, *Daha Dün*, Everest Yayınları, İstanbul 2011.

⁵⁰ Ahmet Hamdi Tanpınar, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.

⁵¹ Samipaşazade Sezai, *Sergüzeşt*, Antik Kitap, İstanbul 2010.

hürriyet arayışlarımızı çok çarpıcı biçimde dile getiriyordu."⁵² şeklinde açıklar.

Cemil Şevket Bey/Aynalı Dolaba İki El Revolver, Cemil Şevket'in bilincinden Abdülhamit, Meşrutiyet dönemleri, 1980'e kadar Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinden manzaralar verir. Romanda anlatıcı çocukluk döneminde eserlerini okuduğu muharrir Cemil Şevket Bey'in öyküsünü anlatır. Bu öykü aslında Nahit Sırrı Örik'in hikâyesidir. Yaşadığı dönemde görmezden gelinmiş bu yazara Selim İleri sahip çıkar. Cemil Şevket Bey'in Nahit Sıtkı Örik'le çok fazla benzeşen, aynılaşan yönleri vardır.

"Nice yıllar, hattâ Mavi Kanatlarınla Yalnız Benim Olsaydın'ı yazarken muharrir Cemil Şevket'in hepi topu birkaç romanı, bir iki hikâye kitabı, dergilerde kalmış yazıları, oynanmamış bir ya da iki piyesi olduğunu sandım. Romanlarını okumuştum. İleride söz açacağımı sanıyorum... Cemil Şevket, bu eserleriyle 'edebiyat'ın önde gelen yazarlarından biri olabileceksen daima ikinci planda kalmıştı. Derken unutulmuştu."⁵³

S o n u ç

Selim İleri, engin kültür birikimi ve zengin edebiyat geçmişiyle Türk edebiyatının mazide kalmış, unutulmuş, göz ardı edilmiş, kıymeti bilinmemiş değerlerini geçmişten alıp yazdığı eserlerle geleceğe taşır.

Yazar, *Aynalı Dolaba İki El Revolver* romanında Nahit Sırrı Örik'i ve eserlerini dönemin edebiyat ve sanat gelişmelerinin yanı sıra Nahit Sırrı'nın kişisel ilişkileri bağlamında yansıtır. Kimi zaman kahramanları, kimi zaman mekân ve izlekleri aracılığıyla Nahit Sırrı ve eserlerinin yansımaları *Cemil Şevket Bey/Aynalı Dolaba İki El Revolver* romanında genişçe yer bulmuştur.

⁵² Selim İleri, *Edebiyatımızda Sevdiğim Romanlar Kılavuzu*, Everest Yayınları, İstanbul, 2015, s.47.

⁵³ Selim İleri, *CŞB*, s. 53-54.

KAYNAKÇA

Gazete ve Dergi Yazıları

“Aynalı Dolaba İki El Revolver”, Argos, Aralık 1990.

“Selim İleri ile söyleşi” Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi, 22-24.

Referans Kaynaklar

AKTULUM, Kubilay, *Metinlerarası İlişkiler*, Öteki Yayınevi, Ankara 2000.

ALPARSLAN, G. Gonca, Gökalp, "Metinlerarası İlişkiler Işığında Cemal Süreyya Şiirinin Bileşenleri", *Turkish Studies*, Volume 4 /1-I Winter 2009.

AYTAÇ, Gürsel, *Edebiyat ve Kültür*, Hece Yayınları, Ankara, 2005.

AYTAÇ, Gürsel, *Genel Edebiyat Bilimi*, Say Yayınları, İstanbul 2003.

BAKHTİN, Mihail, *Karnavaldan Romana*, Çev. Cem Soydemir, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2014.

BARTHES, Roland, *Göstergebilimsel Serüven*, Çev. Mehmet Rıfat, Sema Rıfat, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2014.

BARTHES, Roland, *Göstergebilimsel Serüven*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012.

BARTHES, Roland, *Yazının Sıfır Derecesi*, Çev. Tahsin Yücel, Metis Yayınları, İstanbul 2006.

CEBECİ, Oğuz, *Psikanalitik Edebiyat Kuramı*, İthaki Yay., İstanbul 2004.

ÇELİK, Yalçın, S. Dilek, “Selim İleri’nin Tarihi Romantik Duyarlıkta Metinselleştiği Romanı: Cemil Şevket Bey, Aynalı Dolaba İki El Revolver”, *II. Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni Bildiriler*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2007, s. 609-625.

ÇERİ, Bahriye, *Bir Cihan Kaynanası: Nahid Sırrı Örik*, Hece Yayınları, Ankara 2007.

DÜNDAR, Hülya, *Nahit Sırrı Örik’in Romanlarında Narsist Entrikalar*, Doktora Tezi, Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009.

- EAGLETON, Terry, *Edebiyat Kuramı*, Çev. Esen Tarım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2003.
- ECEVİT, Yıldız, *Türk Romanında Postmodern Açılımlar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.
- EKİZ, Tevfik, *Almanca Yazan Türklerde Metinlerarasılık*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2002.
- GENETTE, Gerard, *Palimpsestes*, Aktaran Kubilay Aktulum. Metinlerarası İlişkiler, Öteki Yayınevi Ankara 2000.
- EAGLETON, Terry, *Edebiyat Kuramı*, Çev. Esen Tarım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2003.
- GRİLLET, Alain, Robbet, *Yeni Roman*. Çev. Asım Bezirci. Ara Yayıncılık, İstanbul 1989.
- GÖKTÜRK, Akşit, *Okuma Uğraşı*, YKY., İstanbul 1997, s. 124.
- GÜMÜŞ, Oya, *Tuncer Cücenoglu'nun Tiyatro Oyunlarına Genel Bir Bakış ve Oyunlarında Metinlerarası İzler*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2006.
- GÜNAY, Doğan, *Metin Bilgisi*, Multilingual, İstanbul 2007.
- GÜNAY, Doğan, *Göstergebilim Yazıları*, Multilingual, İstanbul 2002.
- KÜÇÜK, Ömer, *Mikhail Bakhtin'in Sosyal Ontolojisi*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji ve Metodoloji Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2011.
- MORAN, Berna, *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2007.
- MORAN, Berna, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 1*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
- MORAN, Berna, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 2*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008.
- MORAN, Berna, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 3*, İletişim Yayınları, İstanbul 2007.
- MUTLU, Erol, *İletişim Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2004.
- ÖRİK, Nahid Sırrı, *Anadolu'da*, Arma Yayınları, İstanbul 2000.
- ÖRİK, Nahid Sırrı, *Kıskanmak*, Oğlak Yayıncılık, İstanbul 2009.
- ÖRİK, Nahid Sırrı, "Boğaziçi Mehtapları İçin", *Tanin*, nr. 24, Eylül 1943.
- ÖRİK, Nahid Sırrı, *Bir Edirne Seyahatnamesi*, Arma Yayınları, İstanbul 2000.
- ÖRİK, Nahid Sırrı, *Tersine Giden Yol*, Oğlak Yayınları, 2010.

- ÖRİK, Nahit Sırrı, *Sultan Hamid Düşerken*, Oğlak Yayıncılık, İstanbul 2013.
- ÖZAY, Yeliz, *Metinlerarası İlişkilerde Türk Halk Hikâyeleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.
- RIZVANOĞLU, Eren, *Söyleşimcilik, Metinlerarasılık*, Hacettepe Üniversitesi Felsefe Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2001.
- YILMAZ, Mehmet, *Modernizmden Postmodernizme Sanat*, Ütopya Yayınevi, Ankara 2006.
- YÜCE, Tahsin, *Yapısalcılık*, Can Yayınları, İstanbul 2008.
- YÜKSEL, Ayşegül, *Yapısalcılık ve Bir Uygulama*, Gündoğan Yayınları, Ankara 1995.

“ SELİM İLERİ'S AYNALI DOLABA İKİ EL REVOLVER
NAHİT SIRRI ÖRİK'S REFLECTIONS ”

Abstract

Selim İleri, who is one of the biggest assets of contemporary Turkish literature . He died giving life to a forgotten literary endeavor of building a bridge between the past and the future. Recall, sympathy , affinity and is found in almost every reference to the period of Turkish writers and literary works , including works in many threaded unity of faith . Selim İleri, implement successfully the idea of producing a new work by making changes on literary works.

Nahid Örik 's Kışkanmak in this article by rewriting the novel jealous Selim İleri's Cemil Bey, Aynalı Dolaba İki El Revolver was examined on the basis of the method of intertextual imagination.

Keywords

Selim İleri, intertextuality sending, postmodernism, rewrite , new Turkish literature, Nahid Sırrı Örik.

TÜRK KÜLTÜRÜ İNCELEMELERİ DERGİSİ'NİN YAYIN İLKELERİ

1. Derginin dili Türkçedir. Ancak ana dili Türkçe olmayan araştırmacıların gönderdiği yazılar, İngilizce olmak ve her sayıda bir makaleyi geçmemek şartıyla yayımlanabilir. Yayımlanacak her yazının başında Türkçe, sonunda İngilizce özet ve bunların yanısıra Türkçe ve İngilizce anahtar kelimeler verilir. Özetler 100 ile 150'şer kelime arasında, anahtar kelimeler ise en fazla 8'er kelime olmalıdır.

2. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* Güz ve Bahar döneminde olmak üzere yılda iki kez yayımlanır.

3. Dergide ilmî makale, tercüme ve kitap eleştirileri yayımlanacaktır. Makaleler daha önce herhangi bir yerde yayımlanmamış, akademik standartlara uygun ve orijinal olmalıdır. İstisnaî durumlar hariç sayfa sayısı 20'yi aşmamalıdır.

4. Dergi, hakemli bir yayındır. Gönderilen yazılar önce konu, sunuş tarzı ve teknik bakımdan Yayın Kurulunca incelenir. Yayımlanmaya uygun bulunanlar konunun uzmanı iki hakeme gönderilir. Hakem raporlarının olumlu olması hâlinde yayımlanır. Raporlardan birinin olumlu diğerinin olumsuz olması hâlinde ise makale üçüncü bir hakeme gönderilir ve onun kararına göre hareket edilir. Hakemler raporlarında bazı hususların düzeltilmesini istemişlerse düzeltmelerin yapılması için makaleler yazara geri gönderilir. Yazar, hakem kararlarına katılmıyor ise sebebini açıklamalıdır.

5. Yazılarda Türk Dil Kurumunun imlâ kılavuzuna uyulması tavsiye edilir. Ancak, netice olarak yazılardaki imlâdan yazarlar sorumludur.

6. Yazılar, basılı üç kopya hâlinde ve disketleriyle gönderilmelidir.

7. Yazılar Macintosh veya IBM uyumlu bilgisayarda MS Word adlı programla, normal metin için *Times* ya da *Times New Roman* fontu ile yazılmış olmalıdır. Transkripsiyonlu metinlerde kullanılacak font makalenin kabul aşamasında Dergi yönetimi tarafından verilecektir.

8. Dipnotlarda takip edilecek usuller:

Kitaplarda: Yazar Adı Soyadı, *Kitap Adı*, Basıldığı yer yıl, sayfa.

Örnek: Âmil Çelebioğlu, *Ali Nihad Tarlan*, Ankara 1989, s. 25.

Birden çok cildi olan eserlerde: Yazar Adı Soyadı, *Kitap Adı*, Basıldığı yer yıl, cilt, sayfa.

Örnek: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, Ankara 1984, II, 154.

Makalelerde: Yazar Adı Soyadı, “Makale adı”, *Dergi Adı* (veya kısaltması), cildi/sayısı, Baskı yeri ve yılı, sayfası.

Örnek: M. Orhan Okay, “Duanın Şiiri”, *Türk Dili*, LI/420, Ankara 1986, 504-511.

Dipnotlarda atıf yapılan eserin ilk geçtiği yerde tam künyesi verilmeli, daha sonraki yerlerde “a.g.e.” şeklinde; eğer atıf yapılan makale ise “a.g.m.” olarak kısaltılmalıdır. Yazar ismi iptal edilmemeli en azından baş harfi yazılmalıdır. Kaynaklar dipnotlarda gösterildiği için ayrıca “Kaynakça”ya gerek yoktur. Eğer vermek zorunlu ise, yazar soyadı başa alınır, kitaplarda baskı yerinden önce yayınevi ismi konarak yukarda belirtilen sistem uygulanır.

Arşiv malzemelerinin kullanımında defter isimleri *italik*, belge tasnifleri ise normal karakter ile dizilmelidir.

9. Yazıların her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

10. Yazarlar, ad ve soyadları ile birlikte akademik ünvanlarını ve görev yaptıkları kurum adlarını tam olarak belirtmelidirler. Ayrıca, kendileriyle irtibat kurulabilmesi için sürekli adreslerini, telefon numaralarını, varsa belgegeçer numarasını ve elektronik posta adreslerini vermelidirler.

11. Makale, tercüme veya eleştirisi yayımlananlara 25 adet ayrı basım ile bir adet dergi verilir.

12. Basılmayan yazılar iade edilmez.

AUTHOR'S GUIDE

1. The language of the journal is Turkish. However, only one paper in English may be published in each issue, on condition that author's native language is not Turkish. All submissions should include two abstracts, one in Turkish and other in English placed in the beginning and at the end of the papers respectively and also key words in Turkish and English. Abstracts should be composed of 200 to 250 words and key words should not exceed 8 words.

2. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* is published biannually, in Fall and Spring.

3. Scholarly articles, translations and book reviews are published in the journal. Manuscripts submitted for publication should be previously unpublished and original papers written in accordance with the academic standards. They should not normally exceed 20 pages.

4. The journal is a refereed publication. Submitted manuscripts are first evaluated by the Editorial Board in terms of their subjects, presentation styles and technical merits. Appropriate manuscripts are sent to two referees with expertise. If the referees' reports are positive, the manuscript is accepted for publishing. If one of the referees notes a rejection, the article is sent to a third referee and the decision of the last referee is followed. If the referees' reports indicate the need to correct the manuscript in various respects, the paper is sent back to the author to fulfill the required revisions. If the author does not agree with the decisions of the referees he/she must explain the reasons.

5. It is suggested to follow the writing guide of the Turkish Language Association. However, authors are responsible for the acts of writing in the manuscripts.

6. Manuscripts should be submitted by post as three copies and also via e-mail to akyildiz63@yahoo.com.

7. Both Macintosh or IBM file formats are acceptable. Manuscripts should be written in the MS Word program. The normal text shall be typed in Times *or* Times New Roman *font* and transcriptions should be written with any font compatible with *Times*. The font used for transcription should be added to the disc copy.

8. The forms to be followed in the references are as such:

In books: Author's Name & Surname, *Title of the Work*, Printing place & year of publication, pagination. (e.g., Âmil Çelebioğlu, *Ali Nihad Tarlan*, Ankara 1989, s. 25.)

For the multi-volume works: Author's Name & Surname, *Title of the Work*, Printing place & year of publication, volume number, pagination. (e.g., İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, Ankara 1984, II, 154.)

In articles: Author's Name & Last name, "Title", *Journal Title* (or its abbreviation), Vol./no, Printing place & year of publication, pagination. (e.g., M. Orhan Okay, "Duanın Şiiri", *Türk Dili*, LI/420, Ankara 1986, 504-511.)

In references, when the work is mentioned for the first time, the citation is fully indicated. When references to the same work follow without interruption, *ibid* is used. When notes to the same work follow after interruption, use the author's surname and a shortened title of the book or article. Author's name or at least initials should be cited. Since the references are given in footnotes, it is not necessary to give them separately. If references are needed to be noted at the end, it should begin with the surname of the authors; in books, printing house comes before the place of printing.

In using archival materials, the name of manuscripts is given in *italic* form; document classifications should be given in normal characters.

9. Authors are held responsible deriving from all kinds of issues with respect to their manuscripts.

10. Authors should exactly indicate their academic titles and place of work together with their names and surnames. For further contacts, authors are asked to give their permanent mailing addresses, e-mail and fax and telephone numbers.

11. Authors whose articles, translations or reviews are published are supplied with a Journal as well as 25 offprints of their papers.

12. Unpublished manuscripts are not returned to authors.